

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Социология

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

Faculty of Philosophy

Sociology

Том/Volume 107

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ • 2018 • SOFIA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р Светла Маринова (главен редактор)
Доц. д-р Милена Якимова
Проф. д-р Боян Знеполски
Гл.ас. д-р Мила Минева

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2018

ISSN 0205-19-07

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Доклади от юбилейната конференция на специалност Социология

„Мост“ и „врата“. Социална дистанция и модели на превода в „световното рисково общество“	7
<i>Светла Маринова</i>	
Измерения на глокалността: локалният страх срещу глобалните заплахи. Локалните „Ние“ срещу виртуално-глобалните „Те“	9
<i>Петя Кабакчиева</i>	
Трансформации в житейските шансове в малкия град	26
<i>Димитър Благов</i>	
За границите на употреба на понятието „идентичност“ в социалните науки	42
<i>Боян Знеполски</i>	
Граница, наследство, наследници.....	58
<i>Меглена Златкова</i>	
Глобалното публично пространство	
<i>Светлана Христова</i>	
Социално-икономически неравенства и рискови поведения сред учениците в България: резултати от HBSC	
<i>Елица Димитрова и Татяна Коцева</i>	
Биологично земеделие и ценностно ангажиране в България (2000-2013): теоретични и емпирични приближения	
<i>Петя Славова</i>	
Перспективи пред популистката радикална десница в България	
<i>Петър Чолаков</i>	

II. Доклади от националната докторантска конференция

Психологически експертизи, техники и практики в България – към (само)управляемостта на неолиберална субектност. Анализ на интервюта.....	65
<i>Симеон Кюркчиев</i>	
Дистанция от ролята на майка в Web 2.0.....	
<i>Гергана Ненова</i>	
	95
Трудовите онлайн консултации като пространства на всекидневна гражданска активност в съвременното българско общество	98
<i>Петя Климентова</i>	

През март 2017 г. катедра Социология организира двудневна научна конференция на тема „**Как живеем заедно: общности, институции, мрежи**“, с която отбеляза 40-годишнината от основаването на специалността. Замислена като покана за диалог между социални учени и изследователи от различни институции, конференцията събра представители освен на катедра Социология, и на Института за изследване на обществата и знанието при БАН, Университета за национално и световно стопанство, Югозападния и Пловдивския университет. В настоящия том на Годишника на СУ „Св. Кл. Охридски“, книга Социология, публикуваме част от докладите, изнесени в рамките на двудневната конференция. Независимо от това, че по различни причини не бе възможно да публикуваме всички доклади, смятаме, че предложената селекция е представителна за многообразието на основните теоретични и изследователски перспективи и въпроси, формуирани и дискутирани в рамките на конференцията: взаимодействието и общността с Другия в условията на задълбочаващи се социални и културни различия, трансформациите на националните и регионални идентичности в условията на все по-радикално фрагментиране на социалното, трансформациите на жизнените шансове и публичната сфера, на социалните неравенства и ценностните нагласи.

Този брой на Годишника е специален и по друга причина: в него публикуваме и доклади на докторанти, представени в рамките на нов научен форум: „**Национална конференция за докторанти по социология**“. Възникнала като спонтанна инициатива на бивши докторанти, настоящи преподаватели в различни академични институции, националната докторантска конференция по социология си поставя за цел да стимулира обмена на идеи между докторанти по дисциплината, както и на знания и опит между докторанти и утвърдени учени в рамките на една обща научна инициатива. Трите доклада, които публикуваме тук, са специално отличени от журито на конференцията.

От редколегията

**I. Доклади от юбилейната конференция на
специалност Социология**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

„Мост и врата“. Социална дистанция и модели на превода в „световното рисково общество“

СВЕТЛА МАРИНОВА

Svetla Marinova. A “bridge“ and a “door”: Social distance and patterns of translation in the “global risk society”.

I aim, in the paper, to uphold the socio-scientific potential of Ulrich Beck’s concept of „cosmopolitization“ by subjecting it to differentiated criticism. The concept, originally, has mainly utopian potential, that is why the critics contended that the notion has become obsolete in the context of the migrant crisis and its political consequences in the recent years. On the contrary, I would argue that the concept comprises, beyond utopian, a social-scientific potential, also. If detailed and elaborated, this potential can turn the concept into a useful sociological tool for analysis and diagnostics of the present. Therefore, in contrast to Beck, who uses the concept in undifferentiated manner, I aim to focus the term on a specific level of the social life, namely on the level of the normative regulations among foreigners. Then exploiting Simmel’s metaphors „window“, „bridge“ and „door“, I intend to explicate the sociological problem at this level. In conclusion, I suggest that revising the normative project of „cosmopolitization“ could be a step towards revealing the heuristic potential of the concept in sociological perspective.

Текстът представя някои резултати от изследванията ми върху теорията и практиката на космополитната социология на Улрих Бек. Както е известно усилията на този съвременен класик на социологията през последните две десетилетия от живота му са насочени към това да наложи понятието „космополитизация“ в социологията и по-специално в социално-научните дебати за глобализацията. В контекста на тези дебати „космополитизация“ е замислена като позитивен контрапроект на „глобализацията“, която Улрих Бек критикува като едномерно понятие, фиксирано единствено върху структурното измерение на процесите. В противовес на това „космополитизация“ трябва да тематизира „човешкото лице“ или социалното измерение на про-

цесите на глобализация. Тоест претендира да улавя различни измерения на глобализацията. Ако глобализацията се схваща „едномерно като икономическа глобализация“, то „космополитизацията... трябва да се схваща като многомерен процес“ (Beck 2004: 18). Точно тази амбиция с едно понятие да се схванат различни измерения на един комплексен процес, тоест да се конструира една всеобхватна диагноза на актуалните тенденции на развитие, придружено с дистинктивни усилия по създаване на собствена и оригинална позиция в полето на дебатите за глобализацията,¹ водят до многозначност и недиференцираност на връзките между различните значения и в крайна сметка – до непроясненост на самото понятие, което го прави трудно използваемо като аналитична концепция.

За това и така наречените „резултати“ от изследванията ми тук имат по-скоро статуса на *въпроси, които поставям към концепцията за „космополитизация“ и набелязване на посоки за разрешаването им*. Без да омаловажавам необходимостта от емпирични тестове, без които, както знаем, нито една социологическа концепция не може да има претенцията да бъде приета на сериозно, съм убедена, че преди това има да се свърши сериозна теоретична работа по идентифициране и експлицитно назоваване на проблемите и търсене на пътища за справяне с тях – с помощта както на историческата традиция на социологията, което и ще се опитам да направя тук, така и с помощта на постиженията на други дисциплини.

Защо смятам тази работа по теоретично проясняване и прецизиране на понятието и концепцията за смислена и необходима? Първо, защото, според мен, по-общият проблем, който те тематизират, а именно как можем да живеем съвместно въпреки различията, при това все по-здълбочаващите се различия от всякакво естество, не е загубил актуалността си в социалнонаучните дебати, напротив става все по-актуален през последните години. Съответно актуална е и необходимостта от понятия и концепции, с които да рефлектираме и изследваме този проблем. И второ, защото смятам, че и двете крайни позиции, а именно: еуфоричната и утопична позиция „всичко е космополитизация“, процесът на отпадане на значението и привилегирования статус на национално-държавните граници е необратим, което е позицията на самия Улрих Бек, от една страна, и крайно песимистичната и негативна позиция – от друга, която все повече доминира дебатите през последните две години, а именно: диагнозата е погрешна, национално-държавните граници отново връщат значението си, с което идва и краят на така наречената „космополитизация“, – и двете крайни позиции са неевристични за диагностициране и изследване на актуалните процеси. Може би са уместни за политически (зло) употреби, но не и за целите на социологическото осмисляне и разбиране на света, в който живеем.

¹ Сrv. по-подробно изложението на понятието в Маринова 2014: 317 и сл.

В една първа стъпка ще се опитам да фокусирам понятието върху едно конкретно измерение на социалния живот в „световното рисково общество“, второ, с ресурси на социологическата традиция и по-специално на Зимеловите метафори „прозорец“, „мост“ и „врата“ ще експлицирам основния социологически проблем, който това понятие в различните си вариации имплицитно поставя, и последно, трето, ще предложа вариант за неговото преосмисляне и предефиниране, което е стъпка към използването му като аналитична категория.

Космополитизацията като етически проект: фокусиране на понятието

В усилието си да не означава вече означени в социалнонаучния и философския дискурс процеси и отношения на промяна, понятието „космополитизация“ в крайна сметка ги означава едновременно, в резултат от което се развива и става негодно за употреба като аналитична категория. То не бива да означава само структурен процес на прекрояване на старите граници и пораждаване на структурирани по нов начин пространства на действие, защото това вече е обозначено в дискурса като „глобализация“, но в теоретизациите на Бек означава и това: процес на реструктуриране на макрорамката на социалния живот и действие, който протича обективно, тоест независимо от намеренията и желанията на действащите. То не бива да означава норма, политическа задача, която следва да се реализира на практика, защото това е значението на понятието „космополитизъм“ във философския дискурс, но като модел на етическа регулация на отношението към чужди, който трябва да се следва, за да се предотврати превръщането на рисковото общество в катастрофично, означава и това: нова етическа норма. В базисната си дефиниция – като отношение към чуждите в перспективата на принципа на равенството, тоест като *признаване на другия като различен и същевременно равноценен* (срв. Бек 2003: 39), – която трябва да увеличи опасната близост до понятието „колониализация“, понятието означава точно това, което настойчиво претендира да не означава: *нормативен хоризонт, морална норма на социалния живот, която трябва да се реализира на практика и в практиките на социалните и политическите актьори, за да се предотвратят вероятните апокалиптични сценарии или рисковете като въобразени катастрофи.*

С други думи, от една страна, понятието се отнася до реален, обективно протичащ процес (космополитен реализъм в отличителност от космополитния нормативизъм), процес, който не е планиран и желан, по-скоро е страничен ефект от процесите на икономическа глобализация и глобални заплахи, които увеличават зависимостите между действащи групи и актьори отвъд национални, етнически, класови и т.н. граници: никой не го е планирал

и желал, но „Глобалният друг е сред нас“ (Beck u. Grande 2010: 194; Beck u. Beck-Gernsheim 2011: 94), както гласи формулата на този структурен процес.

Заедно с това понятието обозначава и норма на отнасяне към този „глобален друг“: като различен и равноценен. И тази норма, както Улрих Бек постоянно подчертава, не произтича автоматично от космополитизацията като процес на отпадане на границите на националните държави, отключен от световния пазар и глобалните заплахи, напротив тя може да доведе до враждебни нагласи към различните и в екстремния случай – до етнически национализъм или „антикосмополитизация“. Той, обаче, никъде не се ангажира с конкретни хипотези относно вероятността на едната или другата възможност.

Според мен понятието може да оправдае смисъла си на автономно понятие, само при условие, че се схваща като понятие, отнасящо се до нормативната мобилизация в условията на глобални рискове и заплахи или в контекста на „световното рисково общество“ и обозначаващо етически модел на отношение към чуждите, който включва две неща: 1) признаване на различията и 2) поемане на морален ангажимент към другия в името на това да се предотвратят глобални катастрофи. Практическата реализация на този етически модел е залог за оцеляването в „световното рисково общество“.

С други думи, твърдя, че понятието „космополитизация“ може да бъде смислено използвано в социологическия дискурс, само ако бъде фокусирано върху значението си на етически проект за нов практически начин на отнасяне към чуждите, който изисква включването им, без заличаване на идентичността им, може да бъде обозначен като практически космополитизъм, който за разлика от философския произтича от диагнозата на реални процеси, процесите на глобализация, породени от глобалните заплахи и световния пазар, но не обозначава самите тези реални процеси, както настоява Бек². Те са уместно обозначени с понятията „глобализация“, „световно рисково общество“. Ако иска да се пребори за автономност, понятието „космополитизация“ би трябвало да се ограничи до обозначаването на етически проект за отношение между чужди, чиято практическа реализация е предпоставка за оцеляването в условията на световното рисково общество.

Оттук започват въпросите, които следва да бъдат формулирани и на които трябва да се намери отговор, за да се докаже, респективно да се изработи употребимостта на концепцията като аналитичен инструмент. Фокусирането е само първата стъпка към тази цел. Следващата е да се отговори на редица въпроси, които така фокусираното понятие поставя, най-малкото защото още при повърхностен поглед дефинирането на космополитизацията като нова ети-

² Сrv. напр. Beck u. Beck-Gernsheim 2011: 96. Тук и на други места се подчертава, че космополитизацията е процес на „трайно обвързване с отдалечения и чужд друг“, форсирано от световния пазар, което обаче „не предполага лична връзка, личен контакт, взаимно познаване“ (подч. мое С.М.).

ческа нагласа спрямо света и чуждите, която се характеризира с отвореност, толерантност и глобално чувство за отговорност, не ни звучи съвсем непознато: не е трудно тук да разпознаем модела на мултикултурализма. Така че въпросът за „принадената стойност“ на концепцията спрямо вече познати близки концепции продължава да стои отворен, ако не се прецизира нейната специфика.

Кои са основните въпроси, на които следва да се потърсят и намерят отговори?

1) Как да се опише и конкретизира социологически този нов етически модел на отношение към света и другите?

2) Кои са условията за неговата реализация, щом като новата етика на взаимоотношения не следва автоматично от промяната на рамковите условия на социалния живот в рисковото общество?

3) Как, с какви стратегии, да се създадат условията, при които може да се реализира практически този етически модел?

Смятам, че намирането на отговори на тези въпроси е предпоставка за това концепцията за космополитизация да придобие статуса на аналитична социологическа концепция и инструмент за емпирични изследвания. Убеждението ми е, че точно нефокусираността и неконкретизираността на концепцията с оглед на значимите социологически въпроси е и главната причина досега тя да не се е прилагала като инструмент в емпирични изследвания. Ясно е, че няма как в рамките на този текст да се даде изчерпателен отговор на всички въпроси. Акцентът тук е върху търсенето на опции за отговор на първия въпрос – социологическото конкретизиране и моделиране на етическия проект, което е предпоставка за намиране на отговори на следващите въпроси.

Социологическият проблем: „социална дистанция“

Кои са, първо, понятийните конструкции, с които Улрих Бек се опитва да опише „космополитизацията“ в измерението ѝ на етически проект на отношение към чуждите?

- „космополитна компетентност“, която е дефинирана най-общо като „изкуството на превода и на прокарване на мостове“ (Beck 2004: 136-7), без да е налице ангажимент за търсене на отговори на въпроса как и при какви условия това е възможно и постижимо. Според Улрих Бек това е „отворен емпиричен въпрос“, на който засега „не е намерен убедителен отговор“ (ibid). Единственото, с което той се ангажира от чисто теоретичната си перспектива, е, твърдението, че всичко е отворено и всичко е възможно: „емпатия и агресия“, „съчувствие и омраза“. Това между впрочем го доближава драматично до радикалната постмодерна нагласа „всичко е възможно“, от която той от Рисковото

общество³ насам държи да се разграничи. Кога, при какви условия, при каква конфигурация на интереси, обаче, е вероятно да доминира едната или другата нагласа – тъкмо тези ключови социологически въпроси, поставянето и решаването на които би могло да превърне концепцията за „космополитизация“ в солидна социологическа концепция, се избягват систематично.

- друга конструкция е „космополитна херменевтика“, която Бек използва недиференцирано както за обозначаване на отношението към чуждите във всекидневното общуване, така и на социалнонаучната перспектива към проблема: „Както във всекидневието, така и в социалните науки възниква все по-силна необходимост от една херменевтика на чуждия, защото живеем и правим изследвания в свят, в който съпроводените с насилие напрежения и разцепления, а също и непредвидимите взаимодействия стават нормални, а опасностите от нов тип са неделимо свързани с възможностите за развитие“ (Beck 2008a: 51, срв. също 53).
- други понятийни конструкции са „космополитна емпатия“, „космополитно съчувствие и състрадание“, които Бек дефинира генерализирано като „глобализация на емоциите“ (Beck 2004: 14) и ги употребява като взаимно заменими. В дъното на този процес на „глобализация на емоциите“, според него, са медиите: посредством инсценирането на чуждите и далечните страдания те произвеждат „способност и готовност да се поставим в положението на другите, на жертвите“. „Когато в Израел, Палестина, Ирак или Африка граждани и деца страдат и умират, и това страдание се представя от медиите в предизвикващи състрадание картини, възниква космополитно състрадание, което принуждава да се действа“ (ibid). В неговото разбиране няма значение дали става дума за Холивудски филми или журналистически репортажи, при всички случаи, твърди той, тези образи и картини водят до „глобализация на емоциите“, която на свой ред води до „глобално сътрудничество“ и солидарност, и в крайна сметка – до едно космополитизирано общество. Тук трябва да добавя, че за него по-важно от това да се диференцират тези понятия – съчувствие, състрадание, емпатия, солидарност, – които имплицират съвсем различни структури на отношението към света и чуждите, е полагането им в опозиционната схема „национално – космополитно“. Акцентът е върху тезата, че космополитната емпатия не заменя националната. „По-скоро едната прониква, допълва, променя, нюансира втората.“ (ibid: 15).

Тази недиференцираност на понятията поставя сама по себе си редица въпроси, които са важни с оглед задачата за социалнонаучно описание на про-

³ Бек 2013. На немски книгата, която с времето се превръща в социологически бестселър, е публикувана за първи път през 1986 г.

екта за нов етически начин на отнасяне към чуждите: дали произведенията на филмовото изкуство и журналистическите репортажи не предпоставят различни модалности на възприятието, които не водят в еднаква степен до реални действия, каквато е целта на този проект – той трябва да доведе на практика до солидарни действия, които да предотвратят заплашващите катастрофи; дали начините, по които журналистическите репортажи въздействат върху зрителите, не зависят от редица фактори, дали възможността те да предизвикат емпатия, не е различна при различните групи зрители, дали състраданието, което не би следвало да се заменя произволно с емпатия, не е контрапродуктивно, точно когато става дума за признаването на другия в хоризонта на равноценността, тъй като при определени обстоятелства може да произведе отношения на господство и т.н., и т.н.

На друго място и в друг текст⁴ съм се опитала да диференцирам тези понятия с оглед на годността им да обозначат онзи етически модус на отношение към чуждите, който може да бъде основата на глобалното сътрудничество и солидарност, включително с помощта на дебати в други науки като психология, етнология, невронауки, тъй като в социологията засега те не са особено популярни и ако се употребяват от социолози – то е по същия недиференциран начин.⁵

Тук не е възможно да проследя в детайли нито иначе интересните дебати, нито собствените ми усилия да диференцирам понятията. Важен в контекста на настоящите разсъждения е изводът относно общия знаменател на дискусиите: колкото и да са различни позициите, които защитават представителите както на различни дисциплини, така и на една и съща дисциплина в спор помежду си, винаги се стига до проблема за дистанцията: каква е оптималната социална дистанция, онова съотношение между близост и отдалеченост, което не допуска да се парализираме в позата на състрадаващи, блокираща всякакво действие, а е по-скоро условие за отварянето към чуждите и постигането на космополитна солидарност; какво е оптималното съотношение на близост и отдалеченост, което е предпоставка за пораждането на съчувствие и състрадание, без същевременно да води до притъпяването на чувствителността към чуждите страдания и „банализация на състраданието“⁶; как да се практикува социалната дистанция така, че да не се стигне до нови структури на власт и неравенство, а до общност на равноценни?

⁴ Сrv. по-детайлно Маринова 2017.

⁵ Ангелика Пофрл, например, критикува социолозите, че не проявяват адекватен интерес към феномените на съчувствието и състраданието, но също не успява да диференцира понятията, по-скоро използва интегративното понятие „съчувстващо състрадание“, което заличава значимата тъкмо от социологическа гледна точка разлика между тях (сrv. Poffl 2012).

⁶ Относно това понятие сrv. по подробно Sonntag 2003: 29; Keller 2003: 411; Frevert 2013: 72.

В обобщение: убеждението ми е, че главният социологически проблем на етическия проект „космополитизация“, който остава неексплициран, но присъства имплицитно в понятията, с които Улрих Бек се опитва да го назове, е проблемът за социалната дистанция в отношението към чуждите. И тъй като проблемът не е назован експлицитно, това е тезата ми, употребата на различни понятия, които имплицират различна представа за социална дистанция, не допускат този проект да бъде еднозначно формулиран и моделиран. В малко по-свободен превод проблемът, който се съдържа имплицитно в концепцията за „космополитизацията“ като етически проект, може да се формулира по следния начин: социолозите на класическата или в терминологията на Бек – на „първата модерност“ са били загрижени по-скоро за обективно малката социална дистанция и са се фокусирали върху изработването на теории и понятия, с които да се мислят практическите трансформации на обективно малката дистанция в голяма, тоест социално значима дистанция (класически пример тук е изследването на Пиер Бурдийо за Дистинкцията). Проблемът, пред който са изправени социолозите на „втората модерност“, е по-скоро обратният: *как да се справят мисловно и концептуално с голямата дистанция?* Как в условията на глобализацията или на „световното рисково общество“ да се практикува голямата социална дистанция, *така че да се създадат условия за солидарност* отвъд установените национални, културни и етнически граници? Или: как да си представим и опишем една морална сфера (глобална общност), в която се признават различните идентичности и социални специфики?

Смятам, все пак, че социологическата класика предлага ресурси под формата на опорни точки за разсъждения, с помощта на които може да се проблематизира, конкретизира, моделира, в крайна сметка – и преформулира етическия проект за космополитизация. Тук на първо място имам предвид, както съм подсказала и в заглавието на текста, класика на темата за социалната дистанция Георг Зимел. Той не е единственият класически социолог, който се занимава със социалната дистанция, но е първият, който въвежда категорията. За него социалната дистанция е базисен структурен принцип на човешкия живот (срв. Маринова 2010). Проблемите на дистанцирането, запазването на дистанцията, скъсяването на дистанцията са лайтмотив на неговата социология. Класическият пример, върху който Зимел дискутира темата за социалната дистанция, е фигурата на чужденеца, без да се изчерпва с него. Понятието е многомерно, конструирането на различните измерения – пръснато в различни текстове.⁷ За моята цел – да проблематизирам и конкретизирам социологически етическия проект „космополитизация“ – си служа с метафорите „мост“ и „врата“ от едноименното му есе (Зимел 2014), защото според мен задават опции за мислене на различните варианти на практикуване на социалната дистанция. Пространствените метафори интерпретирам като мо-

⁷ Относно различните измерения на понятието при Зимел срв. Levine u. a. 1981: 65-72.

дели на практикуване на социална дистанция и начини на отнасяне към света, към другите и към себе си.

Критическата ми теза, която ще се опитам да аргументирам накратко, гласи: в разбирането на Улрих Бек космополитизацията като нова норма на отношение към чуждите, която трябва да гарантира сътрудничество и солидарност отвъд националните, класови и етнически граници, може да бъде описана със Зимеловите метафори „прозорец“ и „мост“, и това е проблем: описана по този начин, тя не би могла да бъде предпоставка за глобално сътрудничество и космополитна солидарност. За да изпълни тази си основна функция, би трябвало да бъде преосмислена и преформулирана според модела, който Зимел обозначава с метафората „врата“.

Макар че метафората „прозорец“ като форма на социална дистанция, не е централна за Зимел, той я въвежда, за да опише по-ясно модела, който нескрито фаворизира и обозначава с метафората „врата“. Онова, което е общо за „прозореца“ и „моста“ като метафори за социалната дистанция е, че и в двата случая става дума за еднопосочност на свързването: отвътре на вън, от една точка до друга. Освен еднопосочност на свързването, „прозорецът“ символизира и асиметрична структура на отношението: субектът на гледане е в привилегирана позиция и всеки опит за промяна на тази позиция застрашава самото отношение. Всеки опит субектът на гледане, който е сигурен в привилегираната си позиция, да бъде превърнат в обект на гледане, съдържа потенциален риск от разпадане на отношението. Това означава, че при този модел на практика е невъзможно да се постигне изравняване на позициите. Затова е съмнително, че наблюдаването на чуждото страдание от дистанция, без възможност за обръщане на посоката и приемане на смяната на позициите, може да бъде предпоставка за действие и съ-действие с чуждите в хоризонта на равенството, точно обратното: по-вероятно е да доведе до увеличаване на дистанцията. С други думи, при този модел на свързване не е възможно дистанцията да се скъси и асиметричната ѝ структура да се промени, *без да се пожертва самото отношение*.

„Мостът“, според Зимел, свързва изкуствено две точки, които се възприемат като естествено разделени, без да променя смисъла на това разделение. Като свързва две разделени точки, „той задава безусловна сигурност на посоката“, „но посоката на прекосяване на моста не променя неговия смисъл“ (Зимел 2014: 11), двете точки, които изглеждат естествено разделени, биват свързани, без да се променят. Мостът скъсява дистанцията, но не променя смисъла на отношението. Признанието скъсява дистанцията, прехвърля мост към чуждия, но не променя елементите. Точно в акта на признание, мислен като еднопосочен, чуждият е фиксиран и стабилизирани в позицията си на чужд. Този начин на свързване не може да бъде предпоставка за солидарно действие, защото изключва въпроса: какво отношение от другата страна съм готов(а) да

понеса, за да действам солидарно, изключва поставянето ми – мисловно и емоционално – в позицията на обект на признание/непризнание, а заедно с това и възможността да рефлектирам условността на собствената си позиция като субект на признание, в крайна сметка – условността на разделянето. Признавайки другия като различен и равноценен, мога ли да действам солидарно с него, ако не съм готов(а) да понеса в отговор непризнаването ми като различ(е)н(а) и равноцен(е)н(а), което е напълно възможна практическа опция?

Проблемът на проекта „космополитизация“, експлициран с помощта на категорията „социална дистанция“ и метафорите, които Зимел предлага за практикуването ѝ, е, че е конструиран като еднопосочен – от една фиксирана идентичност към друга фиксирана идентичност – и еднопосочността на отношението стабилизира тези фиксации, което не може да бъде предпоставка за общо действие. Проблемът, по-конкретно е в това, че космополитизацията се мисли като изравняване единствено в перспективата на заемащия привилегирована позиция, в перспективата на привилегированото (германско) общество, което във всекидневието си трябва да се справя с имигрантите. Привилегированите трябва да признаят чуждите като равноценни, с което имплицитно се предпоставя, че условието за солидарно действие е изпълнено. Какво става, обаче, ако „глобалният Друг“, който признавам за равноценен, ми откаже това признание, с което позициите във властовото отношение се преобръщат, без, *обаче*, да се променя властовата структурираност на отношението? И колко непризнание или символно насилие съм готов(а) да понеса, за да действам солидарно с чуждите, които признавам като равноценни? С други думи, проблемът е, че в модела на космополитизацията, предложен от Бек, двете страни на отношението не се мислят едновременно като субекти и обекти на признанието. Както казва Зимел на друго място, „общо действие“ се получава само при реципрочни действия или взаимодействия (Зимел 1998: 191).

С оглед на всичко казано до тук предложението ми гласи: за да изпълни възложената му задача етическият проект „космополитизация“ трябва да се пренапише по модела на практикуване на социалната дистанция, който Зимел обозначава с метафората „врата“. За разлика и от „прозореца“, и от „моста“, „вратата“ символизира *двупосочността* на движението, на прекосяването на дистанцията, тя символизира възможността за влизане и излизане и като такава сменя изобщо разделянето между вътре и вън. И тъкмо като символизираща възможността за движение в двете посоки, за разлика от „моста“, при който само свързването изглежда като човешко постижение, тя онагледява възможността разделеността също да се види като човешко постижение, тоест дистанцията да се рефлектира като резултат от човешки действия. Подвижността на „вратата“ символизира „възможността всеки момент да се излезе от тази ограниченост – на свобода“, в което се състои нейното принципно и дълбинно значение. Човекът, казва Зимел, е „гранично същество без граници“ (Зимел

2014: 14). Той сам си поставя ограничения, но има и шанса и свободата, при определени условия да ги отменя и обезсилва.

Пренаписването на проекта се налага поради необходимостта от прецизиране на понятието „хоризонт на равенството“ като основен елемент на този проект. Равенство, както бе посочено по-горе, не може да се постигне с еднопосочен акт на признание от страна на привилегированите, без саморефлексия върху възможните отговори на този акт и евентуалните последици, които тези отговори имат за готовността за солидарно действие. По-скоро би трябвало да се схваща като равен шанс на двете страни да бъдат и субект, и обект на признанието. В перспективата на „привилегированата страна“, на субекта на признание, това означава готовност и способност за самоконфронтация със собствената позиция и произтичащите от нея представи и интереси, готовност за признаване на тяхната относителност и условност. Защото моралният ангажимент към другите не може да се практикува без морален ангажимент за рефлексивна самокритика, което означава и готовност за отказ от привилегированата позиция на субект на признанието. И това е редно да важи в еднаква степен и за двете страни на отношението. Затова и в хода на пренаписването на проекта, за „привилегирована позиция“ може да се говори само с кавички, което сигнализира нейната условност и мимолетност.

Към един основан на социалното взаимодействие проект за космополитизация

В обобщение предлагам: космополитизацията да се моделира като специфично пространство на двупосочно практикуване на социална дистанция с цел взаимно поемане на ангажимент за другия – пространство, в което и двете страни са в такъв смисъл равни, че имат равен шанс да бъдат и субекти, и обекти на признание и ангажимент. Само във взаимодействието в смисъла на Зимел или в реципрочните действия може да се изградят пространства на общи действия или „рискови общности“, както ги нарича Бек (Beck и Grande 2010: 194), които са относително независими от териториални и национални граници. Става дума за такива пространства, които могат да се създадат и да съществуват само чрез действията и най-вече взаимодействията на различните. Те не се изчерпват нито само с признанието към различните и чуждите, нито само с признанието на общото и познатото, а се конституират по-скоро като изпълване на междинните пространства между различни жизнени светове и като формиране на междинни перспективи – между своето и другото, между познатото и чуждото.

В резултат от анализа дотук и в заключение бих искала да акцентирам върху две характеристики на тези пространства, които са ключово важни от гледна точка на тяхното социологическо моделиране:

1) Фокусът върху взаимодействията като конституиращи тези пространства насочва вниманието към техния динамичен, процесуален характер. Те се конституират като динамични и отворени процеси на рефлектиране и релативиране, на превод и договаряне както на специфичните позиции, така и на общите ценности и цели. Това означава, че усилията за моделиране на тези пространства трябва да се ориентират по-скоро към процесуални, отколкото към структурни модели, каквато представа внушава понятието „пространство“.⁸

2) Фокусът върху тези процеси като изпълване на междинните пространства с взаимодействия и формиране на междинни перспективи позволява тези процеси да бъдат конкретизирани като процеси на хибридикация, в хода на които се осъществява реципрочен превод на противостоящи си като чужди съдържания. Тези реципрочни преводи водят до хибридни формирования, които поставят под въпрос представата за водеща култура, затворена и чиста, която трябва да се усвои от чуждите.⁹ Хибридните пространства могат да бъдат мислени като реалности от особен род с динамични социални взаимодействия, които не са устойчиво структурирани, които произвеждат нов тип личности и изискват специално изследване, което означава – и нови изследователски инструменти и методи. И само при условие, че бъдат превърнати в предмет на социологическо теоретизиране и изследване, тези пространства могат да обосноват правото на „космополитната социология“ да се самообозначава като нова социология и по-точно като „нова критическа теория в космополитна перспектива“ (Beck 2009:19 ff.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, У.** 2013. *Рисковото общество. По пътя към една друга модерност.* София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Буден, Б.** 2016. *Зона на прехода. За края на посткомунизма.* София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Елиас, Н.** 1999. *Що е социология?* София: ЛИК.
- Зимел, Г.** 1998. „Проблемът на социологията“, В: Фотев, Г. (съст.) *Извори на социологията.* Стара Загора, 186-213.
- Зимел, Г.** 2014. „Мост и врата“, В: Зимел, Г. *Фрагментираният характер на живота.* София: ИК „Критика и хуманизъм“, 7-14.

⁸ Като такъв ориентир би могъл да служи например конфигурационния модел на Норберт Елиас, срв. Елиас 1999: 138 и сл.

⁹ Тук имам предвид основно начина, по който понятието „хибридикация“ се използва от постколониални теоретици на културата и литературата като Хоми Баба (срв. Bhabha 2000) и теоретици на превода като Борис Буден, който схваща превода не като „едностранчиво филтриране“, а като „взаимно ‘замърсяване’ на езици, обществени сфери или културни идентичности, накратко: хибридикация“ (Буден 2016: 155).

- Маринова, Св.** 2010. „Фрагменти на една „събитийна“ социология на социалното неравенство: бележки върху Зимел“, В: *Критически изследвания на новите социални неравенства, тематичен брой на Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски“; Филозофски факултет, Книга Социология*. Том 102. <http://hdl.handle.net/10506/323>
- Маринова, Св.** 2014. „Теория и практика на космополитната социология: „локаната за социология“ на Улрих Бек“, В: *Социологически проблеми*, 3-4, 2014: 316-335.
- Маринова, Св.** 2017. „Космополитна емпатия и солидарност. Опит за диференциране на Понятията“, В: *Социологически проблеми*, 1-2, 2017.
- Beck, U.** 2003. *Verwurzelter Kosmopolitismus: Entwicklung eines Konzeptes aus rivalisierenden Begriffsoptionen*, In: Beck, U., N. Sznaider. R. Winter (Hrsg.): *Globales Amerika? Die kulturellen Folgen der Globalisierung*. Bielefeld: Transcript Verlag, 25-43.
- Beck, U.** 2004. *Der kosmopolitische Blick oder Krieg ist Frieden*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U.** 2008. *Die Neuvermessung der Ungleichheit unter den Menschen: Soziologische Aufklärung im 21. Jahrhundert*. Eröffnungsvortrag zum Soziologentag „Unsichere Zeiten“ am 6. Oktober 2008 in Jena, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U.** 2009. *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, U. u. E. Grande** 2010. „Jenseits des methodologischen Nationalismus. Außereuropäische und europäische Variationen der Zweiten Moderne“, In: *Soziale Welt* 61, 2010: 187-216.
- Beck, U. u. E. Beck-Gernsheim** 2011. *Fernliebe. Lebensformen im globalen Zeitalter*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Bhabha, Homi K.** 2000. *Die Verortung der Kultur*. Tübingen: Stauffenberg Verlag.
- Frevert, U.** 2013. *Vergängliche Gefühle*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Keller, R.** 2003. „Distanziertes Mitleiden. Katastrophische Ereignisse, Massenmedien und kulturelle Transformation“, In: *Berliner Journal für Soziologie*, Bd. 13, Nr. 3: 395-414.
- Levine, D. u.a.** 1981. Simmels Einfluss auf die amerikanische Soziologie, In: Lepenies, W. (Hrsg.) *Geschichte der Soziologie*, Bd. IV, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 32-81.
- Pofrl, A.** 2012. „Zur Wahrnehmung von Leiden. Emotionen und Sozialität am Beispiel von ‘Mitleid’“, In: Schnabel, A., R. Schützeichel (Hrsg.) *Emotionen, Sozialstruktur und Moderne* 2012: 279-298. Wiesbaden: Springer VS.
- Sonntag, S.** 2003. *Das Leiden anderer betrachten*. München: Carl Hanser Verlag.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Измерения на глокалността: локалният страх срещу глобалните заплахи¹

ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

Petya Kabakchieva. Dimensions of Glocality: The Local Fear Against Global

Threats.

The paper poses two questions: how glocality is constituted in modern Bulgaria; and how in this situation the identities of "we" ("those living here") and "they" ("the "refugees" / are constructed. The conclusion is that the perception of glocality is increasingly constituted around the axis of a local, concrete fear of a global abstract threat, and this process leads to the re-traditionalization of locality. If one uses Brubaker and Cooper's distinction between identification and categorization, "we" is an identification feeling of the small local community, and "they" relates to a categorization, constructed by political and media actors as "the refugees are a threat". In such a way glocality is initially filled with tension because it meets two different worlds – the real face – to – face world with media virtual images. The encounter between the real "Us" and virtual "Them" is impossible, but this impossibility could easily lead to serious clashes between living people groups.

Въпроси

Как живеем заедно? Отговорът на този въпрос предполага вглеждане в социалните връзки, в групиранията ни, в идентификациите ни, в страховете

¹ Вариант на близък до този текст, под формата на изказване, бе представен на конференцията на БСА „Време и знаци“ през 2015 г. Това изказване бе публикувано в сп. Социологически проблеми, бр. 3 – 4 от 2017 г. Впоследствие представих разширен и видоизменен доклад, с по – голям теоретичен фокус, на конференцията по повод 40 годишнината от Катедра Социология през 2017 г. Текстът от последната конференция е представен тук.

ни от тези, които заплашват нашата заедност. Във формирането на отношенията/противопоставянията „ние“ – „те“, в себепреживяването на заедността, самотата, враждебността.

Поводът за този текст са конкретни събития – постоянно обострящото се в последно време (2017г.) противопоставяне на определени локални общности срещу единични семейства бежанци, получили статут за закрила – в Белене и в Елин Пелин, както и срещу двама афганистански младежи, пратени в Център за деца, лишени от родителска грижа в Широка Лъка. Защо това се случва, как да си го обясним? Конкретните събития, обаче, са симптом на по – дълбоки и обхватни процеси.

Отговорите могат да се търсят в много плоскости, тук ще се спра на две. Първата излиза от конкретния български контекст и засяга преформулирането на отношенията локално – глобално в епоха, когато „случващото се на местно ниво е повлияно от събития в другия край на света“ (Giddens 1990: 64), когато „всички открития, победи и катастрофи засягат целия свят“ (Бек 2002: 28), когато светът изглежда смален и всяка пространствена точка достъпна. Как в тази ситуация се конституира и разбира глокалността? Втората перспектива е насочена към търсене на отговори на въпроса как се формират и конструират определени идентификации сега в България, на какви нива, има ли реални отношения „ние“ – „те“.

Понятия

Глокалност

Глокалността обикновено се мисли през дихотомията универсално – партикулярно, намираща израз в специфични отношения на сливане или противопоставяне на глобалното и локалното. Различните изследователски фокуси задават и различна перспектива към това отношение. В културата: като сливане на локално и глобално в общ светоглед – „глобална институционализация на очакванията и конструкцията на локалния партикуларизъм“ (Робъртсън 2004: 16), или като битка на локалната култура с глобалната унификация – „да спасим местната култура“; в икономиката – глобализация на пазарите или противоборство между местния пазар и глобалната икономика; в политиката – като отношение транснационална – национална регулация и принципи на субсидиарност; и т.н. Независимо от възможните напрежения между двойката глобално – локално, до началото на новия век глокалността се разбираше по – скоро оптимистично, както бодро активистки: „Мисли глобално, действай локално“, така и като проблемна, но интересна хибридизация, разчупваща класическите национални хабитуси: „тайландски бокс, изпълняван от марокански момичета в Амстердам, азиатски рап в Лондон... мексикански

момичета, облечени в гръцки тоги, танцуващи в стила на Айсидора Дънкан“ (Петерс 2004: 81). Този оптимизъм се чувства и в убедеността на сериозни социолози като Улрих Бек (Beck 2006) и Джерард Деланти (Delanty 2009) в „победата“ на космополитното въображение над партикуларния национализъм.

След 11 септември 2001 г. и особено след терористичните атентати в последните години този оптимизъм взе да поизбледнява. Възприятието на глобалността напоследък започва все повече да се конституира около оста локален, конкретен страх от глобална абстрактна заплаха; което, и това е тезата на тази статия, усилва консолидирането на локалността срещу глобалните процеси и предизвиква „островна“ ре – традиционализация сред глобалния свят.

*Конструиране на групови идентичности:
идентификация и категоризация*

Идентичността има много определения, на които няма да се спирам. В случая ще използвам разграничението между идентификация и категоризация на Фредрик Купър и Роджърс Брубейкър от текста им „Отвъд идентичността“. Идентификацията е субективно чувство за принадлежност към група и е различно от „формализирани, кодифицирани, обективирани системи за категоризация, разработени от мощни, властови институции.“ (Cooper & Brubaker 2005: 72). Докато идентификацията визира съпреживяващо се „ние“, то категоризацията „опакова“ заедно хора, които могат, но могат и да не изпитват каквато и да е форма на взаимна солидарност и чувство за принадлежност, дори да не подозират и да не желаят да са „вкарани“ в тази категория. Казано по друг начин, налице е субективна „ние“ идентичност и вменена „идентичност“ от „мощни властови институции“ (политически, медийни, бизнес, научни, културни), която трябва да формира групи „отвън“, било като конструира някакво „ние“, било като създава стереотипи за различни, и дори враждебни „те“ в духа на „ориентализма“ (Саид 2005), балканизма (Тодорова 1999), „изобретените източни европейци“ (Улф 2004). При мощни, наложили се в публичното пространство категоризации, възможно е реалните, субективно съпреживяващи се като „ние“ групи да виждат не конкретни хора пред себе си, а конструираните от някого/някои „те“; реалната група ще разпознава емблема на група, а не група от хора².

² Трябва да направя уточнението, че и „ние“ общностите, освен ако не са обозримо малки, лице в лице, се „въобразяват“, по думите на Бенедикт Андерсън (Андерсън 1998), или, с други думи, се конструират. Самите Брубейкър и Купър отбелязват, че „Степента, в която официалните категоризации оформят саморазбиранията, степента, в която категориите за населението, създадени от държави или политически предприемачи се доближават до реалните „групи“ са отворени въпроси, на които може да се отговорят само емпирично.“ (Cooper & Brubaker 2005: 62). Специално внимание заслужава въпросът защо определени „ние“ идентичности се конструират по един или друг начин. В случая обаче аз се интере-

„Те“ като категория: „хора в беда“ или „заплаха“

Докато до скоро емблемата на проникващото „у нас“ глобално бяха чуждите инвестиции, модни стоки, Мак Доналдс, и др. подобни, и то се възприемаше прагматично и дори хедонистично, сега глобалното започна да се персонифицира и от идващи чужденци, но видени не като реални хора, а като „опакована“ в определени категории група – „мигранти“, „бежанци“, емблема на глобална заплаха. За да не звуча голословно ето какво ни показват лонгитюдни данни от изследвания на общественото мнение на Агенция Gallup, България³.

*Съгласни ли сте или не сте съгласни със следното твърдение:
Бежанците са изпаднали в беда хора, човешко е да им помагаме*

	2013	2015	2016
Съгласен	60 %	60 %	29 %
Несъгласен	17 %	17 %	32 %
Не знам	23 %	23 %	40 %

Когато бежанците са представени като хора, и то в беда, в ситуация на възможна среща „лице в лице“ с дилемата да помогнеш или не, отговорите са сравнително позитивни. Макар и през 2016 г. да наблюдаваме нараснал отказ да се гледа на бежанците като на хора в беда, все пак има известен свързан от директното непризнаване на тяхната човешкост. Нещо повече, изследване на Милена Николова, проведено в началото на 2016 г. в Харманли, където е един от бежанските центрове (Николова 2016) показва, че хората, които наистина са се срещали с бежанците, споделят, че те се държат нормално, хора са като всички останали, дори са твърде възпитани. Но като цяло заключават „Абенищо не са ни направили, ама не го знаеш какво мисли и какво може да направи“. Откъде идва страхът? Да видим отговорите на въпрос, зададен в същото изследване, наред с другия:

сувам от вече налично „ние“ съпреживяване и оставям интересния проблем за формирането му настрана. Напълно възможна е хипотезата, че „ние“ общността се конструира така, че да се противопостави на визирани като заплашителни „Други“, като „виновниците“ за тази конструкция ще са „обичайните заподозрения“, формиращи и категоризациите.

³ Данните са взети от Gallup International 2017: Политическият процес и общественото мнение в България през 2016 г. Годишен обзор. София: Сиела Норма АД, стр. 81, стр. 84

Съгласни ли сте или не сте съгласни със следното твърдение: Бежанците са заплаха за националната сигурност на България?

	2013	2015	2016
Съгласен	44 %	48 %	78 %
Несъгласен	27 %	30 %	4 %
Не знам	29 %	22 %	18 %

Когато въпросът се преформулира и се качи на нивото на по – абстрактното отношение България – заплаха отвън, погледът рязко се сменя и става агресивен – близо половината анкетираните възприемат бежанците като заплаха, дори в годините когато 60 на сто от респондентите твърдят, че бежанците са хора в беда. Двата въпроса, зададени по различен начин, много ясно показват как смяната на „образа“, или дискурса, веднага предизвиква различни реакции – „хората в беда“ се възприемат по – скоро като хора, докато представени като заплаха естествено будят страх. В тези два въпроса, с привидно противоречиви отговори, е очевидна значимостта на начините, по които се говори за бежанците, т.е на категоризациите на официалния дискурс. Ако „заплахата“ се експонира достатъчно, тя ще достигне своята кулминация – и това се случва през 2016 г. И то в ситуация, в която лицата потърсили закрила в България не са толкова много, а от 2016 г. започват да намаляват, както и броят на лицата, на които е предоставен хуманитарен статут, и най вече на тези с предоставен бежански статут – пикът при тях е 2014 г. – 2162, а през 2016 е намалял на 764, по данни от долната таблица.⁴

**Информация за лицата, потърсили закрила и взетите решения за периода
01.01.2007 г. – 31.12.2017 г.**

<i>Година</i>	<i>Брой лица потърсили закрила</i>	<i>Предоставен статут на бежанец</i>	<i>Предоставен хуманитарен статут</i>	<i>Отказ</i>	<i>Прекратено производство</i>	<i>Общ брой решения</i>
2007	975	13	322	245	191	771
2008	746	27	267	381	70	745
2009	853	39	228	380	91	738
2010	1025	20	118	386	202	726
2011	890	10	182	366	213	771

⁴ <http://www.aref.government.bg/>, последно посетена на 30 март 2018, тъй като окончателният вариант на текста е предаден тогава. Оригиналната таблица включва по – дълъг ред данни, но аз се ограничавам с горна граница влизането на България в ЕС и долна 2017.

2012	1387	18	159	445	174	796
2013	7144	183	2279	354	824	3640
2014	11081	5162	1838	500	2853	10353
2015	20391	4708	889	623	14567	20787
2016	19418	764	587	1732	8932	12015
2017	3700	804	900	3048	9662	14414

Следващата таблица показва, че когато отношението към бежанците се качи на още по – високо ниво – Европейски съюз, погледът отново се сменя и става по – скоро безразличен – „заплахата“ е отминала нашите граници и бежанците вече изглеждат като бедни емигранти, за които богатите страни в ЕС могат да се погрижат, изразява неутралното – като са богати, те да му мислят...

Одобрявате ли или не следното твърдение: Само най – богатите страни в ЕС да приемат бежанци?

Одобрявам	70%
Не одобрявам	19 %
Не знам	11 %

Значи нивото на радикалното противопоставяне не е срещата очи в очи, нито пък принципното възприемане на бежанците като заплаха, а засяга сблъсъка на „нашия свят“ с „тях“, които са „заплахата“, идваща „отвън“; това е нивото на субективната идентификация „ние“ от България, с конструираната категория „бежанци=заплаха“, на реалното човешко „ние“ с абстрактната дехуманизирана конструкция „те“, приближаващи нашия дом.

Глобализацията като ре – традиционализация: „Ние“, „местните българи“

Повечето социологически изследвания показват, че мнозинството българи са притеснени, неуверени в бъдещето, неоптимисти, нещастни. Не вярват на институциите и не вярват на съгражданите си. Към тази постоянстваща тревожност се наслагват серия кризи и заплахи – възприемана като непрекъснатата криза на живота в България, световна финансова криза, криза на ЕС, терористични и геополитически заплахи. Живеенето в постоянна несигурност изморява, изтощава, би могло да е самоубийствено, ако не се намери антидот – остров на спокойствието и сигурността. Този остров във взривявания от кризи свят е обозримата близка среда край нас, която все още издържа на кризите – семейството. Значимостта на семейството се констатира от много изследва-

ния, както на възрастни, така и на деца⁵. Това не е изненада. Още в далечната 1977 г. известният американски социолог Кристофър Лаш нарече семейството „убежище“ в един „безсърдечен свят“.

Отговорите на въпроса *Към коя от следните географски групи смятате, че принадлежите преди всичко?* в „Европейското изследване на ценностите“ от 2008 показват, че най – голяма част от българите се идентифицират с мястото, където живеят. Род, родно или място на живеене, родина се обвързват, като мястото на обична принадлежност⁶.

Считам, че съвременното динамично, глобализиращо се, рисково общество предизвиква една по – скоро предмодерна реакция – затваряне в сигурното, в познатото, търсене на спокойствие, връщане в семейството. Многото рискове поражда копнеж към сигурност. Постоянстващата промяна, „преходът“ – стремеж към спокойствие. Отвореността към света – затвореност в познатото. В семейството, в родното място. Това наричам ре – традиционализация. Тази затвореност се мисли като обсадена, като остров в глобалния заплашителен свят.

Зигмунт Бауман пише: „Идентичност‘ е име, дадено на търсеното бягство от несигурността... В случая на идентичността... ключовата дума за Модерността беше ‘създаване’; ключовата дума за Постмодерността е ‘рециклиране’“ (Бауман 2000 : 109 – 110). „Ние“ идентичността се разпознава в сигурното, познатото, съседите, хората, с които се знаем, за да си изгради бункер срещу несигурността, срещу непознати „те“.

Модерните нации се създават като преодоляват партикуларността на локалното, конструират общ надродов – народов, и надлокален произход, който се превръща и разгръща в национална история; и закрепват новосъздадената „въобразена общност“ в определена територия. Хипотезата ми е, че в момента се случва обратното – вече съществуващата и утвърдена национална

⁵ Проведени сравнително отдавна изследвания на „Алфа Рисърч“ и ЦЛС констатираха, че най – значимите неща за голямото мнозинство българи са сплотеното семейство (посочено и през 2006 г., и през 2007 г. от 84 на сто), спокойствието, сигурността, „класирани“ и сред младите и старите с около 80 на сто и в двете години, огледални на най – ниско „класираните“ – избира се не кариерата, а семейството; не промяната, а сигурността; не интересният живот, а спокойствието, не по – високия жизнен стандарт, образованието, правото да избираш... Най – големите опасения на хората, според отговорите на друг въпрос, са свързани с мисълта, че животът ще става все по несигурен; на второ място е страхът, че престъпността ще нараства. Вероятно се ревитализира старата максима „Моят дом е моята крепост“, която остава сравнително стабилна в несигурния свят. На семейството си човек може да разчита – доверието в роднините има средна стойност 7 за 2006 г. и около 8 за 2007 г. при 10 максимална. Проведено пък през 2013 г. представително изследване на учениците от 5 до 11 клас също показва безусловната ценност на семейството – 90 на сто от всички изследвани го определиха като най – ценното нещо за тях.

⁶ Виж Фотев, Г. (съст.) 2009. Европейските ценности в днешното българското общество, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

„родина“, се свежда до „родата“, „родителите“, „родното място“. Оттам пре-ходът към „родовата“ кръв е къс. Националното се етнизира и се обвързва с най – близкото – семейството, родното място. Така разбраното родно не е „въобразена общност“, ако ползваме понятието на Б. Андерсън за нация, не е хоризонтална свързаност на хора, които не се познават⁷, то е „лице в лице“ отношение, стъпващо на пространствена близост. Локалното, фамилиарното се обвързват с националното, родното; опазването на мястото, където живеем и сме родени се отъждествява с опазването на Родината и обратно. Тази об-вързаност е предпоставка за появата на местни, генерализирани като нацио-налистически, и националистически, визиращи локалността, идеологии.

Когато над този познат, може би скучноват, но все пак сигурен „наш“ свят, се надигнат „вълни“ от бежанци – фразата, използвана в медиите, и искат да „нахлуят“ в изградената хралупа на спокойствието, сблъсъкът между малкото затворено убежище и „вълната“ изглежда драматичен и разрушителен, бежа-ниците се привиждат не като хора в беда, а като беда за „моите хора“, като запла-ха, враг. И колкото повече приближават моя град, квартал, улица, къща, толкова повече заплахата се уголемява. Нека отиват в Европа, но да не са близо до мен. Хората, които се страхуват, и които телевизията ни показва са от малки градчета и села – през 2014 г. първите, които изгониха и не допуснаха бежанци бяха жи-телите на селата Розово и Ковачевци, сега се разбуниха хора от Широка Лъка, Белене, Елин Пелин. Малките селища се чувстват по – уязвими пред „вълната“, която сега може и да изглежда малка, но ще набъбне и „ще ни унищожи“⁸...

За разлика от „нашия“ реален свят, в който всеки човек и място си имат свое име, резултат от обживяна история, назоваването на непознатите бежа-ници или мигранти е подсказано от медиите, от политиците, от „хората“, а подадените етикети бързо прилепват към бежанците/мигрантите, и колкото повече отговарят на тлеещия страх от идващите „чужди“, толкова по – устой-чиви стават. Така „терористи“ се закачи безпроблемно към „група млади, здрави мъже“, независимо дали сред тях има стари и болни, независимо от етноса, религията, от самите хора⁹. „Сирийци“ стана синоним на „бежанци“,

⁷ Защиатавам тезата, че понятието на Б. Андерсън „въобразена общност“ не работи в съвременна България в текстовете си Кабакчиева, П. 2009. „Национална идентичност и европейско гражданство“. В: Фотев, Г. (съст.) *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“ и Кабакчиева, П. 2011. „Нацията като въобразена държавност“. В: сп. *Критика и хуманизъм*, кн. 37, бр. 2, с.

⁸ Не мисля, че това е само българско явление. За Brexit гласува провинциална Англия, масовото гласуване във Виена и големите австрийски градове спаси Австрия от надига-щия се национализъм, за Мари льо Пен дадоха вота си – гражданите на Кале, градът, от който бежанците заминават за Англия.

⁹ Пишейки това не изключвам възможността и терористи да преминават границата, но идентификацията им трябва да е работа на сериозно полицейско разследване, а не на спонтанно организирани се ловни дружинки и „герои“ .

вероятно и на потенциални терористи. Ето какви са данните от изследване на социологическото звено на Институт „Отворено общество“ за речта на омразата и социалните дистанции¹⁰:

Бихте ли се съгласили да живеят във Вашия квартал:

Българи	90%
Англичани	69%
Германци	64%
Руснаци	59%
Арменци	53%
Евреи	44%
Турци	39%
Китайци	35%
Араби	31%
Роми	27%
Сирийци	26%

На въпрос в същото изследване с коя от посочените групи асоциират думата „заплаха“ 31 на сто от отговорите са „бежанец“, „имигрант“ (Иванова 2016:15). На въпрос „Къде най-често чувате изказвания, които изразяват неодобрение, омраза или агресия спрямо малцинства?“ 73 на сто отговарят – „По телевизията“ (пак там: 16). Тези отговори са в пъти повече от отговорите „В интернет“, „Във вестниците“, „По радиото“, това вероятно е така защото телевизията остава най-популярната медия. Но телевизията като медия е много по-опасна от останалите конвенционални медии, защото визуализира „заплахата“, зад агресивната реч се привиждат лица, които може да нямат нищо общо с изречените слова, но словата се закачат към тях. Динко, ловящ бежанци с голи ръце, става герой, защото той ни спасява от потенциалната заплаха – лицето на героя се експонира многократно, и в шоу програми, а лицата на „заплахата“ остават анонимни, но точно поради това се помни „заплахата“, а не хората, които уж я персонифицират.

Невъзможната среща?

И така, налице е среща между конкретния локален страх на съпреживяното „ние“ на малката общност, с глобалната, политически и медийно конструирана категория на „те“ – „бежанците като заплаха“.

¹⁰ <http://www.opendata.bg/opendata.php?q=44&s=4&c=78&i=1184&t=2&sel=24>, последно посетено на 30 май 2017.

Това „ние“ – „те“ отношение е двойно несиметрично. От една страна има субективна идентификация на „ние“ – местните българи, срещу външно конструирана категория на деперсонализирани „те“; от друга страна има разминаване и във възприятието за място и време – „ние“ сме „тук и сега“, в познатото ни наше място; абстрактните „те“ са символ на неопределимата, потенциална в бъдеще, глобална заплаха. Могат ли да се срещнат конкретните „ние“ с виртуално създадените абстрактни деперсонализирани „те“? Жителите на Елин Пелин и Белене не възприемат конкретното семейство, което няма как да е заплаха за хиляди хора, а чрез него виждат многобройната армия на бъдещите ислямски терористи, или просто на „многого различни от нас чужденци“. „Те повличат крак“, „след тях ще дойдат други“ бяха отговорите на въпроса защо се страхуват от едно възрастно семейство. Екстраполация на едно възможно бъдеще, което може да разруши вкопаното ни в миналото настояще. Подобно е и отношението към ромите и страхът от раждаемостта им – „те ще ни залаят“, „след 20 години ще сме малцинство“. Идеята за естествените човешки права, за човеците, които са равни, е изчезнала, заменена от етнически и религиозни категоризации, раздухвани като заплаха спрямо локалната ни общност.

Глобализацията е страшна, защото разчупва границите на познатото, тя е потенциално аномична, трикстер, заплаха за вкопаните в местното си живеене хора. Срещата лице в лице не буди тревога, както показва горепосоченото изследване в Харманли (Николова 2016), но категорията, създадена от медии и политици на терориста-бежанец е по-мощна – медийното въображение обсебва реалното всекидневие.

Така глокалността изначално се изпълва с напрежение, защото среща два различни свята – познатият, лице в лице, с медийни и виртуални образи. Тя е странен хибрид от топла общност и конструирана отвън група като заплаха. Как могат да живеят заедно реалните „ние“ и виртуалните „те“? Как се осъществява общуването, връзката между тях, що за социални отношения са тези?

Бих разширила дори това странно съотнасяне. Сходен е проблемът на общуването на реални с виртуални същества в социалните мрежи, на наивни споделящи хора с тролове. Как концептуализираме постоянния сблъсък или просто събеседване на мислени като реални „ние“ общности, с виртуални, изобретени от някой/и „други“, „те“ групи?

Мисля, че и политическите констелации, сблъсъци и избори започват да се конституират на подобен принцип през политическите и медийните дискурси. Пак защото сме част от глобалния свят, глокални, а не автономни. Удобно е политическите противници да се представят като изначално чужди, не като нас, а част от глобална конспиративна заплаха – „соросоиди“ или „путинисти“, комунисти или нацисти, които обаче са част от глобални мрежи и заговори. Зад всяка партия се изобретява заничащо зад нея чуждо лице, чиито

слова и жестове тя повтаря. Получава се парадокс, истинно е едновременно „нашето“, на реалната група, сплотена от базово доверие, мнение, и конструираното от неизвестни инстанции виртуално послание. Доверяваме се на тези като нас, и на излъченото абстрактно слово-образ, вероятно защото то се прицелва към страховете ни. Визуализираната ни уязвимост се приема за истина; пост-истината вирее върху въображението за скрити заплахи – светът е голям, и опасност дебне отвсякъде...

И така, група хора, които си се знаем – „ние“, започваме да мразим медийно или партийно конструираните „те“ – „бежанци“ и „сирийци“, „сороосиди“ или „путинисти“, „комунисти“ или „нацисти“, „толерастии“ или „ксенофоби“, и т.н. Диалозите стават все по-трудни, защото са все срещи между реалните „ние“ и виртуалните „те“, между „ние“, които живеем тук и защитаваме „нашето“, „истинното“, „правилното“, и „те“, които са изначално „чужди“, „глобална заплаха“, „сирийци“... Как се осъществява диалог в такава ситуация? Как се търсят конструктивни решения? Как се удържа политическото, че и социалното общжитие? Оставям засега тези въпроси отворени. Това, което твърдя е, че подмяната на общуването между реални групи от хора с псевдо отношения между сякаш реални „ние“ и виртуални, стереотипизирани „те“, крие опасност да блокира всякакъв диалог и все повече да разгражда социалната тъкан. Тези процеси не са уникално нови, но този тип комуникация все повече доминира, в този смисъл е все по-опасна за живеенето ни заедно. Тази опасност поне трябва да се обговаря с идеята да провокира по-голяма отговорност на облъчващите с послания политици и медии; и съвместно търсене на възможни решения.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсън, Б.** 1998. *Въобразените общности*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Бауман, З.** 2000. *Живот във фрагменти*. София: ЛИК.
- Бек, У.** 2002. *Що е глобализация*. София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Иванова, И.** 2016. *Обществени нагласи спрямо речта на омразата през 2016*. <http://www.opendata.bg/opendata.php?q=5&i=1171&n=0&t=2&e=7>
- Кабакчиева, П.** 2009. „Национална идентичност и европейско гражданство“. В: Фотев, Г. (съст.) *Европейските ценности в днешното българско общество*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Кабакчиева, П.** 2011. „Нацията като въобразена държавност“. В: *Критика и хуманизъм*, кн.37, бр. 2.
- Николова, М.** 2016. *Приемането на бежанците – невъзможно или неизбежно?* Магистърска теза в МП „Политическа социология“, Катедра Социология, СУ „Св. Климент Охридски“.

- Петерс, Я.Н.** 2004. „Глобализацията като хибридизация“. В: Федърстоун, М. Ск. Лаш и Р. Робъртсън (съст.). *Глобални модерности*. София: ИК „Критика и хуманизъм“, 70-104.
- Саид, Е.** 2005. *Ориентализмът*. София: Кралица Маб.
- Тодорова, М. 1999. *Балкани и балканизъм*. София: Фондация “Българска наука и култура“.
- Улф, Л.** 2004. *Изобретяването на Източна Европа*. София: Кралица Маб.
- Робъртсън, Р.** 2004. „Глокализацията: време–пространство и хомогенност–хетерогенност“. В: Федърстоун, М., Ск. Лаш и Р. Робъртсън (съст.) 2004. *Глобални модерности*. София: ИК „Критика и хуманизъм“, 44-70.
- Фотев, Г.** (съст.) 2009. *Европейските ценности в днешното българско общество*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Cooper, Fr. and Brubaker, R. 2005. „Beyond Identity“. In: Cooper, Fr. (ed.) *Colonialism in Question. Theory, Knowledge, History*. Berkeley: University of California Press.
- Beck, U.** 2006. *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity.
- Delanty, G.** 2009. *The Cosmopolitan Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gallup International 2017. *Политическият процес и общественото мнение в България през 2016 г. Годишен обзор*. София: Сиела Норма АД.
- Giddens, A.** 1990. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Трансформации в житейските шансове в малкия град

ДИМИТЪР БЛАГОЕВ

Dimitar Blagoev. Life Chances Transformations in the „Middletown“

Paper proposes an innovative approach towards life chances conceptualizing them in terms of the outcomes of interplay between „micro“ and „macro“ dimensions of sociality. This understanding of life chances is applied in a qualitative study of their transformations in four Bulgarian towns carried out in 2005 and 2016 using in-depth interviews. Paper presents the main results of empirical analysis revealing heterogeneous patterns of the processes of life chances changes in the respective towns. This analysis contributes new insights to the sociological understanding of a particular form of social change.

Въведение

Едно от сериозните предизвикателства пред социологическото разбиране на социалната промяна е свързано с изграждането на такава концептуална рамка, която да преодолява онтологичния и епистемологичния монизъм на разнообразни парадигми, тематизиращи промяната – както (предимно) в структуралистките, които обичайно са по-детерминистични, така и (по-рядко) в индивидуалистките, които обичайно са по-акционистки (вж. Boudon 1983). Известният дебат за връзката между „микро“ и „макро“ в социологията, маркиран и много интензивен преди три десетилетия (вж. Alexander et al 1987), не излъчи особено плодотворни решения, преодоляващи монизма, а и negliжира почти изцяло проблема за социалната промяна. От друга страна, фокусирането на теоретични усилия върху нея, дори когато е иновативно, оставя висящ въпроса за продуктивно съчетаване на двете споменати равнища на

социологическия интерес (срв. с Boudon 1986). И в двата случая проблемът с непродуктивността произтича най-вече от пределното теоретизиране на проблематиката, за сметка на търсене и на концептуални решения в емпирични изследвания и това като че ли отчасти обяснява оттеглянето на интереса към нея в следващите десетилетия. Нещо повече, в периода след дебата настъпиха фундаментални промени както в обществата¹, така и в социологиите². Като следствие, избуяването на парадигмален и методологически релативизъм или на инструментализиран емпиризъм допълнително усложни предизвикателствата пред социологическото разбиране на социалната промяна.

В настоящата статия ще изложим накратко аналитични резултати от прилагане на една концептуална рамка за разбиране на житейските шансове (в която те се разглеждат като резултат на взаимодействие между „микро“ и „макро“ измеренията на социалния свят) при изследване на трансформацията им в българската социалност. Скромната цел на текста е да покаже работеща възможност за социологическо разбиране на конкретна форма на социална промяна, без да се плаща тежък данък на властта на едно или няколко парадигмални царства. Социологическият ми интерес е насочен към начините, по които се разгръщат трансформациите на житейските шансове в специфичната социалност на българския „малък град“ за период от едно десетилетие в началото на XXI век. В изложението първо шрихирам концептуалната рамка, в която е правен анализът на емпиричните данни от дълбочинни интервюта, провеждани в четири града през 2005 г. и 2016 г., а след това правя обобщение на основните съдържателни изводи от аналитичните резултати.

Life chances revisited

Социологически значимият познавателен интерес към житейските шансове може да бъде открит първо в идеалния тип за класа на Макс Вебер (Weber 1946), където те са *индивидуални* проекции на сходствата в класовите ситуации и се различават от възможностите, които са *контекстни* проекции на икономически феномени (доход, бизнес, икономическо предимство, печалба, пазар), като и двете предполагат потенциално подобрене или положителна промяна в икономически смисъл. Вебер обаче дискутира житейските шансове твърде рядко, за разлика от възможностите, които преобладават в неговите анализи на вероятностния характер на пазарните и класовите ситуации. След средата на XX век социологическият интерес към житейските шансове нараства, но остава в тясната рамка на класовите анализи с фокус предопреде-

¹ Два неизчерпателни примера сред многото: „флуидната модерност“ (Bauman 2000), „разнообразието от капитализми“ (Hall, Soskice 2001).

² Още два неизчерпателни примера: Космополитната социология на Бек (Маринова 2014) или вж. дебата за т.нар. „нехегемонистични социологии“ (Колева 2015).

лянето им от социалната позиция в стратификационната система (Gerth, Mills 1953, Giddens 1973). Шансовете се превръщат в основен изследователски предмет при Дарендорф (Dahrendorf 1979), който ги разглежда като функция на структурираните и предзададени „възможности за избор“ и на произтичащите от социалните позиции и ролите обвързаности („лигатури“ в неговата терминология). Останала и до днес единствената значима монография, специално теоретизираща житейските шансове, тя задава една нормативираща тенденция в интереса към тях, доминирана от детерминизъм по отношение на структурните предпоставки на житейските шансове. В началото на новия век един опит от страна на Ейбъл и колектив за конкретизация и доразвиване на теоретичната рамка на Дарендорф вкарва диалектика във връзката „структура – житейски шансове“ с твърдението, че последните са „социално детерминирани, а социалната структура е подредба на шансове“ (Abel et al. 2000: 60).

Основният въпрос, който стои нерешен е как се осъществяват *автономни промени* в житейските шансове, при допускането, че те са производни на системата/структурата; нещо повече, в тези перспективи е невъзможно да се аргументира социологически как се създават *нови* шансове. Тези висящи въпроси са резултат на следния парадокс – от една страна, още във Веберовото разбиране *шансовете предполагат (позитивна) промяна*, но, от друга страна, те се разглеждат като неавтономни и производни на класовите ситуации, тоест, *изпразнени от собствен потенциал за промяна*. За Дарендорф историческият процес създава нови и променя съществуващите житейски шансове, но това би било само привидно лесно решение на посочения парадокс, най-малкото защото *предполага* самодвижещ се исторически процес на промяна на макроструктурите, а вследствие на това – променящ и социалността на микро-равнище. Подобна перспектива остава нечувствителна към начините, по които историята придобива валидност, конструирайки се социално в плетеницата от всекидневни човешки практики, чрез които се осъществява и многообразието от житейски шансове.

Опит за преодоляване на познавателните ограничения, съдържащи се в доминиращата структуралистка и детерминистка интерпретация на шансовете се прави едва през последните десетина години от позициите на една нео-веберианска перспектива (Vreen 2005: 34). Според нея пазарът *динамично разпределя* житейските шансове в зависимост от използваните конкретни индивидуални ресурси, като шансовете са резултати от участието в пазарните взаимодействия и са многовариантно следствие на практическата употреба на ресурсите в пазарните размени. Социологически ценното тук може да бъде открито в прилагането към житейските шансове (по нов начин) на Веберовия пробабалистски подход и включването на (поне) идея за *субектното* (да не се бърка със субективно) *участие в конструирането им* чрез разполагаеми

индивидуални ресурси. От друга страна, шансовете се схващат изцяло в икономически смисъл, игнорирайки онези, конструирани извън икономиката.

Използването на подобна, фокусирана върху пазара, перспектива в социална реалност като българската би страдала от недостиг на предметно-методологическа релевантност, най-малкото защото в нея „пазар“ не е обективация на автономен социално-исторически процес и съществува в разнообразни и често разнородни, а дори и противоречащи си локално-специфични вариации. През последните години съм правил няколко опита за преодоляване на част от споменатите проблеми с релевантността (и произтичащите от тях познавателни ограничения) на употребата на „житейски шансове“ по отношение на българската социалност (Благоев 2008), включително и по отношение на специфичните процеси на „глокализация“ като тяхна рамка (Благоев 2015). По-долу ще щрихирам съвсем накратко историко-социологическата реконструкция на житейски шанс, която правя в настоящия текст като предпоставка за търсене на възможен подход, който да съдържа познавателни ресурси за концептуално преодоляване на посочения по-горе парадокс.

Житейските шансове, за разлика от обичайния начин на използването им в социалните науки, не са универсални и а-исторични. Възникването на „житейския шанс“ може да се разглежда като резултат от процеса на автономизация на социалния живот спрямо природния (при откъсването на предмодерната общност от природната ѝ вкорененост) и на индивидуалния – спрямо общностния/обществения живот (при превръщането на индивидуалността от изключение, носещо заплахи за общността, в легитимен източник на все повече и все по-фундаментални социални значения за съвместния живот). Разгръщането на този процес започва все по-устойчиво да обективира „шанс“ *вече* не като късмет или просто случайност, а като възможна социална новост, като възможна актуална и особено *възможна бъдеща другост* в наличното – и дотогава относително неизменно – битие, което започва да се разгръща *вече* не като „житие“, а все повече като нарастващо многообразие от индивидуални и социални *истории, проектиращи се напред* във времето. В този смисъл можем да разглеждаме Италианския Ренесанс като първия социален свят, в който, макар и все още в хибридна форма, се легитимира процес на създаване на житейски шансове като натоварени с позитивен смисъл и значение *възможни различия в разгръщането на индивидуалния живот*, които освен мислими, стават желани и *възнамерявани*. Демииургичният характер на Ренесансовата социалност носи новата възможност освобождаващият се от средновековния детерминизъм човек да създава и твори като индивид света и себе си (вж. Фотев 1996). Затова и житейските шансове са в голяма степен първо *изобретявани* от автономизиращата се субектност, и едва след това техните обективации се превръщат в конститутивни характеристики на социалната среда. Този процес отприщва нови социални енергии, вследствие на възникването на една

фундаментална социална иновация, пораждана от появата на прото-капитализма – все по-легитимната алтернативност и многовариантност в действието и в дейността в човешкия свят. Ранният неорганизиран и до-индустриален капитализъм концентрира тази човешка субектност в икономическите взаимодействия на възникващия прото-пазар и именно тя, обективизирана в социалния типаж на предприемача, изобретява и създава нарастващо многообразие от житейски шансове в икономически смисъл (Blagoev 2015). След експанзията на капитализма модерността мултиплицира по-късно тази многовариантност като *възможност за избори* между алтернативи и извън икономическото поле в конкретното (и конкурентно) конструиране на личната и социалната история. Индустриалният капитализъм чрез класовата система и корпорацията обаче „изземва“ от индивидуалния предприемач създаването на житейски шансове, а извън икономическата сфера модерната национална държава, а после и т.нар. „социална държава“ монополизира и институционализира създаването на предпоставки за житейски шансове и стимулират развитието на разнообразие от персонални и групови ресурси (Blagoev 2015)³. През новия век глобализирането и дигитализирането на социалните взаимодействия все повече носят потенциал за нарастващо „откъсване“ на житейските шансове от доминацията на детерминизма на локалните и националните структурирани предпоставки, и като следствие – повече възможности за промяната им и за гъвкавото създаване на нови чрез глобални/глокални индивидуални или мрежови иновации (Благоев 2015).

Щрихираното дотук разбиране за житейските шансове съдържа основния за преместване на концептуалния фокус от това как те са структурно детерминирани към това как са социално конструирани, което носи нови познавателни възможности. В използваната от мен реферативна рамка „житейските шансове“ се разглеждат като обективация на пресичането и интерференцията между два взаимно-индуциращи се набора от потенциали. От една страна, това е наборът от различаващи се възможности за житейска реализация, съществуващи или латентни в контекстите на конкретни социални светове. От друга страна, това са наборите от актуални или потенциални индивидуални (или семейни, а в случая на пространствено концентрирани квази-традиционни общности – и общностни) социални ресурси за осъществяване на тези контекстуални възможности в процеса на взаимодействието на индивидите с техните специфични социални среди (Благоев 2008). Основният въпрос, който може да има както синхронно, така и диахронно измерение, е как чрез взаимодействията и обратните въздействия между индивидуалните и контекстните потенциали динамично се осъществява това социално конструиране на

³ Затова социологическите концептуализации, положени в този все по-структуриран контекст на житейските шансове, „заварват“ социалния детерминизъм като единствено тяхно условие на възможност, игнорирайки субектното им конструиране.

житейски шансове. Промяната в житейските шансове може да бъде мислена като възможна в поне три типологични варианта – а) при промяна в структурните потенциали на социалната среда, която може да задвижи трансформации в комплексите „контекстни – индивидуални потенциали“; б) при иновация в персоналните потенциали, която може да стимулира промяна в контекстните възможности, с които те са във взаимодействие, и в) при трансформации в начина на взаимното конструиране на възпроизвеждащи се, относително постоянстващи, потенциали на „средата“ и „индивидите“. Тези три типа промяна в житейските шансове емпирично могат както да съществуват, така и да се преплитат, и е въпрос на конкретни изследвания установяването на специфичните начини, по които се трансформират житейските шансове.

Проучванията, чиито данни анализирам, стъпват на тази концептуализация, като, от една страна, потенциалите на социалната среда и на индивидуалните ресурси се разглеждат като положени в по-широкия ценностен, светогледен и практически контекст на „малкия град“. От друга страна, в перспективата на едни все по-глобализиращи се начини на живот, характеризиращи се с все по-интензивни процеси на мобилност и миграции, житейските шансове не се схващат като ограничени до локалната положеност на реализиращи се индивидуални и структурни потенциали на социалната среда в конкретно населено място. Вероятността да се конструират житейски шансове, чиито над-индивидуални основания са (изцяло или отчасти) извън локалните хронотопи е в зависимост от степента, в която се осъществяват значими отгласвания от „центъра на тежестта“ и откъсване от орбитите на локалния социален свят, към който (номинално) се принадлежи.

Аналитични резултати

Двете изследвания, в чиито рамки са правени дълбочинните интервюта, от които е анализирана емпиричната информация, са проведени през 2005 г. и 2016 г.⁴ Оттук до края на текста са представени обобщени резултати от емпиричния анализ на общо 261 дълбочинни интервюта (131 през 2005 г. и 130 през 2016 г.), относително пропорционално разпределени между четирите града.

Интервютата са обработвани с помощта на общо осем аналитични матрици (по две за четирите града през 2005 г. и 2016 г.), в които извличаните различни индивидуални (много по-рядко общностни) ресурси се записват по

⁴ През 2005 г.: В Севлиево – в изследователска практика по проект „*Raising Quality of Education in a Knowledge-based Society*“ (финансиран от HESP OSI – Будапеща), а в Елхово, Дупница и Видин – в изследователски проект „Състояние на обществото II“ (финансиран от ИОО – София). През 2016 г. – в изследователски проект „*Промени в социалните позиции и в житейските шансове в малкия град*“ с ръководител проф. П. Кабакчиева (финансиран от ФФ на СУ „Св. Кл. Охридски“). Навсякъде съм участвал в ръководството на изследователските екипи и в теренната работа.

редове, а локалните потенциали – по колони. Пресичането им в определени клетки на матрицата води до допускането за съществуване на житейски шанс като резултат на тяхното предполагаемо взаимодействие в социалността на съответния град. Успоредно с това, извън матрицата са отбелязвани контролиращи признаци на конкретната емпирична информация за различните потенциали – социален типаж на респондента, контекст на споменаването на потенциалите (синхронен, диахронен; възпроизводство, промяна). Анализът не се фокусира върху количествените натрупвания в отделни клетки като основание за интерпретация на житейски шанс, а *само* върху съдържателната обвързаност между потенциалите (не в съзнанието на респондентите, а в разкриваната чрез него картина на местната социалност). След това са търсени типологични сходства в изведените разнообразни житейски шансове, включително и от гледна точка на степента им на трайност и включеност в структурирани набори (комплекси) от житейски шансове във всеки от четирите социални свята. В последната стъпка на анализа са търсени в сравнителен план промени в житейските шансове в рамките на единадесетгодишния период в перспективата на посочените по-горе три типа техни трансформации.

Тъй като публикационните ограничения на този текст не предполагат възможност за по-подробно изложение, само ще резюмирам основните аналитични изводи, свързани с трансформациите на житейските шансове. Това ще бъде правено град по град, като отделни социални светове, тъй като в хода на анализа конструирането на хомогенна познавателна картина се оказва близо до невъзможното и трудно могат да се формулират общи изводи отвъд спецификата на конкретните населени места. Основната причина е в това, че социалното конструиране на житейски шансове в четирите социалности се оказва разнороден процес, разгърнат в различна степен и в различни амплитуди на промяна в рамките на единадесетгодишния период. От друга страна, аналитичните изводи за всеки от четирите социални свята съдържат достатъчно основания за дълбочинно разбиране на промените в житейските шансове във всеки от тях.

Елхово, „де-град-ирацията“ град. Ерозия на житейските шансове.

В социалния свят на Елхово съществуват две отличаващи се една от друга и противоборстващи си тенденции в социалното конструиране на житейски шансове. По-мощната е свързана с *ерозия на контекстните и индивидуалните потенциали* и води, макар и не систематично, до постепенно свиване на ветрилото от житейски шансове, генерирани в тази социалност. Постоянстващата „имплозия“ на градската икономика през последните близо три десетилетия създава социално пространство, в което дори и моментната икономическа „експлозия“ в периода 2004–2006 г., породена от външна спрямо

локалните потенциали промяна (мащабното за района „нахлуване“ и заселване на няколкостотин британски семейства, както и нейното „бледо подобие“, свързано с присъствието на около хиляда гранични полицаи през 2015-2016 г. в резултат от т.нар. „бежанска вълна“) не успява да внесе траен импулс за трансформация на контекстните и персоналните потенциали в посока на самоподдържаща се динамика. А един от най-важните ефекти на нейната липса е и обратната миграция на британските заселници, което пък допълнително засилва дефицита на социална динамика. Тоест, локалната социалност в Елхово е със слаби автохтонни потенциали за промяна и затова наслагването на нетрайните външни фактори и закърняващите потенциали на „все-по-малко-градския“ социален свят води до липса на самоподдържане на социални иновации, които да възникват в полето на това наслагване.

Втората, по-нестройна и доста по-слаба тенденция е свързана със *създаване на нови житейски шансове* чрез задвижване на латентни контекстни възможности (основно с икономически характер) от активирани индивидуални ресурси. Тези шансове, обаче, имат свойството да са нетрайни в дългосрочен план, най-вече поради едно от обратните въздействия на първата тенденция – постепенното разпадане на социалната значимост на локалните предпоставки за социални иновации. Общото и през двете години е в това, че дейности, насочени към оцеляване, водят до текуща загуба на актуални житейски шансове. От друга страна, опитите за активно индивидуално и семейно справяне с относителната статичност на локалната социалност чрез „измисляне“ и създаване на нови възможности в нея, адекватни спрямо наличните латентни персонални и мрежови ресурси, създават нови житейски шансове. Един от механизмите на този процес се задвижва от трансформирането на семейните и приятелски мрежи в бизнес мрежи, а техните ресурси на свой ред се превръщат в инструмент за позитивна промяна в житейските шансове. Разликата в тези процеси през 2016 г. е в това, че създаваните в предшестващия над десетгодишен период нови икономически потенциали чрез инструментализирането на мрежите в контекста на европейските програми и фондове, се оказват неустойчиви и нетрайни и в крайна сметка изчезват, без да станат автономни, особено ако са насочени към локалния контекст (в услугите и дребното производство). Изключение от тази тенденция на нетрайност е създаването на нишов бизнес (напр. биологично производство на билки), чийто продукт е извън местния квази-пазар – в големите градове и столицата. Предимно природният характер на условията му на възможност (климатични ексцесии през последните години) го дисквалифицира като предпоставка на устойчивост в така поражданите житейски шансове. А справянето с предизвикателствата на все по-изпразвания се от локални потенциали социален свят на Елхово чрез ресурси, *валидни само в него*, става все по-малко вероятно и затваря омагьосания кръг на ерозията на житейските шансове. Излизането извън този кръг

е или чрез напускането на самата социалност (миграция към големите градове, емиграция), или чрез индивидуални екзотики, използващи потенциали извън локалността (екстремн туризъм с каяци по река Тунджа; използване на Фейсбук страница, предлагаща на глобалното интернет-население ръчно изплетени сувенири от самонаета).

*Видин, „застиналият“ спрямо края на XX век град.
Стагнирани житейски шансове.*

Анализът на емпиричната информация от дълбочинните интервюта и от двете години извежда постоянство в масово разпространената индивидуална нагласа “Нищо няма, нищо не се случва, нищо не става в този град“, която възпрепятства стимулирането и разгръщането на латентни контекстни или персонални потенциали или създаването на нови такива. През 2016 г. изследването не регистрира „инжектиране“ на промяна в социалния свят на Видин в сравнение с 2005 г., въпреки „промяната“ в част от неговите макро-предпоставки (развитието на европейски транспортен коридор, вследствие на десетгодишното членство в ЕС на България и Румъния). Липсата на социална динамика (вкл. и транс-локална или стимулирана от новия европейски контекст) е резултат предимно на това, че тя не се преживява от обитателите на социалния свят на Видин като социално значима и възможна. Емпиричните данни съдържат свидетелства за действието на мощта на тази нагласа за стагнирането на житейските шансове и в двете посоки: масовата липса на светогледна призма, през която локалните дефицити да се възприемат като *възможности* за социални иновации (икономически, управленски, културни, в сферата на развлеченията и т.н.) не благоприятства дори и опити за започването им. Така, дори и да са налични, индивидуалните потенциали остават в зачатъчно състояние и извън възможността за взаимно „енергитизиране“ с латентни контекстни потенциали, и като следствие на това трайно стагнират. В резултат на взаимната спрегнатост на неразгърнати контекстни потенциали и индивидуални ресурси, се възпроизвежда и дори разширява към преди активни социални типаж масовата нагласа, че в социалния свят на Видин не е възможна социална динамика.

През 2016 г. се задълбочава регистрираният още през 2005 г. процес на стагнация на условията за промяна на житейските шансове (липса на нови възможности за работа, бизнес, развлечения, приемливо здравеопазване). В основата му стои не толкова необратимата де-индустриализация от 90-те години на XX век (която също е сериозен фактор), колкото *масовото делегитимизиране* през същия период на необходимостта от иновативност във всекидневните практики. То е в резултат на почти всеобщата включеност във временно охолстващия паразитизъм на квази-икономическите активности (както

индивидуални и семейни, така и с мрежов характер), избуяли в контекста на Югоембаргото. През 2016 г. все повече доминира станалата възможна поради посочените по-горе две взаимно-генериращи се тенденции недостатъчност на контекстните и персоналните (не само икономически, но и управленски, и ценностни) ресурси за социална иновация. Ето защо анализът извежда като преобладаващ социалния типаж със „застинали“ към края на XX век житейски шансове, почти безотносително към професионални, образователни, културни различия.

Севлиево, „зациклилият“ спрямо собствената си успешна промяна малък град. Намаляващата динамика на житейските шансове.

Анализът на емпиричната информация от дълбочинните интервюта от 2005 г. извежда като доминиращ принцип на този социален свят стабилността в динамиката и динамиката в стабилността, резултат от тясната обвързаност на локалния (икономизиран) живот с предимно външни (икономически) фактори. Исторически, от началото на 90-те години, логиката на икономическата динамика става водеща в града и се превръща в норма за всички измерения на социалния живот, като нормализира включително и индивидуалната, и общностната динамична реакция на промяната чрез разширяване на ветрилото от иновативни индивидуални ресурси. Олицетворение и движещ механизъм на тази нормализация на промяната се оказва специфичната за Севлиево (след средата на 80-те години на XX век) конвергенция на мениджърски (в икономиката) и управленски (в местния публичен сектор) потенциали, чиято институционална форма в продължение на повече от десетилетие (към 2005 г.) е бизнес-сдружението „Севлиево XXI век“.

Емпиричните данни от дълбочинните интервюта от 2016 г. обаче съдържат основания да се твърди, че не се е реализирал потенциалът, регистриран през 2005 г. за нормализация на динамиката, която би водила до стабилност на множеството възможности. Основна предпоставка за това е, че институционалната форма на тази промяна вече е изгубила своята социална валидност, както и конструктивистки, и иновационен потенциал. Обяснението на този неочакван парадокс е в това, че осъществяването на множеството от локални и транс-локални възможности, идентифицирани през 2005 г., води до един самодостатъчен социален свят, в който разнообразието и позитивната динамика на житейски шансове имат битие само „под шапката“ на тази институция, дълго време била същинската социална инфра-структура на създаването, възпроизводството и разгръщането на житейски шансове. Само че през 2016 г. „публичният“ компонент (настоящото общинско ръководство) на тази социална институция се оказва „самооттеглил се“ и противопоставящ се на „частния“ компонент (собственици и мениджъри на над 80 ключови икономиче-

ски субекти в града). Вследствие на това, обратно на ситуацията през 2005 г., когато дълготрайните взаимодействия в бизнес-мрежите се трансформират в неформални (приятелски) мрежи, разширявайки онтологията на житейските шансове (в множеството от разнородните им измерения – вкл. свободно време, развлечения и забавления, хоби), през 2016 г. анализът разкрива промяна в посока на редуциране на набора от житейски шансове, успоредно със свиване на техните измерения, различни от икономическите потенциали. Този процес се разгръща на фона на един невидим на пръв поглед, но все по-могъщ в социалните си следствия парадокс – успехът на тази „success story“ вече е започнал да работи срещу самия себе си, защото се е конструирал и „ментализирал“ в едно, все пак, самодостатъчно и ограничено по мащаб си социално пространство, в което вече са се изчерпили – буквално и физически – местните и тези в непосредствена географска близост индивидуални потенциали (вкл. и неквалифицираният труд).

Като цяло обаче, напускането на града (емиграция), доколкото го има, не е в резултат на липса на възможности в местната среда (за разлика от Елхово, Видин и Дупница), а е породено основно от нагласи към „доразгръщане“, „разширяване“ на достигналите „насищане“ житейските шансове (*на фона* на техния „разцвет“ през последните трийсетина години).

Дупница, град „на кръстопът“. Неустойчивост и „разбягване“ на житейските шансове.

Анализът на емпиричната информация от 2005 г. конструира картината на един затворен град без особена динамика, доминиран от квази-институционализирани кланови отношения, разгърнати вследствие на превръщането на една групировка от т.нар. „организирана престъпност“ във фундамент на локалните социални взаимодействия. Тя задава рамката на единствено възможните структурни потенциали на социалната среда, като стимулира ускорено закърняване на персонални ресурси (извън единствено ефективните мрежи на лична зависимост) за тяхната възможна промяна. Така дългото „социално безвремие“ в рамките на валидната над десетилетие и половина патронажно-клиентелистка социална структура обезсилва в голяма степен както контекстните, така и личните/семеените потенциали, стоящи в основата на житейските шансове. Емпиричните данни от дълбочинните интервюта през 2016 г. съдържат свидетелства, че тя се разпада през последните години, водейки до възможности за освобождаване на житейските шансове от нейната „мъртва хватка“. То обаче носи със себе си и напрежения на фона на нововъзникващата необходимост от активно вписване в променящата се (спрямо 2005 г.) локална социалност. Един от начините, по който към 2016 г. става възможно създаване на нови житейски шансове е чрез индивидуални и семейни включвания във все още локално легитимни (от гл.т. на социалните

инерции на местния „бивш режим“), и на границата на легалното икономически дейности, освободени от неговата доминация и контрол. От друга страна обаче, по-голяма част от социалните типажии не са включени в този процес, а остават в разнородните си „социални ниши“ на „заварените“ житейски шансове. Някои от тези „ниши“ са свързани с няколко различаващи се помежду си предпоставки на шансовете (производни от трите вида местна индустрия), други – с дребно-собственически тип активности. Липсата на устойчивост на житейските шансове е свързана с липсата на легитимна социална основа както на контекстните, така и на персоналните и общностните потенциали. Това става, от една страна, в условията на все по-достъпните предпоставки на житейски шансове в двата близки „центъра на тежестта“ (София и Благоевград), в чиито орбити се завихрят житейските траектории на част от (номиналните) участници в локалната социалност. От друга – липсата на локална „традиция“ в автономното социално конструиране на житейските шансове, се усилва и в рамките на местната история за масово бягство от „запушените“ възможности основно към чужбина, което допълнително лишава локалната среда от индивидуални потенциали за промяна и води до „разбягване“ на предпоставките за житейски шансове. Един от ефектите на този „омагьосан кръг“ е регистрираната в интервюта със собственици и мениджъри на среден бизнес перспектива за намаляване на производство и дори закриване на добре работещи предприятия, вследствие на все по-намаляваща производителност на труда, липсваща мотивация за работа и практически отсъстваща възможност за намиране на квалифицирани работници и специалисти.

Кратко обобщение вместо заключение

Обобщените резултати от емпиричния анализ сочат, че в степента, в която потенциали за промяна в различните социални среди са стимулирани от динамизиращи се индивидуални ресурси, се динамизират и конфигурациите от житейски шансове (Елхово и Севлиево през 2005 г.; отчасти Дупница през 2016 г.). Стагнацията или дори ерозията на житейските шансове се оказва резултат на неразгърнати (поради запушени индивидуални потенциали) местни възможности (Дупница през 2005 г.) и взаимно обезсилващи се – в рамката на неблагоприятстващи динамиката ценности и нагласи – закърнели локални потенциали и индивидуални ресурси (Видин и през двете години), или на неустойчивост и нетрайност на носещи промяна външни потенциали (Елхово през 2016 г., за разлика от 2005 г.).

Диахронният и синхронният анализ на емпиричната информация в дълбочинните интервюта извеждат като водещ механизъм на трансформация на житейски шансове в малкия град един несистематичен и нетраен *динамизъм в промяната* на взаимодействията (включително и обратните въздействия) на

контекстните потенциали и индивидуалните ресурси. В периферията на този механизъм конструирането на житейски шансове започва да се осъществява все повече чрез транс-локални индивидуални/семеенни ресурси (основно свързани с временна или дълготрайна работа в чужбина), както и (още в зародиш) – чрез преодоляващи ограничените локални потенциали персонални иновативни ресурси (основно свързани с използването на дигитални технологии).

ЛИТЕРАТУРА

- Благоев, Д.** 2015. „Средната класа“: между „производството“ и „потреблението“ на житейски шансове. *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Книга „Социология“, том 105, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 92-118.
- Благоев, Д.** 2008. Житейски шансове и статусна динамика. В: *Състояние на обществото*. София: Институт „Отворено общество“.
- Колева, Св.** 2015. (съст.) *Нехегемонистични социологии: от контексти към практики*. Специален брой на сп. „Социологически проблеми“.
- Маринова, Св.** 2014. Теория и практика на космополитната социология: „поканата за социология“ на Улрих Бек. *Социологически проблеми*, 3-4, 316-335.
- Фотев, Г.** 1996. *Социална реалност и въображение. Социологическо изследване върху Ренесанса*. Стара Загора: Издателство „Идея“.
- Abel, T., W. Cockerham, S. Niemann.** 2000. A Critical Approach to Lifestyle and Health. In: Watson, J., S. Platt (eds.) *Researching Health Promotion*. London: Routledge.
- Alexander, J. S., B. Giesen, R. Münch, N. J. Smelser** (eds.). 1987. *The Micro-Macro Link*. Berkley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Bauman Z.** 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bлагоев, Д.** 2015. Middle Classes Undergoing Transformation in a Digitizing World. *International Journal of Communication*, 9, 2784-2800.
- Boudon, R.** 1983. Individual Action and Social Change: A No-Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology*, Vol. 34, No. 1, pp. 1-18.
- Boudon, R.** 1986. *Theories of Social Change*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Breen, R.** 2005. Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis. In: Wright, E. O. (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahrendorf, R.** 1979. *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Gerth, H., C. W. Mills.** 1953. *Character and Social Structure: The Psychology of Social Institutions*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Giddens, A.** 1973. *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row. Cambridge.
- Hall, P. A., D. Soskice.** 2001. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Weber, M.** (1946). *From Max Weber: Essays in sociology* (H. H. Gerth & C. W. Mills, Eds.). Oxford: Oxford University Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

За „идентичността“ в социалните науки:
употреби, свръхупотреби и злоупотреби с едно понятие

БОЯН ЗНЕПОЛСКИ

Boyan Znepolski. **On " identity " in social sciences: uses, overuses and misuses of a concept**

The article aims to study the relevance of the concept of identity to the research in contemporary social sciences. The concept is considered on the level of both collective and individual identity. Following the analyses of the American sociologists Brubaker and Cooper, I try to show off that the meaning of “identity” is not compatible with the very specificity of social phenomenon as objects of scientific research. In this respect, constructivism and naturalism prove to lead to the same kind of groupist social ontology and to a conceptually impoverished sociology of identity that could not but thwart our understanding of the complexity of social world. On the level of individual identity, I focus on the analyses of the French philosopher Vincent Descombes who rehabilitates the uses of the concept in three meanings: numeric identity, social identity and expressive identity. Criticising the use of expressions such as “multiple identities” and “changing identity” as being oxymorons, Descombes emphasises the necessary social foundations of personal identity thus claiming the inadequacy of philosophical individualism and of individualist approaches in general to social phenomenon.

Свръхупотребата на едно понятие неизбежно води до замъгляване на значението му, а оттам и до усъмняване изобщо в ползата му за академичното знание. Именно такава бе съдбата на понятието идентичност, което през 1970-те, с възникването на движенията за културни права в Западна Европа и Северна Америка, а след това и през 1990-те, след разпадането на комунистическия блок в Източна Европа, беше масово използвано – както политически, така и научно – като основен концептуален инструмент, призван да артикулар новото себеразбиране на съвременните постиндустриални и посткомунистически общества. Но доколкото в тези общества продължаваха да съжи-

телстват различни идеологически и културни традиции, то и колективната им идентичност беше дефинирана съдържателно и методологически различно. Така се достигна до парадокса на паралелното съществуване на несъвместими – конфликтни или взаимно игнориращи се – представи за колективната идентичност на едно и също общество. Оттук възниква и въпросът: Защо да продължаваме да използваме едно понятие, което очевидно няма собствена познавателна стойност, а служи единствено за легитимирането на различни идеологически и политически проекти?

За натуралистките и констурктивистки употреби на „идентичността“ (Брубейкър и Купър)

Една от най-сериозните критики на аналитичната употреба на понятието „идентичност“ е формулирана от американските социолози Роджърс Брубейкър и Фредерик Купър в статията им *Отвъд „идентичността“* (Brubaker, Cooper 2000). Авторите на статията твърдят, че социалните науки нямат никаква познавателна полза от това понятие, нещо повече – масовата му употреба от различни научни школи в различни значения, както и безразборното му и механично прилагане към разнородни случаи само блокират изследването и разбирането на социалните феномени. По техните думи: „Ако идентичността е навсякъде, то тя е никъде.“ (Brubaker, Cooper 2000: 1) Но истинската причина за обезсмислянето на понятието всъщност идва не от свръхупотребата му – и тук именно е акцентът и приносът на анализа на Брубейкър и Купър, – а от принципната му неприложимост в социалните науки. Според тях понятието „идентичност“ започва масово да се използва едновременно в сферите на политиката и академичните изследвания след 60-те години на XX век, като именно политическата му употреба става определяща и започва да формира според собствените си стандарти и аналитичната му употреба. Политическата употреба на „идентичността“ включва силен и оправдан нормативен момент, който постулира и изисква единството на дадена група, като различията и разногласията между нейните членове поне временно биват пренебрегнати и оставени на заден план, за да може да се произведе например успешно колективно действие. От своя страна, социалните науки, доколкото имат за цел да произвеждат не колективи и колективни действия, а знания за различните форми на общност, се стремят да разбират социалните феномени в тяхната партикуларност, тоест интересуват се именно от промените, противоречията, несводимостите, които придават, както би казал Макс Вебер, културното значение на изследвания предмет. Възприемането през последните десетилетия на „идентичността“ като основен аналитичен инструмент в социалните науки въвежда догматични предпоставки, които възпрепятстват социалнонаучното познание поне в три отношения: 1) идентичността означава стабилност и

постоянство във времето, докато социалните групи се характеризират с не-трайност и изменчивост¹; 2) идентичността имплицира хомогенност и ясна обособеност, докато социалните групи в повечето случаи се отличават с хетерогенност и взаимна преплетеност²; 3) идентичността предполага съвпадане и взаимно усилване на външните идентификации от страна на другите или на институциите и на себеразбирането от страна на членовете на групата, но в действителност външните идентификации и себеразбирането почти винаги са в напрежение или конфликт помежду им, така че не биха могли съвместно да породят нещо, което безусловно да наречем „идентичност“³.

Веднъж възприето от речника на социалните науки, понятието „идентичност“ започва да се използва от всички академични лагери: както от натуралистите, така и от конструктивистите. Според Брубейкър и Купър лагерът на натуралистите (или есенциалистите) използва „идентичността“ основно в два взаимно допълващи се смисъла: идентичността може да обозначава еднаквостта (*sameness*) по същност, по природа на членовете на една група⁴; тя

¹ Като пример можем да изтъкнем разграничението на Брубейкър и Купър между политическата и аналитичната употреба на понятието „идентичност“ спрямо групите: „Тук има разрыв между нормативните аргументи и активистките идиоми, които приемат обособената груповост (*bounded groupness*) като аксиоматична, и историческите и социологически анализи, които подчертават контингентността, флуидността и изменчивостта.“ (Brubaker, Cooper 2000: 33)

² Един от случаите, анализирани от Брубейкър и Купър, се отнася до съжителството на румънци и унгарци в Трансилвания. От една страна, очевиден е стремежът на поборниците на националната идентичност и от двете страни да представят групите като хомогенни и напълно обособени; от друга страна обаче, внимателното изследване на всекидневния живот и отношенията между представителите на двете групи разкрива до каква степен границата между групите е флуидна и пропусклива, а предполагаемо ясните контури на идентичностите се замъгляват и развиват: „Подсилен от поборниците на идентичността от двете страни, категориалният код колкото разкрива, толкова и прикрива себеразбирането [на индивидите от двете групи], скривайки флуидността и двусмислеността, пораждащи се от смесените бракове, от двуезичността, от миграцията, от това, че унгарските деца посещават румънски училища, от междупоколенческата асимилация (от двете страни), и – може би най-важното – чисто и просто от безразличието към претенциите на етнокултурния национализъм.“ (Brubaker, Cooper 2000: 27)

³ В тази връзка бихме могли да цитираме следното твърдение на Брубейкър и Купър: „Разглеждайки утвърдените (*authoritative*), институционализирани модуси на идентификация заедно с алтернативните модуси, участващи в практиките на всекидневния живот и проектите на социалните движения, можем да изтъкнем усилената работа и дългите борби, съпровождащи идентификацията, както и несигурните резултати от тези борби. Ако обаче допуснем, че резултатът [от тях] винаги е „идентичност“ – колкото и да е временна, фрагментирана, множествена, оспорвана и флуидна, – то тогава губим способността си да правим ключови разграничения.“ (Brubaker, Cooper 2000: 16.)

⁴ Разглеждана като колективен феномен, „идентичността“ обозначава фундаментална и значима *еднаквост* (*sameness*) сред членовете и групата или категорията. Това може да

може да обозначава и дълбокия пласт от базови характеристики, определящи същността на групата, които трябва да бъдат разграничени от по-повърхностните ѝ и по-случайно атрибути⁵. Лагерът на конструктивистите също използва „идентичността“ основно в два взаимно допълващи се смисъла, разбира се, напълно различни от тези на натуралистите: за конструктивистите идентичността винаги е производна, тя е резултат от определена социална или политическа работа по нейното конструиране⁶; в постмодерна перспектива идентичността се мисли като фрагментарна, множествена, крехка, доколкото е мимолетен ефект от сблъсъка на съперничаещи си дискурси⁷.

Според Брубейкър и Купър нито натуралистките, нито конструктивистките употреби на „идентичност“ са приемливи. Натуралистите използват коректно понятието, запазвайки основните характеристики, които то обозначава или предполага – стабилност, постоянно, хомогенност, – но го прилагат към сфери на опита – социалните отношения, социалните връзки, – които не могат да бъдат мислени през призмата на тези характеристики. Конструктивистите от своя страна се опитват да адаптират понятието към спецификите на социалния живот през късната модерност, създавайки за целта изрази оксиморони – като *множествена идентичност*, *фрагментарна идентичност*, *изменчива идентичност*, – при които обичайното значение на понятието влиза в пряко противоречие с приписваните му характеристики. Брубейкър и Купър основателно изтъкват, че това фрапиращо несъответствие очевидно обезсмисля конструктивистката употреба на понятието: „... ако искаме да придадем късномодерния смисъл на аза, [като този] който бива постоянно конструиран и реконструиран въз основа на многообразие от съперничаещи си дискурси – и който

бъде разбирано обективно (като еднаквост „в себе си“) или субективно (като преживяна, почувствана или възприета еднаквост)“ (Brubaker, Cooper 2000: 7.)

⁵ Разглеждана като фундаментално условие на „азовостта“ (индивидуална или колективна), „идентичността“ е призовавана, за да обозначи нещо, за което се твърди, че е *дълбоко*, *базово*, *неизменно* или *фундаментално*. То бива разграничавано от по-повърхностните, случайни, нетрайни или контингентни аспекти или атрибути на аза и бива разбирано като нещо, което трябва да бъде ценено, култивирано, поддържано, признавано и съхранявано“ (Brubaker, Cooper 2000: 7.)

⁶ Възприемана в този смисъл, „идентичността“ е призовавана, за да осветли *процесуалното*, *интерактивно* развитие на онзи вид колективно себеразбиране, солидарност или „груповост“, които могат да направят възможно колективното действие [...] „идентичността“ е разбирана едновременно като *контингентен продукт* на социалното или политическо действие и като основание или основа на по-нататъшно действие“ (Brubaker, Cooper 2000: 7-8.)

⁷ Брубейкър и Купър изтъкват, че в конструктивистките употреби, силно повлияни от Фуко, пост-структурализма и пост-модернизма, „идентичността“ е призовавана, за да осветли нестабилната, множествена, флукутираща и фрагментирана природа на съвременния „аз“ (Brubaker, Cooper 2000: 8.)

[поради това] е крехък, флукутиращ и фрагментиран – не е ясно защо [именно] думата идентичност да улавя придавания смисъл.“ (Brubaker, Cooper 2000: 9.)

Критиката на Брубейкър и Купър обаче не спира до тук. Авторите не се ограничават с това, да изтъкнат, че понятието „идентичност“ чисто и просто е неподходящо за изследванията в социалните науки, затова то трябва да бъде извадено от техния речник. Става дума за това, да се установят методологическите последици, които аналитичната му употреба вече е предизвикала. Тъй като, както всяка друга дума, и думата „идентичност“ не е невинна, използването ѝ неизбежно формира мисленето в посоката на носените от нея значения. Това е валидно особено за представителите на конструктивизма – на пръв поглед доминиращото днес направление в социалните науки, – които чрез приписването от тях допълнителни характеристики се опитват да неутрализират обичайното значение на „идентичност“ и да го адаптират към представата си за съвременния социален свят. Всъщност, според Брубейкър и Купър, се случва точно обратното: като въвеждат в употреба това понятие, конструктивистите неволно въвеждат в собствената си изследователска програма натуралистки или есенциалистски момент. По този начин, макар идеологически да отхвърлят натурализма, чрез водещото понятие на изследванията си те всъщност го привнасят:

Дори в конструктивистки одежди, езикът на „идентичността“ ни предразполага да мислим в термините на обособена груповост (*bounded groupness*). Това е така, защото дори конструктивисткото мислене на идентичността приема *съществуването* на идентичността за аксиоматично. Идентичността винаги вече е „там“, като нещо, което индивидите и групите „имат“, дори съдържанието на партикуларните идентичности и границите, обособяващи групите една от друга, да са концептуализирани като винаги в движение. Дори конструктивисткият език следователно има склонността да обективира „идентичността“, да я разглежда като „нещо“, макар и като нещо пластично, което хората „имат“, „изковават“ и „конструират“. (Brubaker, Cooper 2000: 27-28.)

Брубейкър и Купър откриват в основата както на съвременните социални науки, така и на съвременната политическа философия една споделена „социална онтология на групите“ (*groupist social ontology*) и една „концептуално обединена идентичностна социология“, които формират структурата на днешното ни предразбиране на социалния свят. В този смисъл двата основни изследователски подхода – натурализма и конструктивизма – само привидно се противопоставят, докато в действителност те само по различен начин и на различно равнище изразяват все същата представа за социалния свят като групово структуриран свят. Ако натурализмът реифицира и хомогенизира социалния свят на равнището на нацията, то конструктивизмът го реифицира и

хомогенизира на равнището на групите, основани на принципа на пола, сексуалността, расата, възрастта и пр.⁸ Отнесени например към историята на Америка, двата подхода не представляват познавателна алтернатива, напротив, според Брубейкър и Купър, те в еднаква степен възпрепятстват разбирането на американската история:

Всъщност не е нужно да избираме между една американска история, опростена до преживяванията и „културите“ на обособени групи, и друга, също опростена, но до единствения „национален“ разказ. Свеждането на хетерогенността на американското общество и история до многоцветна мозайка от едноцветни идентичностни групи по-скоро възпрепятства отколкото подпомага работата по разбиране на миналото и отстояване на социалната справедливост в настоящето. (Brubaker, Cooper 2000: 33.)

Следователно истинското методологическо предизвикателство пред днешните социални науки не се разиграва на равнището на противопоставянето между натурализъм и конструктивизъм, според Брубейкър и Купър то се състои в задачата да се преодолеят „идентичностната социология“ и „социалната онтология на групите“, които блокират възможността за други концептуализации на социалния свят, по-чувствителни както към винаги партикуларните и частични форми, в които хората за по-дълго или за по-кратко се обвързват едни с други, така и към субективните модуси, в които те разбират и преживяват своите обвързаности.⁹

Бихме могли да допълним, но и да обогатим анализите на Брубейкър и Купър на американските употреби на понятието „идентичност“ с един източноевропейски пример. След падането на комунистическия режим, подобно на социалните учени в други страни от Централна и Източна Европа, българските социални учени също се озоваха в една нова историческа ситуация, в един нов политически и идеологически контекст, който изискваше от тях да предефинират изследователските си задачи и да преосмислят в една нова

⁸ В тази връзка Брубейкър и Купър изтъкват вътрешната противоречивост на автори конструктивисти, като Айрис Йънг например, които отхвърлят хомогенизирането на социалния свят на едно равнище на анализ, но на свой ред го въвеждат на друго равнище: „Социалната и културната хетерогенност тук е конструирана като редопологане на вътрешно хомогенни, външно отграничени блокове. „Принципите на единството“, които Йънг отхвърля на равнището на политическата общност като цяло – защото те „скриват различието“, – са въведени отново, продължавайки да скриват различието, на равнището на съставящите [цялото] „групи“. (Brubaker, Cooper 2000: 32.)

⁹ В статия си Брубейкър и Купър предлагат серия от понятия, които според тях успешно биха могли да заместят понятието „идентичност“, осигурявайки ни възможността за по-добро разбиране на социалния свят. Такива са понятията: идентификация и категоризация; себеразбиране и социална локация; общностност (commonality), обвързаност (connectedness) и груповост (groupness).

перспектива историята на страната. В тази ситуация се очертаха две основни посоки на търсене на една „забравена“ или „възпрепятствана“ идентичност на българите. От една страна, група български историци, специалисти по стара и средновековна история, започнаха да издирват произхода на прабългарите във все по-големи исторически дълбини и все по-просторни географски ширини. Водещата идея на тези изследвания е, че идентичността на българите е пряко обвързана с техния произход. Затова колкото по-внимателно и по-научно установим по безспорен начин този произход, толкова по-ясно ще прозрем собствената си колективна идентичност, което означава собствените си исторически достойнства и заслуги към човечеството, както и действителните си възможности като човешка общност в днешния свят. В тази натуралистка и есенциалистка програма проследяването на произхода на прабългарите от далечното към все по-далечното минало – от Дунава назад към поречието на Волга, след това към Кавказ и накрая към Централна и Вътрешна Азия – съчетава във фиктивно единство *древност, автентичност и величие*: колкото повече се спускаме назад във времето, толкова повече се приближаваме до истинската си същност като общност, същевременно толкова по-ясно осъзнаваме изключителния културен потенциал и стойност, веднъж завинаги заложени в тази същност.¹⁰

От друга страна, на *натуралистката програма* на историците на древността в българската академична сфера се противопоставя една *конструктивистка програма*, основаваща се на съвсем различни антропологични предпоставки. Според тази програма идентичността на индивидите няма отношение към историческия произход на етническата общност, към която принадлежат, тя зависи изцяло от конкретния исторически тип общество, в което живеят. В традиционните общества, но до голяма степен все още и в модерните, идентичността е била приписвана на индивидите отвън: чрез системата от принуди и задължения, налагани им от обществото. Процесът на постепенно цивилизоване и демократизиране на обществата – изразяващ се в отстраняване на насилието и намаляване на принудите в социалните отношения за сметка на увеличаващите се права на индивидите – променя начина, по който се конституира идентичността. За разлика от традиционните общества, в обществата на XX век и особено в постмодерните общества от края на века идентичността на индивидите вече не се конституира репресивно отвън – чрез ритуалите на социализацията и механизмите на контрола, – тя се конституира свободно от самите индивиди, съобразно собствените им вкусове

¹⁰ По отношение на българските историографски дебати от последните двайсет години върху произхода на прабългарите горещо препоръчвам изследването на Румен Даскалов Чудният свят на древните българи, което задълбочено, проникателно и иронично реконструира основните твърдения, изказани в рамките на тези дебати. (Вж. Даскалов: 2011.)

и предпочитания.¹¹ Постмодерната идентичност е приватизирана идентичност, временен консумативен атрибут на индивида, който той своеволно конструира като свой стил на живот, избирайки и съчетавайки помежду им – разбира се, според желанията си – разнородни елементи от богатия постмодерен пазар на културите.¹²

Примерът с българската академична употреба на понятието „идентичност“ донякъде потвърждава, но същевременно и обогатява изводите на Брубейкър и Купър относно американската му употреба. Макар и привидно несъвместими, и в двата случая натуралистката и конструктивистката програми за идентичността парадоксално водят до общ резултат. Но ако в американския случай социалният свят бива представен като структуриран от различни по характери и обхват, но хомогенни и изолирани една от друга групи, то в българския случай той бива лишен от всякаква собствена плътност: социалният свят се оказва, така да се каже, десоциализиран. При натуралистката ѝ употреба „идентичността“ е заточена далеч назад във времето, в някакъв митичен произход, докато при конструктивистката ѝ употреба тя е приписана на строго субективната сфера на индивидуалните фантазми. Но и в двата случая „идентичността“ е изведена извън сферата на социалните отношения, социалните обвързвания, общностите. И в двата случая употребата на понятието не ни разкрива нищо за социалния свят, в който живеем.¹³

Номеричната идентичност (Декомб)

В наскоро публикуваната си книга *Затрудненията около идентичността* френският философ Венсан Декомб (Descombes 2013) си поставя амбициозната задача не просто да разкритикува установените употреби на думата „идентичност“, за да я отхвърли в крайна сметка като ненужна, а да се ориентира в лабиринта от свръхупотребите ѝ, за да определи в какви случаи и при какви условия напълно основателно бихме могли да я използваме. Като представител на философията на езика – по-специално на Витгенщайн и неговите ученици, сред които Гийч и Аскомб – Декомб смята, че след като думата „идентичност“ вече е навлязла в масова употреба, философите или социалните учени не биха могли самоволно да решат да я извадят от употреба, но биха

¹¹ Схематично изказана, такава е тезата в книгата на културния антрополог Ивайло Дичев. Вж. по-специално „Глобализацията като приватизация“. (Дичев 2002: 7-12.)

¹² Според Ивайло Дичев в постмодерното консумативно общество идентичността също е станала стока, която той желае да притежава, по-конкретно „идентичността се е превърнала в част от неговия жизнен стандарт; тъй както не би се самоуважавал [...] ако нямаше автомобил или не ходеше на почивка, така липсата на „идентичност“ би го положила по-долу от онова, което иска да мисли за себе си.“ (Дичев 2002: 9.)

¹³ Ивайло Дичев открито го заявява: „Нека повторим: азът се конструира извън реалните отношения, естетически, въз основа на чистия спектакъл.“ (Дичев 2002: 69.)

могли да изследват кои нейни употреби са оправдани и да ги разграничат от онези употреби, които са абсурдни и ни въвеждат в заблуда.

Декомб изглежда подкрепя критиката на Брубейкър и Купър на посочените от тях употреби на понятието „идентичност“ от американските социални науки. Но според него са възможни различни видове употреби на понятието. Критиката на Брубейкър и Купър е насочена към една от тях: *епистемологичната* употреба, която обвързва идентичността с предикатите, приписвани на субекта. В този случай употребата неизбежно се оказва противоречива и необоснована. Ако предикатът е неизменен по своето съдържание, това би противоречало на историчността на субекта, който е изменчив; ако пък предикатът е изменчив по своето съдържание, това би противоречало на изискването идентичността да е неизменна, ако наистина говорим за идентичност. Следователно горните употреби на „идентичност“ очевидно трябва да бъдат отхвърлени като неуместни или противоречиви. Според Декомб източникът на грешката е в превръщането на идентичността в предикат. Ако допуснем, че субектът действително „има“ или „притежава“ идентичност, това би довело до серия от парадокси: той би могъл както да я загуби, оставайки без идентичност, така и да я смени с нова, да притежава една или пък няколко идентичности.

Показателни в това отношение са примерите, които дава Декомб, с изразите „смяна на идентичността“ и „множествена идентичност“. Можем ли например да кажем, че големите промени в живота на човека водят до промяна на идентичността му? Жан-Жак Русо два пъти сменя своето вероизповедание: най-напред преминава от калвинизма към католицизма, след което отново се завръща към женевското вероизповедание. „Променяйки религиозната си принадлежност, променил ли е той и идентичността си?“ – пита се Декомб. Отговорът му е отрицателен: „Това би бил едни метафоричен начин на говорене: сякаш той е станал друг човек. Но ако наистина е променил идентичността си, вече не би ставало въпрос за нашия човек – Жан-Жак Русо. Ако променяйки религиозната си принадлежност той си бе дал друга идентичност – в нормалния смисъл на думата „идентичност“, – би трябвало да започнем друга биография. Тя не би била биографията на Русо, защото Русо ще е изчезнал, отстъпвайки мястото си на един омоним.“¹⁴ Следователно, колкото и радикална да е промяната в живота на един човек, доколкото тази промяна се случва в рамките на биографията на именно този човек, тя не е в състояние да промени идентичността му.

Ако „смяната на идентичността“, разглеждана буквално, означава един човек да бъде подменен с друг човек, различен от първия, то „множествената идентичност“, разглеждана буквално, означава един човек да бъде ед-

¹⁴ Примерът е от взет от едно интервю с Венсан Декомб, предшествашо излизането на книгата му *Затрудненията около идентичността*. (Вж. Декомб, 2013 : 289-290.)

новременно няколко човека.¹⁵ Декомб цитира един интересен пример, който открива в *Двете тела на краля* на Ернст Канторовиц. Става дума за един френски епископ през Средновековието, който признавал, че действително е женен, но само в качеството си на барон, докато в качеството си на епископ твърдо се придържа към обета за безбрачие. Ако преведем този случай на съвременния език на „идентичността“, можем да кажем, че той илюстрира *par excellence* възможността човек да има две различни идентичности: на епископ и на барон. Но Декомб веднага уточнява, че в случая става въпрос не за идентичности, а за статуси на един и същи човек, което неминуемо опровергава претенциите на епископа за безбрачие: „Причината е, че епископът е човек, облечен в епископски сан, докато баронът е човек, притежаващ баронство. Щом е така, ако става дума за *същия човек*, би било невъзможно дамата да стане баронеса, омъжвайки се за барона, без същевременно да се омъжи за епископа, какъвто между другото се оказва, че е баронът [...] Така, зад така наречената множествена идентичност, преоткриваме обичайната идентичност на човешкия индивид, гордеещ се, че може да заеме всички тези места в обществото, фрагментирайки в известен смисъл отговорността за действията си.“ (Descombes 2013: 49.)

Според Декомб отхвърлянето на изрази като „смяна на идентичността“ или „множествена идентичност“ не означава, че трябва изобщо да отхвърлим понятието „идентичност“ веднъж завинаги. „Идентичността“ ни е необходима, тъй като трябва да можем да говорим за един човек като за същия този човек, когото вече сме срещали и когото разпознаваме; да говорим за една общност като за същата тази общност, към която принадлежим или пък която години наред изследваме. Но как е възможно това? „*Как някакво нещо може да си остане същото [нещо], да продължи да бъде себе си, но същевременно да се промени?*“ (Descombes 2013: 71.) Не означава ли това да се завърнем към вече отхвърления оксиморон на променливата идентичност? Решението на този проблем се съдържа в промяната на *епистемологическата* употреба на понятието „идентичност“, която го обвързва с предиката, с *граматическа* употреба, обвързваща го със субекта. Именно субектът е идентичен на себе си, докато предикатите, които му се приписват са променливи и множествени. Например през 2010 г. човек с името Смит е бил счетоводител, женен, католик, свободното си време е посвещавал на благотворителна дейност към местната църква. Пет години по-късно, през 2015 г., Смит вече е изоставил счетоводството и е станал музикант, развел се е, изгубил е вярата си и е станал атеист, свободното си време посвещава на пътувания в далечни страни. В случая идентичността се отнася до Смит, когото големите промени в живота

¹⁵ Множествена идентичност би означавала клониране на индивида или по думите на Декомб: „Множествеността на идентичността би била от редупликативен тип, както казват логичите.“ (Descombes 2013: 48.)

му не са превърнали в друг човек: става дума за човека Смит, на когото днес приписваме предикати, много различни от онези, които сме му приписвали някога, но когото въпреки всичко разпознаваме като все същия Смит. Прилагана към субекта, „идентичността“ очевидно означава не „еднаквост“ или „равенство“ на едно нещо със себе си, а по-скоро означава, че „едно нещо е същото, ако именно то продължава да съществува, при това каквито и да са промените, които е могло да претърпи в хода на времето“ (Descombes 2013: 73.) В тази перспектива очевидна е и връзката между прилагането на понятието „идентичност“ и използването на собственото име.¹⁶ Всеки път, когато повторно използваме собственото име на даден човек, ние всъщност прилагаме понятието „идентичност“. Следвайки британския философ Питър Гийч, Декомб заключава: „Следователно, да повторим собственото име на едно човешко същество, означава да използваме понятието за идентичност: да назовем „Смит“, означава да предположим, че всяка следваща употреба на собственото име „Смит“ в продължението на разказа ще има за функция да препраща към същия човек...“ (Descombes 2013: 77.)

Идентичността в субективен смисъл (случаят Хамлет)

Употребата на „елементарното“ или „номерично“ понятие за идентичност, свързано с използването на собственото име, безспорно е напълно оправдана. Тя получава постоянно потвърждение и от всекидневния ни опит, доколкото ние постоянно идентифицираме хората (но също така градовете, планините, реките и пр.), назовавайки ги със собствените им имена. Макар за Декомб да е важно понятието „идентичност“ да бъде реабилитирано дори

¹⁶ Декомб се позовава на Витгенщайн както по отношение на отхвърлянето на релационния възглед за идентичността, така и по отношение на връзката между идентичността и собственото име. Що се отнася до смисъла на собственото име, Декомб следва Питър Гийч и по-специално това, което той нарича „правилото на Гийч“: „Разглеждайки собствените имена, Гийч иска да отхвърли двете доктрини, които по онова време са най-популярни сред философите, а именно: от една страна, емпиристката доктрина, според която собствените имена са чисти означаващи, притежаващи референциална стойност, но лишени от смисъл (теза на Джон Стюарт Мил); от друга страна, доктрината, според която собственото име притежава смисъл, защото предава в съкратен вид определено описание (по модела на „Наполеон“ = „победителят при Остерлиц“ = „победеният при Ватерло“) [...] Всъщност собственото име предназначено да обозначава индивида през целия му живот, от ранното детство до смъртта. То следователно не трябва да ни казва нищо за живота на този индивид, тъй като го назовава още с раждането му.“ (Descombes 2013: 80-81.) В тази перспектива Декомб реабилитира Аристотеловото понятие за номинална същност или *quiddité*: когато например използваме собственото име за човек, с него не обозначаваме произволна същност, нито посочваме определени отличителни черти на конкретния човек, а именно това, че става дума за човешко същество, водещо човешко съществуване, продължаващо да съществува като все същия този човек, когото назоваваме с името.

на това елементарно равнище, истинската му амбиция е да изясни употребата на понятието на равнището, на което се разкрива истинският му философски залог, а именно – *идентичността в субективен смисъл*. В това отношение, според Декомб, ключовият автор е психоаналитикът Ерик Ериксън, чието понятие „криза на идентичността“ се оказва от голямо методологическо значение: най-напред, чрез това понятие Ериксън се отгласква от Фройдовата психоанализа, обвързвайки психоаналитичната проблематика със социалния контекст на индивидите; освен това, благодарение на него „идентичността“ навлиза трайно като основно понятие в речника на социалните науки; най-сетне, именно чрез него Ериксън дефинира двата полюса, които, винаги в напрежение помежду си, конституират психосоциалната идентичност. В перспективата на Ериксън в основата на идентичността¹⁷, както впрочем и на кризата на идентичността¹⁸, е „отношението между обективната страна и субективната страна, връзката между това, което групата мисли, и това, което индивидът мисли“. (Descombes 2013: 94-95.) За психоаналитика Ериксън, както и за повлияни от творчеството му изследователи като социолога Ричард Сенет например¹⁹, проблемът за идентичността е преди всичко *емпиричен* проблем: напрежението между обективния полюс на външните идентификации и субективния полюс на себеидентификациите, в чиято пресечна точка се

¹⁷ Декомб определя по следния начин понятието на Ериксън за идентичност: „Ако вземем понятието в смисъла на Ериксън, идентичността е конфигурация (Gestalt) на личността, която човешкият индивид трябва да конструира през целия си живот, но най-вече в момента на влизането в живота, в смисъл на влизане в зрелия и разумен живот. Работата по конструиране на идентичност е усилие по интегрирането на себе си, от което трябва в резултат да се получи едно точно отношение на индивида към средата му.“ (Descombes 2013: 38.)

¹⁸ Кризата на идентичността очевидно възниква тогава, когато двата полюса не са съгласувани един с друг: „Следователно кризата на идентичността трябва да играе върху два регистъра: този на индивида пред лицето на другите (които му признават една „обективна“ идентичност в смисъла на Who’s Who) и този на индивида пред лицето на самия себе си (именно тогава субективната идентичност излиза на сцената) [...] Той [конфликтът] произтича от това, че индивидът няма да успее да се интегрира в общността, от която зависи, докато не съумее да съгласува двете измерения (facettes) на това, което Ериксън нарича негова „идентичност.“ (Descombes 2013: 95.)

¹⁹ Следвайки концептуалната схема на Ериксън, Сенет дава едно хубаво описание на целия драматизъм и несигурност в отношенията между обективния и субективния полюс на идентичността: „Така както в разгръщането на една история, идентичността се заражда именно в конфликта между начина, по който другите ни възприемат, и начина, по който ние възприемаме себе си. Двата образа съвпадат твърде рядко. Именно оттук прилиза „диалектиката на огледалото“. Доловен в огледалото, има един образ, който представлява персона, но Другият ни възприема по начин, който не съответства на това наше отражение. Впрочем хората рядко са безразлични към това несъответствие. Напротив, те имат склонността да съсредоточават вниманието си върху контурите на идентичността, върху начина, по който двата образа биха могли да се напаснат като две фигурки от един пъзел.“ (Sennett 2001: 307-308.)

формира идентичността, трябва да бъде изследвано емпирично в конкретни социални и исторически контексти. За философа Декомб отношението между обективния и субективния полюс на идентичността е *концептуален* проблем и задачата на философа е да изследва концептуално какво място се полага на всеки от полюсите в тази конфигурация.

Тезата на Декомб е, че философската модерност – чрез силната традиция на философския индивидуализъм – привилегирова субективния полюс на идентичността за сметка на обективния ѝ полюс. Първата стъпка на Декомб в критиката му на философския индивидуализъм са философите на съзнанието, които в лицето на Джон Лок и Волтер субективират индивидуалната идентичност, поставяйки в основата ѝ самосъзнанието: именно самосъзнанието, разбирано като поредицата от спомени на Аза, конституира личността. Но, както изтъква Декомб, по този начин се достига до парадоксално удвояване на личната идентичност на *идентичност на човека* и *идентичност на Аза*: „Идентичността на един човек е от биографичен тип: това е фактът, че той е същото живо същество, идентифицирано от родителите му и континуитета на живота му. Идентичността на Аза почива върху *съзнанието*, че си същия мислещ субект като някого в миналото, с други думи, в паметта за последователните си съзнателни състояния.“ (Descombes 2013: 111.) Веднъж освободен от ограничаващите го външни условия (исторически, социални, материални) на индивидуацията, Азът би могъл произволно да се идентифицира с различни личности, да си въобрази например, че е Наполеон или Цезар. Така ранните философии на съзнанието, много преди съвременните социални науки, макар и в различна перспектива, отварят темата за „множествената идентичност“ и нейните парадокси: „... смелата идея на Лок не е в това, че един индивид, такъв като мен, може да бъде *описан* по множество начини, нещо, което никой никога не е оспорвал. Идеята му е, че аз мога да бъда *идентифициран* по множество начини. Това отваря възможността за конфликт между идентичността ми за другите и идентичността ми за самия мен, между „за другите“ и „за аза“ . (Descombes 2013: 112.)

Фокусът в критиката на Декомб е поставен преди всичко върху по-късните философии на субекта, в лицето на Хегел и Сартр например, при които вътрешният (субективен) полюс на идентичността не просто е привилегирован за сметка на външния (обективен, социален) полюс, но и нещо повече: вътрешният полюс заличава външния. Ако при Лок и Волтер все още говорим за дуализъм, за разцепване на идентичността – на идентичност на социализирания индивид и идентичност на мислещия Аз, това разцепване по-късно бива надмогнато чрез волята на Аза да бъде себе си: Азът не определя себе си само вътрешно чрез самосъзнанието си, а изцяло избира себе си – както вътрешно, така и външно – и се самопалага такъв, какъвто желае да бъде, преодолявайки първоначалните си социални определености. Вътрешното (су-

бективно) измерение на идентичността придобива следователно демиургична сила, способна да пресътворява и външното (социалното) ѝ измерение.

Декомб разглежда в тази връзка един красноречивия пример: прочутата дилема на Хамлет от пиесата на Шекспир. Какво всъщност означават думите, изречени от Хамлет: „*Да бъдеш или да не бъдеш?*“ Те сякаш очертават един недovършен въпрос, допускащ различни интерпретации. В своята интерпретация Ерик Ериксън предлага изразът да бъде завършен по следния начин: „*Да бъдеш или да не бъдеш себе си?*“ . По този начин, както изтъква Декомб, „Ериксън ни приканва да придадем екзистенциален смисъл на „кризата на идентичността“ . Той действително се позовава на опозицията, която дефинира всички философски индивидуализми от Русо до Хайдегер: опозицията между автентичността на едно *бъдене себе си (être soi-même)* и неавтентичността на едно *отчуждено бъдене (être aliéné)*.“ (Descombes 2013: 122.) Тази екзистенциална интерпретация е парадоксална с това, че тя допуска, че на нас се пада да изберем, дали да бъдем или да не бъдем *себе си*: Хамлет трябва да избере между неавтентичното съществуване, наложено от другите (от обществото), в което той ще загуби *себе си*, и автентичното съществуване, чрез което ще изрази и осъществи *себе си*. Тази дилема, според Декомб, ясно очертава едно същностно за философския индивидуализъм противопоставяне между обективния (социален) полюс на идентичността и субективния ѝ полюс. В перспективата на философския индивидуализъм човекът сякаш не само може, но и трябва да избере дали идентичността му да бъде определена от другите, от обществото или пък той сам да я определи именно като *своя* идентичност. В съответствие с тази дилема самото съществуване се разцепва на: от една страна, едно *фактическо* социално съществуване – случайно и произволно, на което отговаря една също толкова случайна и произволна, зададена от обществото *фактическа* идентичност; от друга страна, едно *истинско* съществуване, на което съответства една *истинска* идентичност, които очакват да бъдат посочени и избрани от самия човек, за да влязат в сила. Избирайки *себе си*, човекът преустановява фактическото си съществуване, изоставя фактическата си идентичност и встъпва в истинското си съществуване, дава живот на истинската си идентичност, като по този начин сам сътворява себе си като (*автентичен*) *себе си* въпреки и срещу очакванията и изискванията към него на другите хора и обществото.

Интерпретацията, която Декомб предлага на дилемата на Хамлет, се различава както от обичайното ѝ разбиране, така и от преформулираното в духа на „екзистенциалния избор“ разбиране на Ериксън:

Според обичайното разбиране на сцената се смята, че [тя] трябва да се допълни, като се каже: „да бъдеш или да не бъдеш жив“ . Да приемеш ли не съществуването. Но идеята не е: „ще се самоубия ли или не?“ Остатъкът от сцената не казва това. Истинският проблем на Хамлет по-скоро е

следният: да отмъсти за баща си или да се върне към следването си. Да умърти убиеца или не? Но в кой от двата избора въприетото поведение ще се състои в това, „да бъдеш себе си“ ? Дали да избереш да бъдеш добрия син според традицията или пък да бъдеш свободен индивид, съпричастен на модерните идеи. Да бъдеш себе си не предлага критерий за решение. Хамлет може да реши да бъде отмъстител или пък модерен дух, но той не може да преведе желанието си да бъде себе си като едната позиция по-скоро отколкото като другата, защото „да бъдеш себе си“ няма свое съдържание. (Descombes 2014.)

Принципният проблем, който противопоставя Декомб на Ериксън, е дали ние сме в състояние да избираме своята идентичност или не сме. За Ериксън „кризата на идентичността“ на Хамлет е именно съдбовният моментът, в който той застава на кръстопътя на радикалния избор между *своята* идентичност – да бъде *себе си* – и наложените идентичности. Но тази постановка парадоксално означава, че Хамлет удвоява себе си на избиращия Хамлет и избиралия Хамлет. Избиращият Хамлет заема демиургична позиция, предшестваща избиралия Хамлет: именно той трябва да избере онази идентичност, чрез която избиралият Хамлет да бъде себе си. Въпросът е възможно ли е човек, изтръгнал се от всякаква социална, историческа и културна определеност, тоест един напълно абстрактен и неопределен човек да направи какъвто и да било конкретен избор? Именно тук се корени критиката на Декомб към интерпретацията на Ериксън. От една страна, ние не бихме могли да заемем спрямо себе си демиургичната позиция на сътворители на самите себе си, тъй като не бихме могли да се абстрахираме от своята фактическа включеност в социалния свят. Доколкото сме социални същества, ние винаги вече притежаваме една или друга практическа идентичност. Разбира се, практическата идентичност трябва да бъде разбрана не в смисъла на атрибут, който притежаваме, а в смисъла на устойчива идентификация – чрез произхода ни, биографията ни, мястото ни в социалния свят, социалните ни обвързаности – която, доколкото не разполагаме с нея, не сме в състояние нито да я отхвърлим, нито пък да изберем на нейно място нова, различна идентичност. От друга страна, тази практическа идентичност е пряко обвързана с основанията ни за действие, а следователно и със способността ни да правим практически избори, да взимаме практически решения. Именно тук е проблемът на Ериксъновия Хамлет: освобождавайки се от своята практическа идентичност, той губи и личните си основания за избор между това, да отмъсти за смъртта на баща си, или пък да загърби драмата на датския двор, за да бъде модерен интелектуалец:

Следователно, за да си представи двете възможности, които се откриват пред него, Хамлет трябва да си представи себе си така, сякаш *все още не е нито едната, нито другата възможност*. Но именно тази крачка назад,

която би трябвало да го отведе до сърцевината на всички избори, към един първоначален „избор на себе си“, е крачка в повече. Освобождавайки се от всякаква практическа идентичност, Хамлет се лишава от основанията, които би могъл да има, да предпочете едната възможност пред другата. Отстъпил е крачка в повече назад от себе си. Каквото и да избере, той няма да го избере *заради собствените си основания*, тъй като, ставайки неограничен и неопределен по отношение на идентичността си, той вече няма основание да избере каквото и да било. (Descombes 2013: 130.)

Идентичността на традиционния човек, идентичността на модерния индивид

За Брубейкър и Купър „идентичността“ е методологически проблем преди всичко на съвременните и по-специално на американските социални науки, доминирани през последните няколко десетилетия от една „социална онтология на групите“ и една „идентичностна социология“, които, налагайки догматично и безразборно концептуалната си матрица върху разнородни социални изследвания, започват да деформират знанието ни за социалния свят. За Декомб проблемът е много по-фундаментален: става дума за една голяма историческа и ценностна промяна, осъществила се с появата на „модерния човек“, за когото „идентичността“ се превръща в основен отличителен белег, в основна опора на себеразбирането му. Интерпретацията на дилемата на Хамлет, която предлага психоаналитикът Ерик Ериксън, трябва да се разбира именно в перспективата на идеята за „модерна идентичност“. В какво по-конкретно се състои тази идея? Позовавайки се на Чарлз Тейлър²⁰, Декомб изтъква като основна нейна особеност десоциализацията на представата на индивида за самия себе си – десоциализация, произтичаща от противопоставянето между индивид и социален човек:

Да мислим като индивид (...) се противопоставя на това, да мислим като социален човек. Човешкото същество определя себе си като индивид, когато полага себе си като *независимо* от социалните връзки, които между другото може да има.

„Голямото разграждане“ (la grande désimbrication) е именно този преход от човешко същество, емпиричен индивид, който възприема себе си като социално същество, към човешко същество, което определя себе си по несоциализиран начин. Традиционният човек в действителност е неспособен да възприеме себе си като индивид в нормативния смисъл, такава в крайна сметка е тезата на Тейлър. (Descombes 2013: 138-139.)

²⁰ Декомб има предвид книгата на Тейлър Изворите на Аза. (Вж. Тейлър 2003.)

Декомб не отрича разграничението между „традиционен човек“ и „модерен човек“, което според него е антропологически напълно оправдано.²¹ Той отхвърля обаче идеята, че това разграничение се отнася до различния начин, по който хората в модерното общество, от една страна, в традиционното общество, от друга, формират своята идентичност. Ако основният залог на проблема за идентичността, както предполага Ериксън, е дали тя ни е наложена от обществото или пък ние сами я избираме, можем ли да твърдим, че в традиционното общество хората пасивно са приемали идентичността, приписвана им от обществото, докато в модерното общество те сами, произволно създават своята идентичност? Според Декомб подобно твърдение би означавало да приемем, че докато хората в традиционното общество все още са социални същества, то модерните индивиди са станали независими от обществото, в което живеят. Но това е напълно абсурдно: „Абсурдността тук се състои в това, да дариш човешкото същество с индивидуална същност, независима от нейната актуализация в една или друга емпирична фигура, да откъснеш личната идентичност от всякаква генеалогия.“ (Descombes 2013: 144.) Обществата безспорно се различават едно от друго, но за всички тях е в сила антропологичният инвариант, според който индивидуалният живот има неотменимо социални предпоставки. Каквото и да е обществото, в което живеем – разликата между типовете общества в случая не е от значение, – идентичността ни произтича от нашия произход, от мястото ни в това общество, от социалните връзки, които сме установили. В това отношение модерният индивид не се отличава от традиционния човек: „Определянето на себе си като десоциализиран индивид е необходимо вторично, след като модерните [хора], както всички хора, не са престанали да бъдат социални същества.“ (Descombes 2013: 159.)

Идеята, че „модерната“ идентичност е същностно различна от „традиционната“ се основава на една интелектуална операция, която Декомб свързва с едно твърдение, наричано понякога „закона на Хюм“. Става дума за твърдението, че между фактическите съждения и ценностните съждения има логически разрив. Приложен към идентичността, „законът на Хюм“ води до разцепването на идентичността на *фактическа идентичност*, която човек получава по силата на социалните си обвързаности, но която за него няма

²¹ Декомб определя по следния начин разликата между „традиционния човек“ и „модерния човек“: „Човекът от едно традиционно общество, когато трябва да се представи, определя себе си като възел от различни отношения на статусно допълване (родител/дете, съпруг/съпруга, господар/слуга, голям син/малък син, сънародник на своите сънародници, и т.н.) За сметка на това модерният човек се представя като индивид, което означава някой, който се оказва, че има различни социални качества, но който може да мисли себе си независимо от тези качества.“ (Descombes 2013: 140.)

нормативна функция, доколкото не той я е избирал, и *истинска идентичност*, която човек сам определя и която за него придобива нормативна функция именно защото той я е избирал:

Това, което отличава модерния човек не е това, че той вече не дължи индивидуацията си на факта, че е роден, от което следва, че идентичността му в буквален смисъл е генеалогичната му и социална позиция в света. Това, което го отличава е, че той отказва да придаде на тази буквална идентичност нормативна функция. Именно поради това той трябва да замени тази буквална идентичност, която за него е чисто и просто фактическа идентичност, с друго определение за себе си, което отсега нататък ще нарича своя истинска идентичност. (Descombes 2013: 147.)

Според Декомб прибягването до „закона на Хюм“ неизбежно въвежда социалния актьор в практическа безпътица. Обявявайки своята индивидуация за нищожен факт, неутрализирайки по този начин нормативните импликации на своите социални обвързаности, той попада в ситуацията на Хамлет – превръща се в абстрактен индивид, изправен пред радикален избор. В тази ситуация той не би могъл да вземе каквото и да било решение, не би могъл да предприеме каквото и да било действие, защото, отхвърляйки „всякаква зададена практическа идентичност“, той същевременно се лишава и от всякакви основания да вземе едно или друго решение, да действа по един или друг начин.

Дискусията, която Декомб провежда около проблематиката на идентичността, ни позволява да открием едно ключово методологическо следствие: понятието „идентичност“ трябва да бъде употребявано на три различни равнища. С други думи, Декомб въвежда три понятия, отговарящи на три еднакво обосновани, но несводими една към друга употреби на „идентичност“. *Елементарното* или *номерично* понятия за идентичност се основава на собственото име, чрез което в продължение на целия ни живот ние биваме идентифициране като все същите човешки същества, независимо от всевъзможните промени, които сме преживели. Понятието за идентичност, разглеждано в *социологически смисъл*, отправя към нашата вграденост в конкретен социален контекст, по силата на която ние сме станали конкретни социални същества, разполагащи с определени социални умения и възможности. Но нито елементарното, нито социологическото понятие за идентичност не ни определят достатъчно ясно и задоволително като личности, защото не казват нищо за нашата индивидуалност, тоест за начина, по който ние заявяваме себе си като уникални и незаменими същества. Именно затова Декомб въвежда и трето равнище на идентичността, което той нарича *експресивна идентичност* и дефинира чрез творческото изобретяване на себе си, характерно за артистите. Експресивната идентичност не е непосредствено дадена в личността на артиста, не е и социално формирана, тя се поражда в хода на творческото

усилие и намира израз в неговите произведения.²² Именно в тази перспектива Декомб цитира Аристотел и коментира думите му²³:

[...] „*тъй като това, което той [артистът] е в потенциалност, творбата показва в актуалност.* Идеята очевидно не е, че скулпторът е идентичен на статуята, нито пък романистът на своя роман. Въпросната идентичност трябва да се разбира в експресивен смисъл: това, което конституира индивидуалността на конкретен артист, трябва да се потърси в това, което конституира индивидуалността на конкретна творба на изкуството. Това, което първият може („качеството“ му на артист), е актуализирано (*manifeste en acte*) в художествения му израз. (Descombes 2013: 170.)

Трите употреби на „идентичност“ трябва да бъдат разглеждани съвместно, една спрямо друга, защото те взаимно се допълват, но и ограничават. Взети заедно те изразяват едновременно един *онтологичен приоритет* и едно *ценностно привилегироване*. От една страна, социологическото понятие за идентичност обозначава, че произходът ни и социалните ни обвързаности предшества онтологически осъществяването на нашата индивидуалност. От друга страна, понятието за експресивна идентичност посочва, че модерните индивиди придават най-голяма стойност на своята свободно избирана и конструирана индивидуалност. Експресивната идентичност, както изтъква Декомб, противопоставяйки се на илюзиите на философския индивидуализъм, не би могла обаче да подмени или да неутрализира нашата социална идентичност. Напротив, тя става възможна въз основа на нея и като реакция спрямо нея.

²² Анализирайки творчеството на Марсел Пруст, Декомб изтъква несъизмеримостта между емпиричната индивидуалност на артиста и творческата му индивидуалност: „Последният урок е, че „азът“, който трябва да изрази себе си в творбата, съсем не е [пред] даден в личността на артиста, а трябва да бъде потърсен в самата творба. Става дума следователно за „аз“, който произлиза от творбата. Грешката на естетата е в това, че мисли, че за да бъдеш аз, не се нуждаеш от труда на артиста: достатъчно е да се избавиш от социалните правила на комуникацията, за да освободиш в себе си идеите. Но да бъдеш аз, разглеждан в този общ смисъл, е вулгарно: не е нужно да положиш никакво усилие, за да бъдеш аз във вулгарния смисъл на сулект на опита [...] Писателят е могъл да изрази автентична индивидуалност в творбата си само защото се е отказал да я открие в завършен вид там, където тя не би могла да бъде [намерена] – в света.“ (Descombes 2007: 225-226.)

²³ Декомб цитира Аристотел по английския превод на Сара Броуди и Кристофър Роу. В този случай превеждам думите на Аристотел на български по английския превод, на който се позовава Декомб: „for what he [the artist] is in potentiality, the work shows in actuality“. (Aristotle, *Nicomachean Ethics*, trad. Sarah Broadie et Christopher Rowe, Oxford, Oxford University Press, 2002, с. 421.) В българския превод на Никомахова етика изразът е преведен по следния начин: „защото това, което съществува във възможността, него делото разкрива чрез дейността“. (Аристотел, *Никомахова етика*, прев. Теменуга Ангелова, предг. Ради Радев, София, ГАЛ-ИКО, 1993, с. 209.)

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел.** 1993. *Никомахова етика*. София: ГАЛ-ИКО.
- Даскалов, Р.** 2011. *Чудният свят на древните българи*. София: Гутенберг.
- Декомб, В.** 2016. „В какво общество живеем? Обществото на Дюркем или обществото на Вебер?“ (Разговор с Боян Знеполски). *Критика и хуманизъм*, кн. 45 (1).
- Дичев, И.** 2002. *От принадлежност към идентичност*. София: ЛИК.
- Тейлър, Ч.** 2003. *Изворите на Аза*. София: Сонм.
- Aristotle.** 2002. *Nicomachean Ethics*. Oxford: Oxford University Press.
- Brubaker, R and F. Cooper.** 2000. „Beyond „identity“ . *Theory and society*, Vol. 29, No 1.
- Descombes, V.** 2007. „Y a-t-il une politique de l'expressivisme?“ In: *Le raisonnement de l'ours*. Paris: Seuil.
- Descombes, V.** 2013. *Les embarras de l'identité*. Paris: Gallimard.
- Descombes, V.** 2014. „Entretien avec Vincent Descombes: autour de *Les Embarras de l'identité*“ . In: Actu Philosophia. Достъпно на: <http://www.actu-philosophia.com/spip.php?article464>. Последно посетено на 23.11.2106.
- Sennett, R.** 2001. „Sur l'identité“ . In: Wieviorka, M. and J. Ohana. *La différence culturelle*. Paris, : Balland.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Граница, наследство, наследници

МЕГЛЕНА ЗЛАТКОВА

Meglana Zlatkova. Border, heritage, heirs

The paper presents the research problematic of the inhabiting the border region between Bulgaria and Turkey in the Black Sea part of the Strandzha Mountain (The Municipality of Tzarevo), based on an anthropological field research. The experience to live close to the border is included into individual and collective strategies for social networking and local development. The text emphasizes on the local cultural heritage(s) and the constructions of the communities of the “heirs” of migrants. The border is interpreted as ours, secure, open, but also as dangerous. The attitudes to the border are ambiguous: the passage from a strictly protected border to a green one is dangerous for our living here and know – the diseases and migrants can freely enter our territory; on the other hand the border is an opportunity. The know-how living close to the neighboring country is included in many economic strategies and policies and projects for local development, based on valorization of the status of “being local”.

Статията представя един аспект от по-голямо изследване на две селища от двете страни на българо-турската границата и прекосяванията чрез завръщанията на наследниците на мигрантите и конструираня на културни наследства¹. Единият град беше Одрин, а другият – Царево. Тази миграция е колкото историческа и много добре изследвана, толкова и актуална поради все по-ускореното постмодерно движение и смесване на хората, които

¹ Текстът представя резултати и анализи от теренни изследвания, които бяха част от проекта „Изселници и мигранти от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичност, интеркултурни взаимодействия“ с ръководител доц. д-р Валентина Ганева-Райчева. Водещата организация е Институтът за етнология и фолклористика с етнографски музей към БАН, с участието на Нов Български университет и Пловдивски университет (<http://2sidesborder.org/> . Посетен на 02.01.2016 г.).

търсят „вкореняванията“ си в реални и символни локуси чрез генеалогии и културен капитал. След 2012 г. усилващият се бежански поток през Турция постави множество въпроси за „нашето пространство“, „нашата територия“ и „нашата идентичност“ и „чуждите“. На тези предизвикателства трябва да отговорят не само институциите, но и общностите, населяващи граничните територии. През 2015 г. в гр. Одрин голяма група мигранти от Близкия Изток и най-вече от Сирия „се настаниха“ в центъра и около автогарата на път за България и Западна Европа. През 2016 и 2017 г. „доброволни отряди“ или отделни индивиди от вътрешността на страната „опазваха“ граничната територия на Странджа от нежеланите нелегални мигранти. Границата с Турция отново се „втвърди“ и „напрегна“ от „бежанския поток“, което реактуализира различните идеологически конструирания на образите на бежанеца, на чужденеца, на другия, на този, на когото трябва да се помогне, и на този, когото „не искаме в родината си“.

Антропологическият подход към градовете като наследени (гранични) пространства може да даде отговор на въпроси, свързани с приемането на другия, заселването на новодошлите, приютяването на бездомните и създаването на домове за мигрантите. Изследването използва методите на мултиситуираната етнография ('multi-sited ethnography') (Marcus 1995), за да се проследят териториите на циркулация и обмени в и на социалните мрежи, които се конструират и изразяват чрез това наследство на изселничество/преселничество и най-вече на движенията на наследниците като късномодерни хора. Джордж Маркус определя работата на антрополога като множество избори между шест стратегии или комбинации от тях: да следва хората, да следва обектите, метафората, историята или алегорията, да следва живота или биографията и да следва конфликта (Marcus 1995). Методологията за изследване на градските наследства и на границите чрез хората/мигрантите предполагаше проследяване на **серии** от съпоставяния, в които глобалното се вписва и става по-скоро съставна част от паралелни, свързани локални ситуации, отколкото монолитно или външно за тях. Мултиситуираната етнография включва пространствено разпръснат терен на изследване, през който антропологът се придвижва физически – чрез мобилните хора в две или повече места или концептуално – чрез техниките на съпоставяне на данните (Falzon 2009: 1–2). На терен работихме съвместно със Стойка Пенкова – проследвахме хората, обектите и символите през границата, като посещавахме Одрин и Царево многократно за по-дълги и по-къси периоди от време, използвахме методите на неструктурираното и полуструктурираното интервю, проведохме множество структурирани интервюта и анкети сред млади хора, студенти в България и Турция, експертни интервюта, извършихме наблюдение и плътно етнографско визуално документирание на събития, много свободни разговори.

Градът до границата е дефиниран в теоретичната перспектива на Пиер Бурдийо като взаимодействието между *обективизирана социалност*, вписана във физическа рамка и изградена среда, кодификация на поведението, специфичен *хабитат* и *интериоризирана социалност*, градски *хабитус* – способността на градските жители да усвояват и произвеждат града чрез своите дейности, практики, символи и др. „Всяко историческо действие – казва той – представлява две състояния на историята (или социалното): историята в обективизирано състояние, т.е. историята, натрупана в продължение на времето в нещата, машините, сградите, паметниците, книгите, теориите, обичаите, правото и др., и историята в инкорпорирано състояние, която е станала „*хабитус*“. (Bourdieu 1980: 6). Ако се продължи тази мисъл, може да се каже, че градът е постоянно взаимодействие между тези две състояния на социалното.

Следвайки това разбиране, ще разширя концепцията за наследството на миграцията като градско наследство, т.е., от една страна, това са институционализираните форми и утаените в града отношения на граничност, а, от друга страна, това са възплетените знания и умения на градските жители да обитават своя град, като възпроизвеждат границата. Ще ме интересува изразяването на (културното) наследство на миграцията, трансформирането на капиталите и мрежовите обмени чрез биографичните стратегии на сегашните наследници на „тракийските бежанци“. Сегашните жители помнят и използват символния ресурс на преселението на своите предци през променящата се политическа граница.

За да разбера Царево, трябва да разширим символната му територия като включим в нея и близките села, защото много от настоящите му жители са родени в тях, но са дошли в града в последствие. Обитаването на градските пространства от мигрантите и техните наследници продължава вече повече от век, през който се сменят три политически рамки. Тези трансформации се отлагат в градското пространство чрез механизмите на колективната памет и чрез инструментите на властта като жилищни политики и градско управление. Наследството на миграцията е „отложено“ в общата (национална) биография на мястото чрез вплитането на индивидуалните и семейни биографични стратегии, т.е. наследството „намира“ своите наследници. А наследниците на мигрантите са вече четвърто, пето, дори шесто поколение, родени в България.

Градът Царево е град на преселници от Тракия. Вследствие на различни исторически и политически събития през 1913 година тогавашното Василико се присъединява към България. Гръцките семейства се изселват в Гърция, а на тяхно място се настаняват бежанци от Одринска и Беломорска Тракия. По-късно в града идват и роми християни. Царево е град в близост до границата с Турция, на брега на Черно море и в подножието на планината Странджа. Специфичната локалност на граничен и краен район е потърсена в употребите на наследството като културен и социален капитал, във *въплътената, обективи-*

рана и институционализирана форма по дефиницията на Бурдийо, през погледа, мрежовите (даро)обмени и проектите на „противоречивите“ наследници.

Общината е най-югоизточната община в България с център гр. Царево. Населението ѝ е 9 618 човека. Селищата в нея са определени като: „два малки града“ и 11 „малки и много малки села“ (според административната терминология), някои от които със затихващи функции.

В случая с Царево бежанците, които са се настанили в тези селища близо до родните си места, в турска Странджа и одринско, усядат поради ултимативността и непропускливостта на границата. Те не могат, а и няма къде да се върнат. Хората усядат, но спомените, паметта продължават да преминават през границата. Планината остава културният център в нейната цялост и в нейната разделеност – българската Странджа и турската Йълдъз или Истранджа (тур. Yıldız Dağları или Istranca Dağları).

В Царево културното наследство на миграцията се конструира около „втвърдената“ и непропусклива граница с Турция в продължение на почти целия XX век, защото наследниците създават свой град. Идеологическото конструирание на наследството е насочено към включване на спомена за преселението в българския национален разказ и в националната територия, в усядането на мигрантите и техните наследници и в проектирането на спомените в ритуалите на празничността – чествания на Деня на Тракия (26 март) и на важни дати, свързани с Тракийското движение, участие в национални и локални събори, организиране на фестивали и др. Макар че живеят на няколко километра от границата и от родните села на предците си, тракийските наследници „прекрават“ браздата само като поддържане на спомена за билото там и мечтата да се „завърнат“ и да намерят „изгубеното“, т.е. като екскурзии или „експедиции“ по родните места на предците.

Някои от пластове на градските наследства са конструирани около наратива за тракийските бежанци, ритуализирания спомен за разделената Странджа, „връщането към корените“ от следващите поколения, осмислянето на пространството на планината като част от пространството на Тракия, мрежите и специфичните стратегии за наследяване.

Шаронската къща – градско наследство на миграцията

Това, което свързва лично биографичното с общностното и вписва траекторията на мигрантите не само в общата (национална) история, но и се включва, утаява в градското пространство, е домът на мигранта. Шаронските къщи са тези значими и значещи топоси, чрез които все още могат да се разпознат визуално пространствата на бежанците. Постепенното изчезване на реалните къщи има два ефекта – активиране на процеси по мемориализация или забора. В този смисъл, може да се каже, че Китен и Приморско са „без-

паметни“, шаронските къщи вече не са опора на паметта за преселването, те не са част от педагогическата функция на градското пространство „да обучава в наследство“. В Царево все още има няколко запазени постройките, кварталът на бежанците с къщи, построени с помощ от държавата, все още е маркиран от ул. „Рене Шарон“ и всички в града ни препращаха там, за да видим старите къщи на мигрантите. Във Варвара, Синеморец, Резово и Ахтопол също „къщата на бежанеца“ напомня, бележи, свързва мястото тук и сега към хората, които са значими за него.

Шаронската къща е типова къща, т.е. изградена по общ архитектурен проект, в която се настанява обикновено едно семейство. Наречени са така на името на Рене Шарон². В задната част има и помещение за животните („дам“). Много от запазените къщи днес са ремонтирани, някои са вградени в други сгради, на други са направени пристройки, но общата структура все още се забелязва и е визуалният спомен за миграцията във физическата рамка на селището.

Избрах „шаронската къща“ като артефакт на дома на бежанците, за да проблематизирам и анализирам противоречията на наследството и трансформациите на символния капитал, т.е. статута да си „тракийски българин“. Обитавайки такава къща и предавайки я в наследство, този статут се „придобива“ и от наследниците. Шаронската къща е архитектурна форма, въплътила държавни и международни политики и споразумения, тя е обективирала селищни истории и локални контексти от националната територия, в които се включват новодошлите, тя е форма на белязване на новодошлите като различни и това различие е локализирано в градската или селската среда (квартал, махала, улица, място на шаронките), възпроизвежда се през поколенията с наследяването на мястото на живеене. Чрез тези къщи личната биография е о-публичностена и включена в колективната биография на „тракийските българи“ и в историята на селищата, които са приели „прокудени от домовете си братя и сестри от Одринска и Беломорска Тракия“. Т.е. индивидуалните биографични траектории са свити до „еднаквата съдба“ на бежанците. Изличавайки различията и конструирайки една обща колективна биография на групата, шаронската къща унифицира живеенето в новото място, включването във всекидневието и поддържането на дистинктивността на тракийците като градски жители.

От друга страна, къщата локализира придвижването на мигранта, свързва го с конкретно селище и го включва в новото място и в новата общност. Наследяването на шаронската къща не е само наследяване на фамилията спомен и рода, а приобщаване към голяма група от хора, която има своята пространстве-

² Името на Рене Шарон се свързва с отпускането на бежанския заем на България от ОН. В повечето интерпретации, които чухме на терен, Шарон беше споменаван като банкер, който е дал личен заем. Наблюдава се интересно сливане и персонифициране – къщата, шаронката е построена от Шарон. В образа му се преплитат професиите на банкер и архитект, т.е. човек лично, проектирал типове къщи.

на визуализация в селищните пространства и своето символно конструирание чрез памет и исторически разказ. В този смисъл тук анализирам шаронската къща като (културно) наследство на миграцията – едновременно наследство на хората, но и наследство на града.

Един век след построяването на първите къщи на бежанците имотите край морето стават скъпи, към тях има интерес и след като пазарът на жилища и земя е либерализиран след 90-те години на XX в., много от наследниците продават или трансформират тези имоти в по-големи къщи, хотели или магазини. Трансформирането на културния и символен капитал в икономически, обаче, невинаги е свързано с компенсаторни механизми, които да поддържат паметта за родовото единство. Такъв интерес се забелязва при най-младите, които все още нямат право на (материално) наследство, но вече са наследили спомена за миграцията.

Граница и граничност

Препотвърждаването на социалните мрежи през граница се осъществява чрез множество завръщания на наследниците между трите държави – България, Гърция и Турция, което става възможно едва в края на XX и началото на XXI век. Но статутът на границата в последните години отново усилва чувството за локалност. Наследството на миграцията означава и наследяването на граничността в социалните позиции на наследниците при период на преход. Заедно със силната национална териториализация, локалното, крайното, периферното място спрямо центъра на Царево и тази част на Странджа усилва значимостта особено през втората половина на XX век, поради забранената граница с Турция, съвпадаща с „желязната завеса“. Граничността е и част от това въплътено и персонифицирано състояние на културния капитал, който наследниците на бежанците получават от своите предци. Живеейки в края на държавата, те трябва „да я пазят“.

Граничността като измерение на локалното и въплътено наследство е много интересен аспект от конструирането на пространството на Странджа. Тъй като акцентът в този текст е възпроизвеждането на граничността чрез наследството при конструиране на градското живеене, тук ще обособя два начина на интерпретиране на границата.

Пространството на Странджа и крайморските селища на два пъти се превръщат в край – първо като периферия на Османската империя през XIX в. и почти веднага след това като край на България, макар и легитимиран като законна българска територия. Граничността на Странджа се интерпретира като „чистота“ – тук се пазят традиции, фолклор, обичаи и български дух. Тъй като наследниците на „тракийци“ все още пазят спомена на преселението, то като „автентични местни“ се разпознават жителите на с. Българи (със старото име

Ургари). Особеностите на „ургарците“ като по-различни измежду преобладаващите „тракийци“, заселили се около тях, се интерпретират като „изконност“. Те са директни наследници на Аспаруховите българи. Тази версия чухме няколко пъти на терен. Тук избирам една интерпретация, поставяща акцента върху границата между България и другите империи. Още от времето на ханове там са изпращани най-верните, най-силните и най-умните хора. За да е легитимна „българскостта“ на тези хора, живеещи в планината, непроменящи се във вековете, то общността също трябва да бъде включена във вертикален дарообмен – в случая с Първата българска държава на ханове. Те даряват жертвоготовността си да живеят накрая и да пазят границата от нашествия, за да могат бъдещите поколения да се отплатят на бъдещата държава.

Неудобството да обитаваш периферията, което се „изпитва“ във всекидневното живеене, и „по-бавната скорост“ на местното развитие е преимущество за конструиране на локални общности и запазване по-дълго време на земячески и роднински мрежи, които се възпроизвеждат чрез хоризонтални символни дарообмени. Но живеенето до държавната граница е и привилегия, защото зад теб е страната ти, тя те „пази“, помага и „връща“ отведен дар за „жертвоготовността“. Регулираните чрез вертикалния и хоризонтален символен дарообмен позиции се разколебават с разширяването на държавата до размерите на Европа.

„Отслабването“ на границата: отпадане на граничната зона и охраната, от една страна, „води туристите“ в селата край морето (Резово и Синеморец, които до 90-те години на XX век са били достъпни само с „открит лист“), но, от друга страна, застрашава живота в селата в Планината. През границата идват епидемии³, нелегални емигранти, заплахи. Оливие Живр формулира трансформацията на границата, след като тя става външна за Европейския съюз, чрез опита на хората, живеещи около нея, като преобръщане на образа на „несигурните“ Балкани в „крепостта на Европа“ (Givre 2016). Макар и да не сме изследвали специално живеенето на границата, при разговорите с хората от селата събеседниците ни конструираха образи с различна темпоралност – „охранявана и сигурна“, „разграден двор“, заплашваща нашето. Макар и невинаги експлицитно заявено в локалното гранично знаене-можене като част от наследството на миграцията, то е изразявано чрез заемане на позиции или даване на оценки на политики.

Моделът на конструирания образ, че това са най-чистите и най-верните българи, които обитават тази планина се повтаря „още от времето на хано-

³ Оливие Живр (Givre 2016) изследва живеенето до границата в Странджа като живеене в няколко рамки на граничност – локални, национални, европейски. Той прави много интересни изводи за специфичното знаене-можене на границата и справянето с кризи и епидемии. Николай Вуков също работи върху осмислянето на границата и граничността чрез дискурса на сигурността, преживяването на граничарите. Вж. Вуков 2013.

вете“. Тогава обитателите на планината са пазели границата с Византия. Но Европейските регулации внасят и дискурса на (авто)виктимизацията: „граничните съоръжения спираха не само хора, но най-вече животни и се предотвратяваха множество епидемии, идващи от Турция“, сподели с нас тогавашния кмет на с. Кости Илия Язов. Европейските норми за хуманно отношение към животните дискриминира местната общност, като забраняват „тричането на кучета“ в Бродилово. Европейската програма „Натура 2000“ застрашава местното развитие, като не разрешава строежи и развиване на туризъм в защитените територии. Във всичките тези дебати след 2000 г. локалното се изговаря през множество рамки и регулации, чрез овластени говорители, без да се „даде думата“ на местните хора.

В селата на бежанците културният капитал на знаенето и можето да живееш в планината по-трудно се трансформира в икономически поради промяна на специфичния профил на крайбрежните селища, ориентирани към сезонен туризъм. В предишния период на планиране на ЕС до 2013 година са осъществени проекти за развитие на селски туризъм и програми за алтернативно земеделие. Някои от реновираните „традиционни“ къщи впоследствие са продадени на чужденци. Илия Язов, сподели, че след епидемията от шап през 2011 г., когато бяха унищожени животните на хората, в селото много от земеделските стопани нямат намерение да възстановят стадата си. Без земеделие Кости постепенно ще се превърне във вилна зона.

Следващата фигура на граничността, като ще представя е преминаването на границата. След политическите промени от 1989 г. и отпадането на ограниченията за пътуване на българи в Република Турция започват да се осъществяват първите екскурзии по родните места на предците; екскурзии, които имат формата на туристически посещения. След 1990 година възстановеното Тракийско дружество в Царево организира 15 посещения по родните места. Трансформацията на символното завръщане на наследниците в Турция в реална (туристическа) практика и употребите на наследството на миграцията може да бъде разделена на два сегмента: **възстановяване на връзката между поколенията (живи и мъртви) чрез ритуала и установяване на връзка с местното население, което се е заселило в къщите на предците.**

Първият е взимане на **пръст от родното място**, а вторият е **разпознаване на наследството** – опознаване на „другия“, който обитава пространството на дедите в селото, останало в сегашна Турция.

Реалното преминаване отвъд границата в търсене на „изгубените родни места“ е възможно едва след като границата е отворена и уседналите хора отново могат да следват подвижните обекти. Наследството на миграцията се наследява и чрез „завръщанията“ на наследниците, чрез реактуализирането на спомена за миграцията, чрез „драматургизирането“ на историите за преселението, за родната къща, за площада в родното село, за травмата от напус-

кането и бягството⁴. Това е процес на обучение на наследниците, при който частният опит (семеен, родов) се легитимира чрез публично призната форма като символен капитал – „тракийското наследство на бежанците“.

След „трансформирането“ на града от Мичурин към Царево локалното градско наследство се конструира чрез глобалното, комбинирайки древност, фолклор – чиста природа при изграждане на образ-за-пред-другите – „ние сме древни и уникални“. Тракийското наследство“ е утаено в градския хабитат и е актуално чрез градските хабитуси на жителите на града. То не е „проблематично“, защото е станало „норма“, т.е. споменът, преселението, травмата са вписани в биографиите на вече „уседналите“ наследници, но като чужд опит. Символизацията на наследството, легитимираща статут на наследник, се активира в ситуации, в които наследниците трябва да „получат своето наследство“, когато то ги прави легитимни за обмени и трансформиране на капитали – културен и символен в икономически, и когато те трябва да се отграничат от другите, външните, които започват да изкупуват земя и имоти.

В Царево, наследството на миграцията е (общо) градско наследство не само защото наследниците са мнозинство, но и защото са местните жители. Тъй като са изгубили постепенно своята „гранична“ социална позиция не само поради адаптирането на поколенията към новата среда, но и поради хомогенизиращите политики на българската държава в три варианта на обществото през XX в., общността няма нужда от допълнителна работа по поддържането на символния пласт на наследството, което ги отличава от другите. В началото на XXI век обаче поради размиването на границите и увеличаването на мобилността се забелязва стремеж за „завръщане към корените“, „преоткриване на наследството“ от най-младите хора, което да им даде символна значимост.

Социалните (землячески) и роднински мрежи имат свое представителство в местната власт и участват при вземане на решения за местно развитие, за продажба на (общински) имоти или за нови политики за приемане на чужди хора. Едновременно с това местните общности са отворени към чуждите, но чуждите като туристи, като временно пребиваващи и възползващи се от гостоприемството на хората от Странджа. Локалността на Царево и околните села е хабитуално въплътена и се възпроизвежда от мрежови обмени на услуги, информация, влияние, които функционират като неформални и формални институции. Тези обмени очертават границата на местното и препотвърждават нашето. Въпреки че външните могат да се впишат със своя (икономически) капитал, те не могат да преодолеят границите на общността, защото не

⁴ Задълбочено изследване и пряко наблюдение на подобни екскурзии беше проведено от Валентина Ганева-Райчева и Наталия Рашкова в рамките на изследователския проект „Изселници и мигранти от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичност, интеркултурни взаимодействия“. По-подробно за резултатите вж.: Райчева 2012, Рашкова 2012.

притежават символния капитал да са наследници на тракийци, а с него и потенциалните възможности за заемане на позиция в мрежите. Наследството на миграцията в случая е културен капитал, начин на социализация, на заемане на (социални) позиции, защото то е статут, който се наследява чрез родството и се възпроизвежда чрез границите на общността.

„Наследството на тракийските българи“ е и не е официален ресурс за конструиране на общоградско наследство, защото е разтворено в националното. Официален колективен наследник и представител на „тракийци“ е Съюзът на Тракийските дружества, който е институционализиран наследство на цялата територия на България. Той задава отношения на субординация, дублиращи структурата на централните, областните и местните институции и координира дейностите по поддържане на паметта и социалната мрежа. Градът Царево като официални институции „съобразява“ политики и стратегии с различни национални и международни рамки, норми и разпоредби, но не може да „апроприира“ тракийското от общобългарското.

Наследниците в Царево и района възпроизвеждат наследството на миграция чрез своите връзки, мрежи, чрез знаенето и моженето за обитаването на планината и морето, което приемат от предните поколения. И тъй като наследниците отдавна не се разпознават като групата на новодошлите, а живеят в своя град, реактуализациите на спомнянето, търсенето на корените, завръщането са стратегии за инвестиране не само в социален, но и в символен капитал. Наследството, разбираемо като собственост, легитимира наследниците като икономически субекти в местното развитие, защото те притежават имоти, получени от дедите им.

Макар че може да се каже, че „планината е слязла при морето“ вследствие на селско-градската миграция, градската общност все още възпроизвежда земляческите и родствените мрежи от селата, които са разпознаваеми в града. Наследството на Странджа като общо пространство е конструирано по-скоро от центъра на България и в този смисъл планината продължава да бъде разделена чрез спомен и чрез (не)преминаване на границата. Планината е и „противоречивото“ наследство на миграцията, което е залог в символните борби между различните нива на управление и битки за „владееене“. От една страна, планината е „нашата планина“, ние живеем в нея, но от друга, това е границата на България. Планината, която е със статут на „природен парк“ и е защитена територия, включена в програмата на ЕС „Натура 2000“, т.е. част от световното природно наследство, е обитавана от хората, които са „ограничени“ да ползват планината като „своето наследство по право“. Същото амбивалентно отношение се забелязва и към промяната на границата – премахването на контрола и охраната на граничните територии от държавата застрашава живеенето ни тук и сега с епидемии, нелегални имигранти, престъпност. От друга страна, граничността на общината дава достъп до допълнителни про-

грами за трансгранично сътрудничество, в които само „местните“ общности могат да кандидатстват за подпомагане.

Василико – Царево – Мичурин – Царево – смяната на името не означава само пренаписване на селищната биография, но и промяна на биографичните траектории на много хора в града. И тъй като един от аспектите на наследство-то е и формата на собственост, то е свързано с политическото поле. В България само за един век след пристигането на бежанците тези отношения се сменят три пъти. След реституцията на земята и имотите, „децата“ са „намерени“ от своите наследства (имоти) и трябва да станат наследници. Връщането на нивата на дедите, която може да се продаде, за да се построи многоетажен хотел, е потенциален ресурс за социална мобилност. Но дали „наследникът, който уважава себе си, ще се държи като наследник и ще бъде наследен от наследството“ (Бурдийо 2005: 118)? Няколко поколения не са имали директна връзка със земите и начина на живот на предшествениците си, т.е. те не са наследили възпътената и обективизирана форма на културния капитал, който е символно легитимен, за да „встъпят във владение на наследството си“. Тези, които получават нивите до морето, не наследяват „дълга“, задължението да върнат ответния дар след първоначалния акт на даряване от „държавата“, защото следващата държава ги е национализирала. Веригата на дарообмен привидно е прекъсната, времевият интервал е по-голям и „е спуснал завесата на забравата“ между първоначалния и ответния дар, по думите на Бурдийо. Затова сега се наблюдават ефектите на „наследяването от наследството“. Шаронската къща, в която първото поколение „бежанци“ са се „установили в мястото“, удържа връзката на наследяването от поколенията на символния капитал (наследството на „тракийските българи“). Може да се каже, че не наследникът получава наследството си, а наследството получава своите наследници, което означава, че трябва да има усилената работа по символизация и преработване на колективната памет, обучение в наследство и създаване на културен капитал. Тази работа по символизация и „встъпване“ в наследство се осъществява от местните (културни) институции. Като ресурс се използват признатите за местни марки фолклор, традиции и памет чрез „фестивала“ и „музея“, които представят музиката, нестинарството, белия кукер, предания и легенди и др.

Възпътеното, обективизирано и институционализирано състояние на наследството на „преселниците“ в тази местна общност се експлицира в градски политики. „Бежанците“ създават своя град Царево от Василико, наследниците наследяват града Царево от Мичурин. Граничността на общината предполага срещи с много различни външни хора, от които „ние“ трябва да отграничим „нашето“. Младите поколения, живеейки в глобалната модерност, се завръщат към спомена за набавяне на значимост, идентичност и легитимност, за да наследят наследството си. Дали статутът да си наследник на тракийци ще продължава да бъде легитимен и ефективен в различни обмени с местната

общност, но и с другите, ще зависи от уменията за трансформиране на символния в икономически, политически и социален капитал и от разпознаването и припознаването на границите на общността между ние и другите.

ЛИТЕРАТУРА

- Ападурай, А. 2006.** *Свободната модерност: културни измерения на глобализацията.* София: Лик.
- Бокова, И. 2012.** Граници, мобилност и реконструиране на територии. В: *Социологически проблеми*, 1–2, 172–185.
- Бурдийо, П. 2003.** Социалният капитал. Предварителни бележки. В: *Социологически проблеми*. 1–2, 69–71.
- Бурдийо, П. 2005.** *Практическият усет.* София: ИК „Фигура“.
- Бурдийо, П. 2008.** Противоречията на наследството. В: *Социологически проблеми*, 1–2, 111–119.
- Вуков, Н. 2013.** „На граничната бразда“ – политики, практики, следи в паметта. В: *Български фолклор*, 2, 186–216.
- Ганева-Райчева, В. 2012.** Политики и практики при конструиране на памет и наследство: Съюзът на тракийските дружества в България. В: *Социологически проблеми*, 1–2, 113–130.
- Деянова, Л. 1995.** *Социология на символните форми.* София: ИК „Критика и хуманизъм“.
- Дичев, И. 2009.** *Граждани отвъд местата? Нови мобилности, нови граници, нови форми на обитаване.* София: Изд. „Просвета“.
- Елчинова, М. 2012.** Граница и категоризиране: върху случая на изселниците от България в Турция през 1989 г. В: *Социологически проблеми. Тематичен брой: Мобилност и миграции*, 1–2, 131–151.
- Златкова, М. 2016.** *Градски наследства и граници. Одрин и Царево.* Пловдив: “Контекст”.
- Карайотов, И. 1999.** Обитателите на хълмистата планина. В: *Странджа. Природен парк.* Патронов, Д., И. Карайотов и Д. Радойнова (ред.), 74–75. Бургас: „Понтика принт“- ЕООД.
- Кръстанова, Кр. 2011.** Знакът „запазена марка“ – производство на локалност и ресурс за съвременния туризъм. В: *Туризмът – предизвикателства в условията на икономическа криза.* 39–60. София: НБУ.
- Къдрева, К. 2013.** *Когато Царево беше Василико.* Царево: Constanta Design.
- Пенкова, С. 2013а.** *Неравенство, дискурс, наследяване.* Пловдив: Контекст.
- Прокопиева, Д., И. Кирязова. 2015.** *Потомците разказват.* Царево: Община Царево.
- Райчевски, С. 2008.** *Странджа. Етнологически изследвания.* София: „Захари Стоянов“.
- Рашкова, Н. 2012.** Ритуализация на родовия спомен (по родните места на бежанците от Източна Тракия). В: *Годишник на Департамент по Антропология на НБУ. Културни наследства – политически залози и конструиране на територии.* Том V, съст. И. Бокова http://ebox.nbu.bg/ant14/view_lesson.php?id=18.

- Bourdieu, P. 1986.** The forms of capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Richardson, J. (ed.), 241–258. New York: Greenwood Press.
- Givre, O. 2013.** Savoirs et pouvoirs, stratégies et tactiques dans ‘l’arène patrimoniale’ du nestinarstvo (Bulgarie). In: *Au-delà du consensus patrimonial. Résistances et usages contestataires du patrimoine*. Isnart C. et A. Leblon, Civilisations (dir.), vol. 61 (1), 103–120. Bruxelles: Université libre de Bruxelles.
- Givre, O. 2016.** Fever at the border. About the 2011’s FMD (Foot and Mouth Disease) outbreak in Strandža (Bulgaria/Turkey). In: *Ethnologia Balkanica*, 18–19.
- Falzon, M.-A. 2009.** Introduction. In: *Multi-sited ethnography: Theory, praxis and locality in contemporary research*. M.-A. Falzon (Ed.), 1–23. Surrey, England: Ashgate.
- Marcus, G. 1995.** Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography. In: *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–111.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

ГЛОБАЛНОТО ПУБЛИЧНО ПРОСТРАНСТВО

СВЕТЛАНА ХРИСТОВА

Svetlana Hristova. The Global Public Space

Today we are used to thinking of public space as irrevocable part of the citizens' rights to the city, “a contentious site as well as a unifying symbol of civil society” (Zukin 2018: 17). Contemporary public space has undergone radical transformation during the last decade, a result of the global crisis since 2008, outlining contradictory trends of social development: the financialization of economics (Krippner 2005) that brought about to deformation of all spheres of public life (Dembinski 2009) and to new global inequalities (Milanovic 2005, Stiglitz 2012, Piketty 2013) which ultimately globalized not only the elites, but the “new poors” („We are 99%”), developing their own protest tactics, based on space and coordinated via social networks and Internet. The new global public space is embodied in two diverse processes – of occupation and reimagination.

Въведение

Днес наблюдаваме интензивно „производство на пространство“, ако се възползваме от езика на Анри Льофевр (Lefebvre 1991), с нови репрезентации и нови стабилизации (de Certeau 1985). Публичното пространство се мисли вече като неотменима част от гражданските права – правото на град; оспорвано от частните интереси и все по-хибридно място, но и обединяващ символ на гражданското общество (Zukin 2018: 17). През последното десетилетие съвременното публично пространство преминава радикална трансформация вследствие на глобалната криза от 2008 г., открила противоречиви тенденции в общественото развитие. В този текст предлагам тезата, че това глобално напрежение не е временна тенденция, а по-скоро знак за системна промяна, в която откриваме очертаванията на новото глобално публично пространство.

Отправна точка на анализа е презумпцията, че публичната сфера днес преживява трансформация, аналогична на онази във Франция и Англия през XVII и XVIII в., проследена в класическия труд на Юрген Хабермас „*Структурни трансформации на публичната сфера*“ (1962). В Хабермасовата традиция публичното пространство може да изпълни своите функции на локус на критически дискурс и социална интеграция, единствено когато е налице баланс между държавата, частната сфера и обществото, без доминирането на нито една от тези сили. Теоретично в идеалния случай, докато анонимната сила на бюрократичната държавна машина гарантира равен достъп до правилата, независимата частна сфера на консолидираното от пазара поле на свободно предприемачество и конкурентност, разчупило черупката на семейството, превръща безгласните поданици в граждани, с обединени интереси и самочувствие да издигнат публично своите искания. Това също така гарантира баланса между „просветения личен интерес и ориентацията към общото благо, между ролята на клиенти и граждани“ (Habermas 1992: 449).

Днес и трите елемента са трансформирани драматично, а балансът между тях – нарушен: в епохата на глобализация, въввлечени в международни икономически и политически съглашения, държавите-нации, въпреки че все още оцеляват, са загубили до голяма степен своята определяща роля на организиращ икономиката и културата принцип; дългата ръка на пазара е вече дигитализирана и цялата икономика – по-зависима от финансовите трансакции, отколкото от реалното производство и стокообмена; частната сфера на автономните граждани, способни за критическа рефлексия – пауперизирана, обезверена и алиенирана.; идеята за „общо благо“ – минимализирана до принципа на избягването на „общото зло“ (Hristova, 2018: 36). Всичко това е довело до необратими промени в публичните пространства на съвременните градове като последен ресурс на бедните и обезправените.

За целите на настоящия анализ, първо, ще бъдат изградени неговите теоретични рамки, като се въведе разграничение между понятията „публично пространство“ и „публична сфера“; второ, ще се проследят основните предпоставки, довели до радикалната трансформация на публичното пространство днес; трето, ще се разяснява какво означава „глобално публично пространство“ и какви са неговите характеристики; и най-сетне, ще бъдат обобщени тенденциите в неговото развитие в перспективата на съвременните държави-нации.

Публично пространство и публична сфера: разграничаване на понятията

Както вече беше отбелязано, автентичната – в традицията на Хабермас – публична сфера е предпоставка за жизнено общество. Но трябва първо да се въведе едно необходимо понятийно уточнение, оразличаващо понятията

„публична сфера“ и „публично пространство“. Публичната сфера – понятие, използвано от мнозина англоезични автори като взаимозаменяемо на публично пространство, поле, област, царство (realm), според теорията на Хабермас за структурните изменения на публичността (öffentlichkeit) представлява съвкупността от социалните условия за разгръщането на рационално-критически дебат по обществени въпроси, воден от частни лица, желаещи аргументите, а не статусите да определят решенията. Това, с други думи, са условията и местата, където поданиците стават граждани. Известните примери на немските сдружения на дискутиращите учени-сътрапезници и читателските клубове; кафенетата в Англия и салоните във Франция през XVII до началото на XIX в. включват местата с тяхната пространствена и социална организация, но и духа на Просвещението – четящата революция. Без съмнение, за Хабермас пространствените форми на литературната и политическата публичност представляват важен структурен елемент, но в крайна сметка са „слаба институция“ (Хабермас 1995: 25; Habermas 1996: 437) в развитието на буржоазната публична сфера. Определящ за него е комплексът от условия, възникнали в епохата на ранната модерност, където се заформя силовото поле на напрежение между анонимната власт на държавата, отделена от съсловните обвързаности; частната сфера на икономически независимия индивид извън интимната сфера на семейството, и зараждащото се гражданско общество, vyplътено в четящата, дискутираща и способна на критическа рефлексия публика. Когато този баланс се наруши от *екстрахиращи* посегателства, както в епохата на силно медиатизираната консуматорска култура, публичността се редуцира до своята видимост и „се възприема вече като околна среда на съответната система“ (пак там). Ако отново си послужим с примера за кафенетата, днес трансформирани в банални места за консумация, това добре илюстрира значението на променените условия, при които публичната реално-виртуална сфера е подложена на ерозия от консуматорската етика на постмодерното общество (Hristova 2014: 31). Накратко, съвременните развития на публичността правят разграничаването на понятията „публично пространство“ и „публична сфера“ повече от наложително. В интерес на научната коректност трябва да отбележим, че Хабермас задава посоката на такова възможно разграничение, без обаче да го прави експлицитно в цитирания труд. Нещо повече, дори го обвиняват, че „твърде често ефективно мълчи за пространството“ (Gregory 1989: 357).

Опит да се конструира Хабермасовата теза за „публично пространство“ предлага Шийла Бенхабиб, която в дискусиата, породена в Америка по повод превода на „Трансформация на публичната сфера“ на английски през 1991 г., разграничава три модела на публично пространство, илюстрирани чрез теориите на Хана Аренд в нейната „агонистична концепция за публично пространство“, либералния модел на Брус Акерман, предпоставен в концепцията за публичен диалог, и дискурсивния модел на публичното пространство на Ха-

бермас. В контекста на неговата теория „Публичното пространство не се разбира агонистично като пространство на съперничество между политическия елит за признание и безсмъртие; то се разглежда демократично като създаването на процедури, където засегнатите от общия социален норматив и колективните политически решения могат да имат думата при тяхното формулиране, уговаряне и приемане. Тази концепция за публичността се различава и от либералната, защото въпреки че Хабермас и либералните мислители вярват, че легитимацията в демократичното общество може да произтиче единствено от публичния диалог, в Хабермасовия модел този диалог не е ограничен от изискването за неутралност, но се оценява според критерия, представен в модела на „практическият дискурс“. Публичната сфера започва да съществува винаги и където всички, засегнати от общите социални и политически норми на действието, се ангажират в практически дискурс, оценявайки тяхната валидност“ (Benhabib 1996a: 87). В един свой по-късен текст Бенхабиб обръща внимание на променящия се „формат“ на публичността от видима/наблюдаема (при Аренд) към чуваема / аудиторна (при Хабермас), преминаваща от конкретното видимо пространство на агората към десубстанциализираната и в крайна сметка деконтекстуализирана публика, въобразената общност от читатели, писатели и слушатели, възникнала през Просвещението. Така краткото сливане между градското общество и политическата публика в публичното пространство на агората бива изместено от нарастваща дивергенция между публичното пространство и публичната сфера, лишена от тяло и локация във физическото пространство (Benhabib 1996b).

Разграничаването на двете понятия е облагодетелствано и от издадената през 1974 г. ключова книга на Анри Льофевр, изследваща социалното производство на пространството (Lefebvre 1991), оказала силно влияние на радикално настроени мислители от школата на социалната география като Дейвид Харви и Едуард Соджа, за които физическото пространство е едновременно с това и социално, резултат от властови игри, както и място за тяхното предоговаряне. Един от първите примери за ефективно разграничение на разглежданите понятия дава английският исторически географ Филип Хауел, който в отговор на критиките на Хабермасовия труд се опитва да „вгради географията в нормативната политическа теория, обръщайки публичната сфера в публично пространство“, въз основа на концепциите на Хабермас и Аренд (Howell, 1993). Според автора, „Това публично пространство (или пространства, еквивалент [...] на множеството публични сфери) се разглежда от Аренд едновременно нормативно и контекстуално, но се различава от Хабермас по това, че е винаги най-силно и легитимно върху скалата на локалното и обособеното“ (пак там, 316). Това, с други думи, е конкретно проявяващото се пространствено измерение на публичната сфера.

В подобна посока търси разграничение (и дори противопоставяне) на двете понятия унгарската социоложка-урбанистка Юдит Боднар, която разглежда градското публично пространство като физическа среда, характеризираща се с публичен достъп, и предполагаща толерантност към различието и определена степен на самоограничение. За разлика от публичната сфера на опосредствания опит, „градското публично пространство има уникалността на физическата близост, която дори и в нейната най-минималистична, а понякога и най-притеснителна форма на претъпкания автобус може да бъде по-интерактивно и по-богато на изненади, отколкото други, обезпространствени (медиирани) форми на познаване на различието.“ (Bodnar 2001: 178). Дори и да не приемем примера на претъпкания градски автобус като публично пространство, поради липсата на такива важни елементи като значима комуникация и търсена интеракция между субектите, все пак важно е прозрението за особената функция на градските публични пространства, които предлагат възможност за физическа близост с различието, имплицираща и различна степен на отговорност, в сравнение с която и да е медия (пак там).

Експлицитно разграничение между двете понятия дава професорът по градски дизайн Али Маданипур, който разглежда публичното пространство като обособена и същевременно неотменима част от публичната сфера. Докато публичната сфера включва „целия обхват от места, хора и дейности, които съставляват обществената област на социалния живот, публичното пространство е ограничено строго до физическата среда в града, която има обществено значение и функции. [...] Следователно, публичното пространство е компонентна част от публичната сфера“ (Madanipour 2003: 3). Това не намалява значението на публичното пространство, но откроява по-ясно неговите функции на незаменима сцена, върху която се разгръща самата социалност; фундамент на публичната сфера и на обществения живот изобщо.

Публичното пространство днес: възраждане от мъртвите

В първата половина на 90-те години на миналия век в американската критическа социална теория се появяват поредица сигнални текстове от Майк Дейвис, Майкъл Соркин и Дон Мичел, алармиращи за края на публичното пространство. Техните основания се коренят във факта на растящата приватизация на онези места, които доскоро са били отворени за всички и които са последният ресурс за оцеляване на най-бедните слоеве на населението в Америка – скитници, безработни, клошари, обитаващи обществените паркове и градини, изхранващи се от подаяния и боклуци, до които обаче достъпът им бива отказан или силно ограничен в някои щати на Америка.

Ще оставим засега настрана въпроса, дали приватизацията на публично пространство винаги е равносилна на неговото заличаване, за да се кон-

центрираме върху онези промени, които по най-неочакван начин водят до възкръсването на публичните пространства в невиджани дотогава мащаби.

На първо място, това е един особен аспект на глобализацията, свързан с промени в икономическата логика на капитализма – т.нар. *финансиализация* на икономиката, т.е. нарастването на финансовите услуги в живота на всяко едно общество, или по определението на Грета Крипнер, такъв „модел на натрупване, при който печалбата се получава все повече чрез финансовите канали, а не чрез търговията или производството на стоки (Krippner 2005: 181). Това според Крипнер има двоен зловреден ефект: произвеждащите корпорации губят своя контрол, а държавите – своята автономия. В България този процес бе усетен от обществото и назван като „модела Кой“.

Пол Дембински, основател и ръководител на *Observatoire de la Finance* в Женева отива още по-далече в своите изводи, като разкрива пълната деформация на обществения живот, до която води злокачествения тумор на финансовата логика, превзела всяка обществена сфера. Доверието, емпатията и отговорността биват заместени от транзакции и договори: студентите се превръщат в реципиенти на образователни услуги, пациентите – в клиенти на медицински услуги, и т.н. Икономическата сфера се оказва деформирана и отделена от обществото, променяйки жизнения свят като цяло: чувството за общо благо е загубено, а в резултат на усещането за социална несправедливост от свръх-концентрацията на богатство периодично избухват социални протести (Dembinski 2009: 8). Всъщност, тъкмо защото финансиализирането на икономиката се осъществява най-успешно, когато преминава всякакви граници – казано както преносно, така и буквално, в същността си финансиализацията е глобална по обseg. Както твърди датската политоложка Наташа Цвайн, „финансиализацията и глобализацията не са взаимно изключващи се аналитични рамки, но по-скоро двете страни на една и съща монета“ (Zwan 2015: 104).

В резултат от тези процеси възниква нова *глобална класа*, тема, въведена от Ралф Дарендорф на прага между двете хилядолетия, визирайки една тънка прослойка от около 1% глобално съществуващи нови богати, задаващи ценностните хоризонти на постмодерното общество, свързани с т.нар. три „К“: *коцепции* – способността за визионерско и иновативно мислене; *компетентност* – умението да функционираш на високо ниво; *контакти* – способността да се установяват и поддържат връзки с хора, осигуряващи достъп до ресурсите на индивиди и организации по цял свят (Дарендорф 2004: 362-363). Въпреки че в този сигнален текст Дарендорф разкрива основата на растящия конфликт между глобалната класа и „лумпенизирания пролетариат на дъното“ (Дарендорф 2004: 369), социологическото му въображение не е предполагало, че само след по-малко от десетилетие избухналата глобална криза ще роди нова глобална група – тази на „новите бедни“, включваща пауперизираните представители на средната класа, чийто достъп до „небостъргача на просперитета“, макар и

само до по-ниските му етажи – ако се възползваме от метафората на Дарендорф, никога до този момент не е бил поставян под съмнение.

Накратко, в резултат от тези процеси възникват нови глобални неравенства (Milanovic 2005, Stiglitz 2012, Piketty 2013), чиято диалектика предполага глобализиране не само на елитите, но и на „новите бедни“. За разлика от традиционните бедни, при които липсват не само икономически, но също културен и социален капитали, новите обеднели притежават и трите „К“ по Дарендорф: те имат достатъчно знания, за да концептуализират собствената си житейска криза на фона на обществения срив; притежават техническите и социални компетенции да се самоорганизират на надлокално ниво; усвоили са в предишната си битийност на представители на средната класа и културата на глобалното мрежово общуване. Един от ключовите примери, движението „Окупирай“ (Occupy movement) с неговия лозунг „Ние сме 99%“ се основава на солиден социално-икономически анализ; то разгръща собствена протестна тактика, в която пространството е базов ресурс, и се координира чрез социалните мрежи и Интернет.

Раждането на глобалното публично пространство е въплътено в два различни процеса – *окупирането* и *пре-въобразяването* – *новото въобразяване на пространството* чрез развитието на нова публична визуалност, с нови международни актьори, обединени в самоорганизирани мрежи и възприели нова глобално разпространена пространствена стратегия на съпротива или на по-умерени форми на алтернативни стилове на живот.

Терен на новите борби за пространство са градовете и особено глобалните градове, интерпретирани от Саския Сасен като възли или пресечни точки на международните потоци на капитали, стоки, информация, работна ръка, мигранти, а днес, и на бежанци (Sassen 2001, Shaw 2001). „Нещо повече, доколкото овластените глобални актьори увеличават своето търсене на градски пространства и изместват по-безвластните им ползватели, градското пространство се политизира в процеса на неговото застрояване наново“ (Sassen 2006: 29). Добра илюстрация за подобни процеси в България е битката срещу застрояването на зелените пространства в столична община „Младост“, завършила в края на 2016 г. с победоносния избор за кмет на „Младост“ на една от активистките в протеста Десислава Иванчева.

Успоредно с пълзящата финансиализация на света, в средата на 80-те години на миналия век се появи задушаваният дъх на социалната несигурност и екологичния упадък. Както обобщава един от първите анализатори на глобализацията Роланд Робертсън, през 1990-те години навлязохме във фазата на голямата глобална несигурност (Robertson 2000: 50). Първа систематична диагноза на това състояние е предложена от Улрих Бек с концепцията за рисковото общество, създадена като непосредствен отговор на катастрофата на ядрената централа в Чернобил. Книгата на Бек алармира света, че модер-

ността е навлязла в такава фаза на развитие, когато започва да произвежда повече рискове, отколкото богатство (Beck 1986). За разлика от съществуващите досега в човешката история социални проблеми и природни бедствия, рисковете днес са страничен продукт на самото развитие на късно-модерното общество: в далечна перспектива, те са глобални, непредвидими, неизчислими и неизбежни. В началото на 21-ви век тази обхванала целия свят несигурност се превръща в част от човешката ситуация. Десетилетие по-късно, към *финансовите и екологичните рискове* Улрих Бек добавя *терористичните заплахи*, „станали възможни благодарение на държавите и едновременно възпирани от тях“ (Beck 2009: 13). В заключение Бек предвижда, че те „могат да породят по-изострено глобално нормативно съзнание, да създадат публично пространство и вероятно дори космополитна перспектива“ (пак там, 15), т.е. процеси, които наблюдаваме днес.

Трансформираната човешка ситуация вещае нещо, което Бек нарича „отговорна модерност“ (пак там, 9): обществото, заплашено глобално от природни катаклизми, политически, икономически и социални рискове, постепенно развива нова етика и система от отговорности, замествайки безумния консумаризъм със система от самоограничения и нова природна етика. Това общество бавно открива възможността за „ново общо благо“ като избягването на твърде възможното „всеобщо зло“ (Hristova, 2018: 36).

Тази нова социална реалност се назовава различно: глобално, мрежово, рисково, но също така и пост-консуматорско, пост-растежно и дори устойчиво общество – като всяко от тези понятия обозначават различни аспекти на протичащата световна трансформация към силно рефлексивно, високо технологично и все по-самоорганизирано общество, познало собствените си ограничения, признало деструктивността на воденото от печалба производство и „изчерпаемостта“ на своя хабитат, но същевременно глобално обвързано и почти безгранично чрез възможностите на дигиталните технологии.

Тези противоречиви тенденции са проектирани в публичните пространства на модерните градове – в тяхното задълбочаващо се приватизиране, от една страна, но и във възхода на нови публики и контра-публики, от друга; с техните нови социални цели, трансгранични мобилизации и всекидневни сътрудничества. Както отбелязва културната антроположка Шери Ортнър, има ранообразни *истински креативни и трансформиращи начини*, „*чрез които съпротивата може да бъде повече от опозиция*“ (Ortner 1995: 191). Интересен казус представя египетският архитект и социален изследовател Ваел Салах Фахми за работата на артистичното сдружение Ансамбъл за критично изкуство (the Critical Art Ensemble – CAE), които работят от 1996 г. като „тактически медийни практики“. Техните акции и изложби са представени в „международни локации“, което те определят като стратегическо изместване от улицата през музея към интернет, една нова виртуална география в сърце-

вината на политическата и културна съпротива, отстоявана в електронното пространство чрез нов модел на съпротивителни практики (Fahmi 2009: 23).

Развитието на глобалното недоволство и съпротива е олицетворено в разпространението на международни социални и политически мрежи и движения, но също и в различни до голяма степен незабележими всекидневни местни практики на несъгласие, търсеци глобален отклик (Theodossopoulos 2010).

Глобалното публично пространство

Трансферите между глобалните и локални въображения стават възможни благодарение на световния “свързочник” – интернет, неимоверно подсилени от все по-достъпните социални медии. Мрежовото общество, ако си припомним Мануел Кастелс, се основава на една силно медиатизирана култура (Castels 2005), характеризираща се със симетрично общуване, в която *новите бедни*, родените от кризата „прекариати“ – хората, за които социалната несигурност се е превърнала в тяхна постоянна съдба, дори и лишени от домовете и спестяванията си, притежават културни и социални капитали, достатъчни, за да мобилизират своето недоволство и да го излеят в публичните пространства на модерния свят, а и да се движат свободно между тези пространства, предавайки си информация, знания и опит за алтернативни градски практики.

Несъмнено, завзетите и възстановени (дори и временно) публични пространства са продукт според Дорийн Масий на „властови социални отношения“ (Massey 1999: 21) и свидетелство за тенденцията към глобализиране на протеста. В края на XX век Кевин Кокс обръща внимание на взаимодействието на различните местни интереси в глобализиращата се среда и възникващите по-широки социални мрежи с пропускливи граници, през които възникват „пространства на съпротива“ дори в най-тоталитарните държави (Cox 1998: 3). Днес тези пространства се множат и „движат“ през континентите: от Тахрир в Кайро и Зукоти Парк в Ню Йорк, Пуерта дел Сол в Мадрид, Синтагма в Атина и Таксим в Истанбул, неколкократно отекнали и в България в различни версии и по различни поводи, те всички се превръщат в маркери на радикализацията на публичното пространство и **глобалното разпространение на нов пространствен подход на съпротива**. Всички тези протести се характеризират с редица общи черти – избор на място и време, създадена организация, техническа обезпеченост, анализирани от Саския Сасен под метафоричното наименование „глобалната улица“ (Sassen 2012).

Глобалната улица се състои от „фрагменти от разнообразни национални и глобални територии“: нов пространствен начин да се протестира и да се повдигат политически въпроси в търсене на социална справедливост от онези, които „нямат достъп до установените инструменти на властта в рамките на националната суверенна територия“, създавайки по този начин „нова

територия, както и къс история“, използвайки онова, което по-рано се е смятало просто за терен. В този контекст, да се окупира, значи да се пренареди вгнездената в територията и дълбоко недемократична логика на властта, и да се рedefинира ролята на гражданите, отслабени и изморени след десетилетия растящо неравенство и несправедливост (Sassen 2012). Новата пространствена логика има собствено време, добре пресметнато начало и устойчиво темпо: това е продължителен процес, който се нуждае от постоянни усилия и координация между много хора за поддържане на мястото. Именно това според Сасен различава окупацията от традиционната демонстрация. Най-сетне, въпреки че окупациите са технически обезпечени (мобилизирани, организирани и координирани) посредством социалните медии, поради което често наричат тези протестни движения Facebook- или Twitter-революции, те са разположени в „много гъсти места с много материални практики. [...] От една страна, протестите са дълбоко локализиращи – протестиращите окупират много специфични реални пространства, а от друга страна те имат глобален мегафонен ефект (пак там).

От такава гледна точка „глобалната улица“ може да се мисли в аналитичните рамки на Чарлз Тили като системно социално движение с всички характерни елементи: кампания, определена като организирано и отстоявано обществено усилие да се отправят колективни искания към целеви групи; собствен основан в пространството „репертоар“; и *WUNC*, публични репрезентации на достойнство (worth), единство (unity), численост (numbers) и ангажираност (commitment) от страна на участниците и техните поддръжници (Tilly 2004: 53). Но за разлика от онези социални движения, чиито дейности напомнят „джазови импровизации“ (Tilly 2006: 35), а не оркестрово изпълнение по предварително подготвен сценарий, глобалната улица, новото транснационално публично пространство развива и разпространява собствени протестни тактики, основаващи се на солиден анализ и добре представени кампании в собствени сайтове. Освен това, местата за окупиране са добре обмислени от гледна точка на техния политически ефект: тук са отчетени такива „технически“ елементи като доколко са комуникативни, достъпни, видими тези места; какъв е политическият им символизъм (Kowalewski 2013) или функционалната им необходимост, без която значими групи от обществото ще бъдат затруднени.

Тенденцията за транснационализиране на публичното пространство има различна насоченост, интензивност и изразни форми. Те варират от социални, политически и екологични движения до „новите градски войни [...] между криминални, пара-военни и граждански милиции, обвързани по неясни начини с транснационалните, икономически и политически сили“ (Appadurai 2009: 193) до по-малко драматични и по-рутинни конфронтации на всекидневна основа, оръжия на слабите (Theodossopoulos 2010: 14). Освен с разрастването на транснационални социални и политически мрежи и движения, глобал-

ното публично пространство се характеризира също и с различни до голяма степен незабележими всекидневни местни практики на несъгласие, търсещи космополитна образност и признание (Theodossopoulos 2010), защото както твърди американската културна антроположка Шери Ортнър съществуват разнообразни *действително креативни начини за трансформация*, „в които съпротивата е повече от опозиция“ (Ortner 1995: 191). Това е вторият процес – на *пре-въобразяването* или *създаването на нова образност* в публичните пространства, процеси, които се отнасят както до външното реформиране и въвеждането на нови употреби на мястото, така и до социалното проектиране, наложено върху пространството като отговор на въпроса: какъв тип общество, какви хора с какво поведение очакваме да срещаме в публичните пространства. Ясно е, че *пре-въобразяването* означава също и създаването на нови правила за общежитие в града, които са колкото кодифицирани в правилници и норми, толкова и имплицирани в архитектурата, градското изкуство и всички дребни всекидневни взаимодействия между жителите на града, определени като *естетика на неформалността* (Amin and Thrift 2004, 234), изграждащи в някои случаи нова социална солидарност, алтернативна на доминиращата консуматорска култура, а в други – вешаещи нескончаеми градски войни.

Глобалното пространство е и своеобразна *Нотопия*, движещо се място без локация, населено с антиглобални *хактивисти*, постоянно пътуващи и срещащи се на различни места за улични демонстрации по цял свят. Тези транснационални актьори са свързани със „социални центрове“, които предлагат на своите членове подслон, често в изоставени градски пространства. Това бележи значителна промяна от неподвижността на старата протестна култура на класическата работническа класа в миналото към един мобилен космополитен активизъм (Fahmi 2009: 96-97). Новата наднационална география на протеста е създадена от космополитните протестиращи номади: френските и белгийски *Sans-Papiers*, испанските *indignados*, гръцките *aganaktismenoi*, окупиращите Wall Street, всички *Анонимни* по света.

Транснационализирането на публичното пространство е обусловено от глобално универсализираната бедност на новата класа на образовани "прекариати" и технически улеснена от Интернет и социалните медии, позволяваща координация и синхронизиране на действията. Марион Хам, "ар/ктивист", както се самоопределя, ни предоставя свежи прозрения за променената пространствена чувствителност на младите активисти от новата транснационална публична сфера, която "не е виртуалната реалност, замислена през осемдесетте години като графична симулация на реалността. Тя се осъществява с помощта на компютърната клавиатура точно толкова, колкото и в техническите семинари, по улиците и във временните медийни центрове, в палатките, в социокултурните центрове и къщите, обитавани от бездомници" (Hamm 2003: 6). Разказът ѝ за усилията за създаване на еманципирана публична сфера „в

общество, което мнозина наричат информационно, но в което изглежда, че спектакълът е заел мястото на политическия дебат, а градското пространство „се подкастрира“ непрекъснато от неолибералните икономически императиви“ (пак там, 1) е придружен с описание на последователната конверсия на отнoшенията от виртуалното към материалното пространство и откритието на нарастващата им относителност, получена при взаимодействието им.

В края на предговора си към българското издание на „Преструктуриране на публичната сфера“ от 1990 г., Хабермас цитира студията „Без усет за място“ на Андрю Арато и Джийн Коен, проблематизиращи разпадането под въздействието на електронните медии на координатната система за пространство и история в жизнения свят на съвременния човек. Две десетилетия по-късно този процес вече е довел до своето отрицание: появило се е ново чувство за място или по-общо казано, "репозициониране" на пространството в съвременната де-териториализирана култура: пространството е не само преоткрито, но и оценностено като ресурс в стратегията на пост-консуматорския homo-politicus. Накратко, улицата и площадът сега се завръщат в политиката (Douzinas 2012, 134).

Дилектиката на мястото включва еднакво изграждане и деконструкция, мобилности и закотвяния, териториализация и детериториализация. Идеята за динамиката на местата в нейната крайност е изведена от британо-американския социологически тандем на Кевин Ханам, Мими Шелер и Джон Ъри (2006) в парадигмата на новите мобилности. В сигналния брой на списването от тях списание „Мобилности“ Мими Шелер заявява: „Местата са като кораби, движат се наоколо и не винаги пребивават на едно място. В нововъзникващата парадигма на мобилностите самите места могат да се разглеждат като ставащи или пътуващи, бавно или бързо, през по-големи или по-къси разстояния и в мрежи от човешки и нечовешки агенти. Местата са относително взаимоотношенията, за наместването на народите, материалите, образите и системите на различие, които те изпълняват“ (Sheller 2001: 13). Разбира се, дори при цялата втеченост на съвременния свят, местата не могат да се местят в буквалния смисъл, но те могат да се конструират и реконструират, да се инвестират в тях различни смисли и отношения: със събития, ситуации, моменти, които временно нарушават механизмите на контрол и спектакъл. Публичното пространство днес е амалгама от материално и нематериално: физическите и виртуални места, хората с техните тела и представи, взаимодействия и противопоставяния, случайности и стратегии, визии и емоции, преливащи в лесно експлозивна сплав. Сред всички тези елементи само пространствата в градовете са неподвижни, останалите елементи са гъвкави и течни (по изречение на Бауман), движещи се лесно от място на място, създавайки глобален социопропространствен континуум на съпротива и алтернатива. По такъв начин, мобилностите са свързани „с реорганизацията на институциите, пораждането

на климатични изменения, разпространението на рискове и заболявания по целия свят, изменението на моделите за пътуване, туризъм и миграция [...] Промените също така преобразуват характера, мащаба и темпото на семействата, местните общности, публичните и частни пространства и обвързаността, която хората могат да изпитват към "нацията" (Hannam et al., 2006, 2).

Заклучение

Публичното пространство винаги се е смятало за обществено благо, застрашено днес от загубата на обединяващ смисъл, разкъсано между туристифицирането и терористифицирането. В първия случай пространството е редуцирано до репрезентационната сфера на видимите туристически атракции и забавления; във втория – заплашено от разрастващото се насилие и тероризъм, дисциплинирано от нови мерки за сигурност, включително със средствата на градската естетика, под всевиждащото око на камерите. И все пак, публичното пространство, дори някога отстъпено на консигнация на консуматорската ненаситност на обществото от късната модерност, след глобалната криза, започнала през 2008 г., днес възстановява моралната си тежест и се превръща в глобална институция.

Съществуват съмнения относно достоверността на тезата за глобално публично пространство с оглед на наблюдаваните из Европа и по света процеси на оттегляне на политическото действие в рамките на националната държава. Доколко обаче подобно затваряне на националните граници е възможно, в епохата на транснационалните икономически транзакции, разпродадени национални територии, процес, масовизиран според Саския Сасен след 2006 година, довел до разширяване на „структурните дупки в националната суверенна територия“ (Sassen 2013: 28) и транснационални икономическо-политически лобита, които най-често остават в сянка? Според Фредерик Клермон, още в края на 90-те години на миналия век светът се движи към едно планетарно управление, състоящо се от около 200 мултинационални компании, които контролират икономиката и политиката (Clairmont 1997). Това твърдение е подкрепено от икономическите данни и оценки на Финансовата лаборатория (Observatoire de la Finance), ръководена от Дембински: през 2005 година първите 1000 финансови и промишлени предприятия по отношение на пазарната стойност на акциите им съставляват 46% от световната капитализация, а делът на 800-те най-големи нефинансови предприятия в световния продукт е около 11% – еквивалентен на този на 144-те най-бедни страни (Dembinski 2009: 105).

Цитираните диспропорции са също и знак, че класическата връзка между националната държава и капитала е нарушена: капиталите преминават отвъд националните граници, служили някога за крепост на капитализма: ако през XIX и първата половина на XX век силните компании са означа-

вали и силни национални държави, сега тази връзка изобщо не е очевидна: силните международни компании могат да означават понякога номинални или направо "приватизирани" държави, оттеглили се от основните си задължения към гражданите. Както отбелязва испанският професор по икономика Артуро Бри, "Парадоксално е, че в някои случаи банките и фирмите са толкова богати, че могат да купуват цели държави" (Bri 2014). За жителите на тези страни, тяхното място на живот най-вероятно няма да може да генерира жизнен смисъл и положителна идентичност, а по-скоро – неяснота и желание за емиграция. Латиноамериканският антрополог Нестор Гарсия Канклинни, който, отразявайки несигурното бъдеще на слабите национални държави в Латинска Америка през 80-те и 90-те години, пише: "Мъжете и жените все повече чувстват, че много от въпросите, свързани с гражданството – къде принадлежа аз, какви права ми се полагат, как мога да получа информация, кой представлява моите интереси? – получават отговори в частната сфера на стоковата консумация и в средствата за масово осведомяване, повече отколкото в абстрактните правила на демокрацията или чрез колективното участие в публичните пространства (Thissen et al., 2013, 20). Така, докато критическата публичност има шанс да се възроди глобално, нацията, особено малките и икономически слаби нации, днес все повече се превръщат в парадна фасада на постройка с културно-историческа стойност, чиято вътрешност е изтърбушена от процесите на глобализацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Дарендорф, Р.** (2004) Глобалната класа и новото неравенство. В: Деянова, Л. (съставител и послеслов) *Социологията като шанс. Текстове*. София: Изток-Запад.
- Хабермас, Ю.** (1995) *Структурни изменения на публичността. Изследвания на една категория на булжоазното общество*. София: ЦИД, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Amin, A.** and Thrift, N. (2004). The 'Emancipatory' City? In Lees, L. (ed), *The Emancipatory City? Paradoxes and Possibilities*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Appadurai, A.** (2009) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis London: University of Minnesota Press.
- Beck, U.** (1992) [1986] *Risk Society: Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage. (Translated from German *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*, 1986).
- Beck, U.** (2009) Critical Theory of World Risk Society: A Cosmopolitan Vision. *Constellations, An International Journal of Critical and Democratic Theory*, Amy Allen, Jean L. Cohen, and Andreas Kalyvas (eds), 16: 1, 3-22.
- Benhabib, S.** (1996a) [1992] Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition, and Jürgen Habermas. In: Calhoun, C. (ed.) *Habermas and the Public Sphere*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 73-97.

- Benhabib, S.** (1996b) *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Bodnár, J.** (2001) Public Space vs. Public Sphere. In *Fin de Millenaire Budapest. Metamorphoses of Urban Life*. Globalization and Community Series, vol. 8. Minneapolis London: University of Minnesota Press.
- Bris, A.** (2014). Eight Reasons Why a New Global Financial Crisis Could Be on the Way. www.imd.org/research/challenges/TC060-14-meltdown-2015-arturo-bris.cfm [accessed February 22, 2015].
- Calhoun, C.** (1996) [1992] *Habermas and the Public Sphere*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England.
- Castels, M. and Cardoso, G.** (eds.) (2005) *The Network Society: From Knowledge to Policy*. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.
- Certeau, M. de** (1985) Practices of Space. In: M. Blonski (ed.) *On Signs*. Baltimore: Johns Hopkins University Press: 122-145.
- Cox, K. R.** (1998) Spaces of dependence, spaces of engagement and the politics of scale, or: looking for local politics. *Political Geography*, 17(1): 1-23.
- Clairmont, F.** (1997) Vers un gouvernement planétaire des multinationaux. Ces deux cents sociétés qui contrôlent le monde', *Le Monde diplomatique*, April 1997.
- Dembinski, P. H.** (2009) *Finance: Servant or Deceiver? Financialization at the Crossroad*. London: Palgrave Macmillan.
- Douzinan, C.** (2013). Athens Rising. *European Urban and Regional Studies*, 20(1): 134–138.
- Elliott, J.** (2011) Judith Butler at Occupy Wall Street. Available at: https://web.archive.org/web/20140503002548/http://www.salon.com/2011/10/24/judith_butler_at_occupy_wall_street/ [accessed 22 January 2015]
- Fahmi, W. S.** (2009). Bloggers' Street Movement and the Right to the City. (Re)claiming Cairo's Real and Virtual 'Spaces of Freedom'. *Environment & Urbanization*, 21(1): 89–107.
- Gregory, D.** (1989) The crisis of modernity? Human geography and critical social theory, in R Peet, R. and Thrift, N. (eds) *New Models in Geography*., London: Unwin Hyman, 348-390.
- Habermas, J.** (1989) [1962]. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Habermas, J.** (1992). Further Reflections on the Public Sphere. In Calhoun, C. (ed), *Habermas and the Public Sphere*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hall, S.** (2011) The Neo-Liberal Revolution, *Cultural Studies*, 25:6: 705-728.
- Hannam, K., Sheller, M. and Urry, J.** (2006) Editorial: Mobilities, Immobilities and Moorings. *Mobilities*. 1(1): 1–22.
- Hamm, M.** (2003) *Ar/c tivism in Physical and Virtual Spaces*. http://republicart.net/disc/realpublicspaces/hamm02_en.pdf [accessed 16 June 2014].
- Howell, P.** (1993) Public Space and the Public Sphere: Political Theory and the Historical Geography of Modernity', *Society and Space* 11: 303–322.
- Hristova, S.** (2014) Between Consumerism and Spectacle: Public Space of Central and East-European Cities. *Identités et Espaces Publics Européens*, sous la direction de

- Radovan Gura & Natasza Styczynska**, dans Collection *Local et Global*, dirigée par Gilles Rouet et François Soulages, Paris: L'Harmattan.
- Hristova, S. (2018) Public space in a global world: after the spectacle, in: Hristova, S. and **Czepczinski, M.** (eds.) *Public Space: Between Reimagination and Occupation*. Rutledge: London and New York, 31-49.
- Krippner, G.** (2005) The Financialization of the American Economy. *Socio-Economic Review*, 3 (2): 173-208.
- Lefebvre, H.** (1991) [1974] *The Production of Space* (D. Nicholson-Smith, Trans.) Oxford: Basil Blackwell.
- Madanipour, Ali**, 2003. *Public and Private Spaces of the City*, NY, Routledge.
- Massey, D.** (1999) Imagining globalisation: power-geometries of space-time. Hettner Lecture 1998, Department of Geography, Heidelberg: University of Heidelberg.
- Milanovic, B.** (2005) *Worlds Apart, Measuring International and Global Inequality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mitchell, D.** (1995) The End of Public Space? People's Park, Definitions of the Public, and Democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85(1): 108-133. <http://links.jstor.org/sici?sici=0004-5608%28199503%2985%3A1%3C108%3ATE-OPSP%3E2.0.CO%3B2-M> [accessed 20 May 2012].
- Ortner, S.** (1995) Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal. *Comparative Studies in Society and History* 37(1): 173-93.
- Peck, J.** (2012) Austerity urbanism. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16(6): 626-655.
- Piketty, T.** (2013) *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Robertson, R.** (2000) [1992] *Globalization: Social Theory and Global Culture*. Sage Publications: London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Sassen, S.** (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo*. 2nd ed. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Sassen, S.** (2012) The Global Street or the Democracy of the Powerless. [Interviewed by Łukasz Pawłowski] *Kultura Liberalna No. 163 (8/2012)*. Available at: <http://kulturaliberalna.pl/2012/02/20/the-global-street-or-the-democracy-of-the-powerless/> [accessed 19 March 2015].
- Sassen, S.** (2013) Land Grabs Today: Feeding the Disassembling of National Territory, *Globalizations*, 10:1, 25-46.
- Shaw, D.** The post-industrial city, in: R. Paddison (Ed.) *Handbook of Urban Studies*. London: Sage, 2001.
- Sorkin, M.** (ed.) (1992) *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. New York: Hill & Wang.
- Stiglitz, J.** (2012) *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: W. W. Norton.
- Stiglitz, J.** (2002) *Globalization and Its Discontents*. New York and London: W. W. Norton.
- Theodossopoulos, D. and Kirtsoglou E.** (eds.) (2010) *United In Discontent: Local Responses to Cosmopolitanism and Globalization*. New York, London: Berghahn Books.
- Thévenot, L.** (2014) Voicing concern and difference: from public spaces to common places, *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 1(1): 7-34.

- Thissen, J., Zwijnenberg, R. and Zijlmans, K.** (eds) (2013). *Contemporary Culture: New Directions in Arts and Humanities Research*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tilly, C.** (2004) *Social Movements, 1768–2004*. Boulder, Colorado: Paradigm.
- Tilly, C.** (2006) *Regimes and Repertoires*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zukin, S.** (1998) Politics and aesthetics of public space: The 'American' model. *Ciutat real, ciutat ideal. Significat i funció a l'espai urbà modern [Real city, ideal city. Signification and function in modern space]*. Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona.
- Zukin, S.** (2018) Reimagining civil society: conflict and control in the city's public spaces, in: Hristova, S. and Czepcinski, M. (eds) *Public Space: Between Reimagination and Occupation*. Rutledge: London and New York, pp17-30.

(2014) *Снижение на социално-икономически неравенства и рискови поведения сред учениците в България: Резултати от HBSC*, 99–129.

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Социално-икономически неравенства и рискови поведения сред учениците в България: Резултати от HBSC

ЕЛИЦА ДИМИТРОВА, ТАТЯНА КОЦЕВА

Elitsa Dimitrova, Tatyana Kotzeva. Socio-economic Inequalities and Risky Behaviors of School-aged Children in Bulgaria: Results from HBSC

In the paper we describe the main results from the last wave of the international survey Health Behaviors of School-aged Children – HBSC in which Bulgaria took part in 2014. The analysis is focused on the following risky behaviors of the Bulgarian school-children at age 11, 13 and 15: bullying at school, smoking, drinking and cannabis use. The methods that we apply are descriptive analysis of the risky behaviors of students and regression analysis in which we test the impact on the risky behaviors of individual characteristics (gender and age) and characteristics of social environment, i.e. family, peers and school. In the analysis we test also the influence of the material status of family measured through a composed index. The main results from the analysis reveal that the socio-economic inequalities between families in Bulgaria have significant influence on health behaviors of school-children. Smoking is a wide-spread practice among students regardless of the socio-economic status of their families. Drinking and cannabis use are practiced more often among young people from families with high socio-economic status. Boys coming from families with low material status are more often involved in bullying at school. Bullying at school is more frequent among 13 years old students and decreases with age. From the students who have been bullied at school, bullying is more frequent among the children from families with high or low socio-economic status.

Изследването „Здраве и поведение при деца в училищна възраст“ (Health Behaviour in School-aged Children – HBSC)

Съвременните юноши в България израстват в среда, която се характеризира с нарастващи социални неравенства, промяна в семейните модели, затруднен достъп до пазара на труда при прехода от образование към заетост и удъл-

жен преходен период от юношество към зряла възраст (Larson et al 2000: 170 – 183). Изграждането на здравословни навици и поведения в младежка възраст се определя като национален приоритет в редица политически документи (Национална стратегия за младежта 2012-2020; Национална програма за развитие: България 2020). Укрепването на здравето на децата и юношите изисква концентриране на ресурси, постоянно политическо и обществено внимание и максимална координация на националните политики, засягащи различно сфери на обществения живот (Национална стратегия за децата, 2008-2018).

В последните две десетилетия от началото на прехода се наблюдават тенденции на нарастване на редица нездравословни и с вредни последствия поведения сред младите хора, като честата употреба на цигари, алкохол, наркотици, нездравословни храни, занижена физическа активност, нарастване на агресията и насилието в училище, съпътствани със сериозни увреди за здравето на юношите.

Проследяването на състоянието и динамиката в здравословните рискови поведения на децата в юношеска възраст е обект на изследването “Поведение и здраве при деца в училищна възраст“ (Health Behaviour in School-aged Children – HBSC). HBSC е мащабно международно изследване, провеждано под егидата на Световната здравна организация на всеки 4 години, от началото на 80-те години досега в голям брой страни от Европа и северна Америка. Изследването съдържа огромна база от национално представителни данни за здравните поведения на юношите и взаимовръзката на тези поведения със семейството, училището, приятелската среда и по-широкия социален контекст.

Чрез анкетен самооценъчен метод учениците на 11, 13 и 15 години дават информация в следните тематични области: *здравни поведения* – навици на хранене, образ за тялото и контролиране на телото, наднормено тегло и затлъстяване, физическа активност, гледане на телевизия и използване на компютър; *рискови поведения* – тютюнопушене, употреба на алкохол, употреба на канабис, сексуално поведение и контрацепция; *тормоз в училище, насилие и наранявания* – вкл. кибер-тормоз, честота на сбиванията и нараняванията; *здраве* – субективна оценка на здравето, удовлетвореност от живота, психосоматични симптоми; *семейство* – структура на семейството, комуникация в семейството; *връстници* – близки приятели и контакти с връстниците; *училищна среда* – учебна успеваемост, удовлетвореност от училището, подкрепа от учителите и от съучениците, училищен стрес; *социално-икономически статус и социални неравенства* – работа и образование на родителите, материалното състояние на семейството и др.

Значимостта на HBSC произтича и от това, че е уникален източник за предоставяне на сравними за страните данни за юношеското здраве, които да послужат за изграждане на ефективни национални политики, насочени към опазване здравето, физическото и психичното благополучие на младите хора.

В България HBSC е проведено за първи път през 2006 г. от ИИНЧ при БАН и Научен център „Психология и здраве“. България участва за втори път във вълна 2013/2014 г., като изследването е подкрепено от УНИЦЕФ-България. Последната вълна обхваща 45 страни в Европа и северна Америка.

В настоящата статия ще представим основни резултати от последната вълна на HBSC, проведена през 2014 г., с акцент върху някои типове рискови за здравето поведения и тяхната обусловеност от материалния статус на семействата, от които децата произхождат. Обект на изследването са следните поведения на българските ученици на 11, 13 и 15 години, съответно в 5, 7 и 9 клас: тормоз в училище, пушене, пиене и употреба на канабис.

Изследователските методи, които прилагаме, са *deskriptiven анализ* на честотата на рисковите поведения сред учениците в България – в динамика и в международна сравнителна перспектива; *регресионен анализ*, тестваш влиянието върху рисковите поведения на различни индивидуални характеристики (пол, възраст), както и характеристики на социалната среда (семейство, приятели, училище) с акцент върху влиянието на материалния статус на семейството.

Табл. 1. Разпределения по пол и възраст на учениците в HBSC-България 2014 г.

2014 г.			
	Момчета	Момичета	Общо
11 години	783	809	1592 (33.2%)
13 години	830	724	1554 (32.4%)
15 години	910	740	1650 (34.4%)
Общо	2523 (52.6%)	2273 (47.4%)	4796

Теоретична рамка на изследването

Теоретичният модел на изследване „Поведение и здраве сред деца в училищна възраст“ се основава на т.нар. **екологичен подход**, който отчита въздействието на различни фактори върху рисковите и протектиращите здравето поведения на **пет нива** (Sallis and Owen 2001: 403-424; McLeroy 1988: 351-377). Според този модел връзките между индивидуалното поведение и обкръжаващата среда имат реципрочен характер.

Първото ниво, което влияе върху не/здравословните поведения на младите хора, включва **публичните политики**. Като пример може да се даде наличието на национална политика за здравословно хранене и промотиране на физическа активност в училищна среда в България.

Второто или общностното ниво включва пригоденост на физическата среда, отношенията между организации, социални мрежи, норми и практики, свързани с промотирането на здравословни навици и поведения. Например наличие на места за спорт и рекреация от типа на спортни клубове, паркове, спортни площадки и пр. имат за цел да въздействат върху физическата активност на младите хора.

Третото ниво се изгражда от т.нар. **институционална/организационна среда** (behavioral settings), която включва **училището, квартала и дома** като локации, в които подрастващите усвояват определени не/здравословни поведения и навици. Предходни изследвания на HBSC показват, че политиките по отношение на храненето в училище, физическата активност, превенцията на насилието и употреба на вредни субстанции и пр. оказват значимо въздействие върху здравните и рисковите за здравето поведения на учениците.

Четвъртото и петото нива са изградени съответно от **междудличностната комуникация** (отношение с родителите, съучениците и приятелите), както и от **възрастовите, психологическите и поведенческите характеристики на юношите (възраст, пол, етнос и пр.)**, които опосредстват нагласите и поведенията им по отношение на здравословния начин на живот и удовлетвореността от живота. Юношеската възраст се характеризира с особена чувствителност към идентичността, външния вид, самооценката и възприемането и оценката от страна на другите. Междудличностното общуване в семейството, с приятелите, с учителите са важен медиатор на индивидуалните поведения. Към индивидуалните характеристики се отнасят нагласи от типа на психично благополучие и удовлетвореност, Аз-ефективност (self-efficacy), личностни умения и компетенции.

В настоящия анализ към този модел ще добавим и социално-икономическите неравенства в обществото и по-конкретно, диференциацията в материалния статус на семействата, като съществена характеристика на семейната среда, в която отрастват децата и юношите.

Рискови поведения и тяхната значимост в юношеска възраст

Изследванията показват, че рискови поведения от типа на тормоз в училище пушене, пиене и употреба на канабис, проявени в ранна възраст, имат силен негативен ефект върху здравето както в периода на израстване, така и впоследствие върху физическото и психичното благополучие на зрелия индивид. Анализи и данни от редица страни потвърждават, че ранният старт и придобиването в юношеска възраст на вредни навици от типа на тютюнопушене и редовна употреба на алкохол, са предпоставка за развитието на никотинова и алкохолна зависимост в зряла възраст (De Wit et al 2000: 745-750). Установено е също така наличието на *комплексност на рисковите поведения*, изразена чрез

прояви на повече от едно рисково поведение – напр. прекомерната употреба на алкохол може да доведе до сериозни травми и наранявания, вкл. и такива с летален изход. Пушенето и пиенето силно корелират с употреба на дрога, както и с рисково сексуално поведение (Cooper 2002: 101-117; Johnston et al 2012).

Причините, поради които младите хора прибягват към алкохола, цигарите или други вредни субстанции, често пъти са свързани с негативни настроения, депресивни състояния, стрес и отчуждение от семейството и училището (Василева 2008; Коцева и Димитрова 2008: 93-107). За една част от младите хора алкохолът, цигарите, канабисът и пр. се явяват източник на релаксация в свободното време, т.е. практикуването им се възприема като начин за социализация в общността от приятели като повишава самочувствието и самооценката на младия човек в общуването му с връстниците. „Второто раждане“ в юношеска възраст (П. Деларош) предопределя и нагласите на младите хора към експериментиране с вредни субстанции – опит, чрез който юношите се опитват да скъсят прехода от детството към зрелостта.

Редица анализи показват също така, че социално-икономическите неравенства в обществото, отразени в различията в материалното положение на семействата, от които децата произхождат, имат силно влияние върху проявлението на определени рискови или протектиращи здравето поведения (Kunst et al, 2004; Тодорова 2008: 51-58).

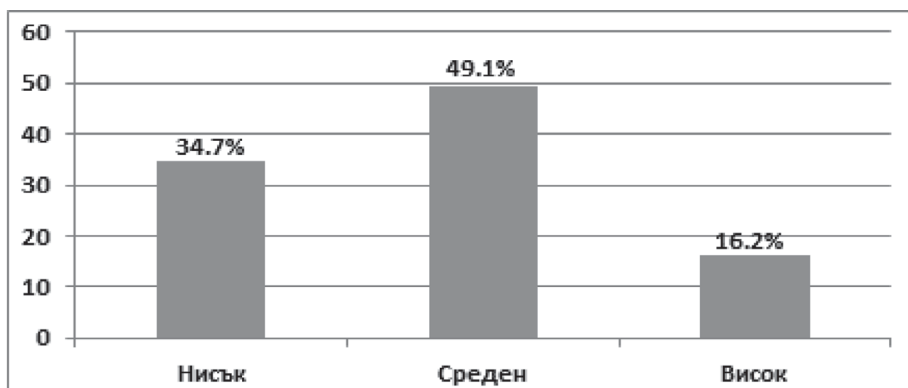
Индекс на материално благополучие на семейството

В изследването HBSC един от измерителите, който се използва за оценка на социално-икономическия статус на семейството, е т.нар. индекс за материално благополучие (Family Affluence Scale). Този индекс разделя семействата според наличието на определени материални придобивки на такива с висок, среден и нисък материален статус. Други индикатори са икономическият статус на майката и бащата (работят или не), професията на родителите и субективната оценка на ученика за материалното положение на неговото семейство.

В настоящия анализ използваме индекса за материално благополучие (ИМБ) на семейството като измерител на социално-икономическите неравенства в българското общество. Въпросите, които се използват за конструирането на показателя, са: *„Семейството ти има ли собствена лека кола, бус, пикап или джип?“*; *„Имаш ли си самостоятелна стая?“*; *„Колко компютъра притежава семейството ти (това включва лаптопи и таблети, но НЕ включва конзоли за игри и смартфони?“*; *„Семейството ти има ли съдомиялна вкъщи?“*; *„Колко бани (помещения с вана, душ или и двете) имате вкъщи?“*; *„Колко пъти си пътувал/а /извън България на почивка/ за празниците или почивните дни миналата година?“*.

Сумата от отговорите на учениците по всеки един от въпросите, посочени по-горе, се разделя в три категории според материалните притежания на семейството (Edgar 2015). С нисък материален статус (0-5 точки) са 35% от семействата на учениците; със среден материален статус (от 6-9 точки) – 49% от тях и с висок материален статус (10-13 точки) – 16%.

Фиг. 1. Индекс на материално благополучие на семейството (%)

Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

Разпределението на отговорите по отделните въпроси, участващи в съставянето на индекса, показва добра материална обезпеченост на семействата, в които учениците израстват: 56% от семействата притежават 1 кола; 29% – 2 и повече; 75% от децата имат собствена стая; 27% имат 1 компютър, 34% – 2 компютри; 34% повече от 2; 71% имат 1 баня, 20% – 2 бани. Семействата са по-слабо обезпечени със съдомиялни – 59% нямат срещу 41%, които притежават такава. По отношение на семейните ваканции в чужбина се наблюдава поляризация – 42% от учениците не са имали такива, но 58% са пътували навън, като сред тях 26% са били в чужбина повече от 2 пъти.

Тази класификация на материалния статус отразява по-скоро субективната преценка на децата за конкретни материални придобивки на семейството. Следва да отбележим, че този измерител съдържателно се отличава от най-често използваните измерители на материалното състояние на домакинствата, в т.ч. показателите за абсолютна и относителна бедност, които почиват на разполагаемите доходи на домакинството. В този план изчисленият в HBSC индекс на материално благополучие на семейството не е директно съпоставим с най-често цитираните икономически показатели за бедността и неравенствата в обществото. В същото време обаче той отразява субективната страна на социално-икономическа диференциация между семействата в страната от гледна точка на децата. В методологически план отсъства и индикатор

за качеството на самите материални притежания, който би могъл да измерва още по-точно материалното състояние на семейството. Този въпрос е обект на дискусия в хода на развитието и усъвършенстването на методологията на международното сравнително изследване HBSC.

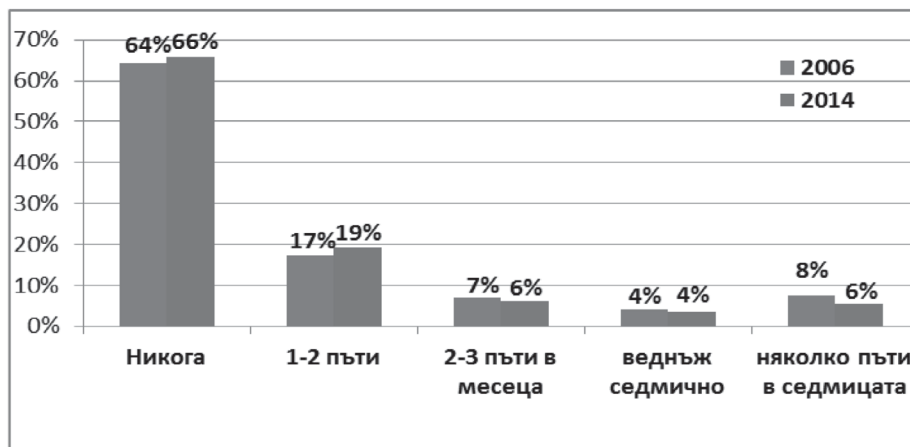
Субективната оценка на материалния статус на семейството, измерена чрез въпроса „Според теб какво е материалното положение на твоето семейство?“ показва, че възприятията на учениците за материалното благополучие на семейството са още по-високи: 32% дават отговор „много добро“, 32% – „доста добро“, 32% – „средно“. Едва 4% оценяват материалното положение на семействата им като „не много добро“, а едва 1% посочват отговор „лошо“.

Рискови поведения и материално благополучие на семейството

Тормоз в училище

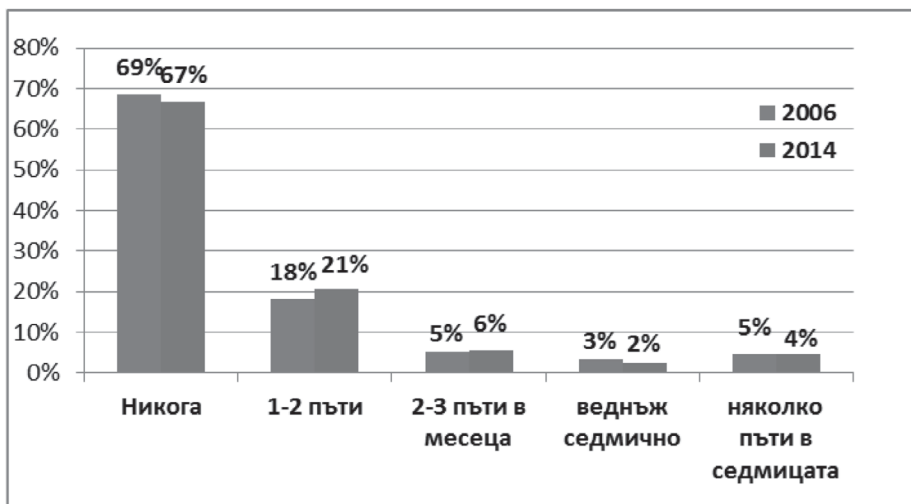
В следващата част на статията ще се спрем по-подробно върху различията, които съществуват в честотата на разпространение на определени нездравословни навици сред учениците в България, произхождащи от семейства с различно материално благосъстояние. Ще започнем с агресията в училище.

Фиг. 2 „Колко често си бил тормозен/а в училище през последните няколко месеца?“ (%)

Източник: HBSC – 2006 г. и 2014 г., собствени изчисления.

Фиг. 3. „Колко често си участвал/а в тормоз над друг ученик/ученици през последните няколко месеца?“^{cc} (%)

Източник: HBSC – 2006 г. и 2014 г., собствени изчисления.

Изследването позволява да бъде идентифициран процента на децата, които са били жертва на тормоз в училище и процента на тези, които са проявявали агресия над съучениците си.

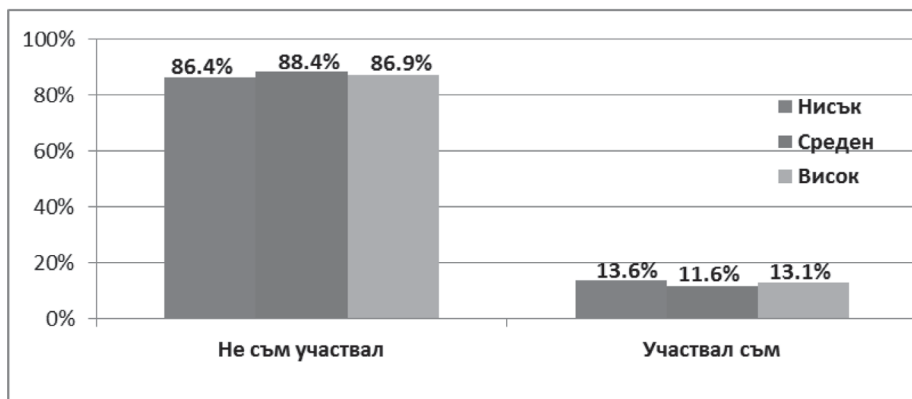
През 2014 г. учениците, които са били жертва на тормоз в училище, са 34%, като спрямо предходната вълна на изследването се наблюдава тенденция на намаление (разликата е статистически значима при $p < 0.05$) (фиг. 2).

Тормоз и агресия над другите деца в училище е проявил всеки 3-ти ученик (фиг. 3). В сравнение с предходната вълна също е регистриран лек спад.

Допълнителните дескриптивни анализи показват, че момчетата много по-често от момичетата проявяват агресия към другите. Тормозът над съучениците е най-често проявен след учениците в 7-ми клас и намалява с възрастта.

Това налага изводът, че въпреки лекия спад в дела на агресорите и жертвите на тормоз в училище спрямо 2006 г., българското училище остава една несигурна среда по отношение на здравето и физическото благополучие на децата и младежите, а проявите на тормоз все още са част от всекидневието на една голяма част от българските ученици.

Фиг. 4. Ученици, упражняващи тормоз над съучениците и ИМБ на семейството (%)

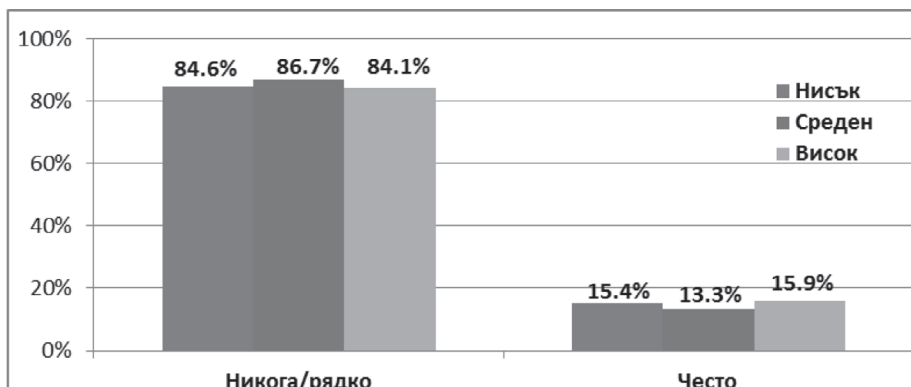
Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

Каква е честотата на разпространение на агресивни прояви сред децата от семейства с различни материален статус? Данните показват, че за цялата извадка няма значима разлика според материалния статус на семейството в честотата на проява на агресия спрямо другите ученици в клас – 11-13% от учениците от семейства с различен материален статус са упражнявали тормоз над други ученици в училище.

Статистически значима разлика в проявите на агресия се отбелязва при момчетата, чиито семейства са с различен материален статус. 19% от момчетата от семейства с нисък материален статус проявяват агресия и тормозят съучениците си. При момчетата от средно заможните семейства 15% са участвали в тормоз над съучениците си. 17% от тези, чиито семейства са с висок материален статус са проявявали агресивно поведение в училище.

При момичетата не се наблюдава статистически зависима разлика според материалния статус – 8% от момичетата в трите категории семейства са упражнявали агресия над другите.

Фиг. 5. Ученици, преживели тормоз в училище и ИМБ на семейството (%)

Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

Анализът показва, че 13-16% от учениците са били жертва на тормоз в училище, като малко по-често това се е случвало при децата от семейства с висок или с нисък материален статус на семейството. Разликите обаче са на границата на статистическата значимост.

Сред момчетата и момичетата с нисък материален статус са налице значими разлики по отношение на преживяването на тормоз в училище – 17% от момчетата от семейства с нисък материален статус срещу 14% от момичетата от същия тип семейства са били жертва на тормоз от страна на съучениците си.

Най-малките ученици и по-точно тези от тях, които произхождат от семейства с нисък материален статус, както и децата, чиито семейства са с много добро материално положение, значително по-често съобщават за тормоз от страна на съучениците си – 18% и 23% съответно. При най-големите ученици значително по-често обект на агресия са младежите от семейства с нисък материален статус.

Тютюнопушене

Фиг. 6. „Колко често пушиш сега? (става дума за обикновени цигари)“ (%)

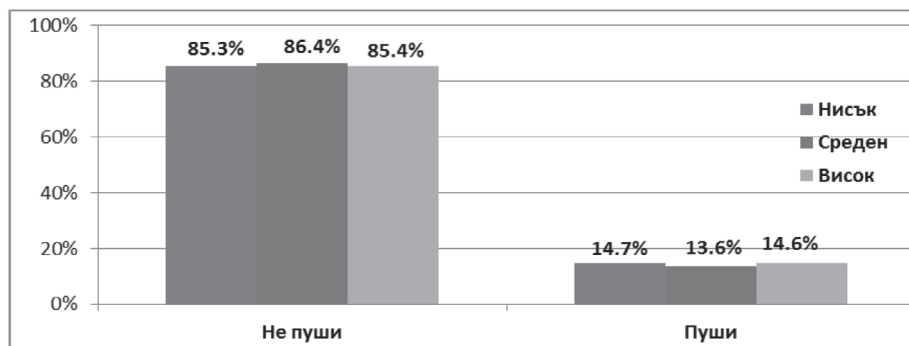

Източник: HBSC – 2006 г. и 2014 г., собствени изчисления.

От всички ученици, участвали в изследването, всеки десети ученик е редовен пушач (фиг. 6). Спрямо предходната вълна на изследването обаче се отчита положителна тенденция – спадът в дела на пушачите е статистически значим спрямо 2006 г. ($p < 0.05$).

Допълнителните разпределения по пол и възраст показват, че с нарастване на възрастта, тютюнопушенето става все по-разпространен навик сред българските ученици. Момичетата пушат по-често от момчетата. Тази зависимост се наблюдава и в други страни, като обясненията са свързани с желание от страна на момичетата да демонстрират зрялост и еманципация. Нерядко цигарите се възприемат и като средство за контрол на теглото (Kunst et al 2004).

Фиг. 7. Колко често пушиш сега и ИМБ на семейството (%)

Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

Какво е влиянието на материалния статус на семейството върху честотата на разпространение на тютюнопушенето сред българските ученици? Данните показват, че като цяло няма разлика между учениците, произхождащи от семейства с различен материален статус, т.е. тютюнопушенето е част от ежедневието и на бедните, и на по-богатите младежи в България – 14-15% от учениците в съответните групи са редовни пушачи.

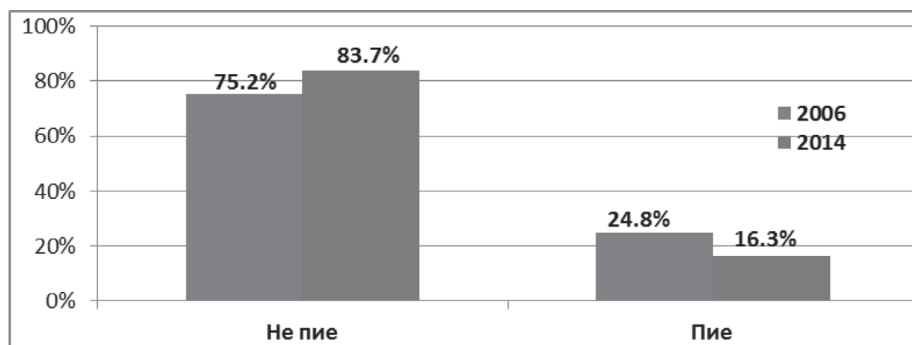
Сред децата, които живеят в семейства с нисък материален статус, процентът на момичетата-редовни пушачи е по-висок от този на момчетата – 13% срещу 16% съответно. Сред учениците в 7-ми клас са налице значими разлики в честотата на тютюнопушене според материалния статус на семейството, от което произхождат. Учениците на 13 години, чиито семейства са с лошо материално положение, пушат по-често в сравнение с тези, чиито семейства са със средно или добро материално положение – 12% срещу 7% и 9% съответно. При най-големите ученици зависимостта е обратна – 33% от деветокласниците, чиито семейства са с висок материален статус, пушат редовно, докато редовните пушачи сред децата, чиито семейства са със среден или нисък материален статус, са 30% и 26%.

Употреба на алкохол

Честотата на употреба на алкохол е регистрирана в HBSC на основата на комбиниране на отговорите на учениците относно седмичната консумация на различни видове алкохол. Въпросът, който е зададен, е следният: *„В настоящия момент колко често пиеш алкохол като бира, вино или концентрати? Опитай се да включиш дори случаите, когато пиеш съвсем малко количество.“* Видовете алкохол, чиято седмична употреба е регистрирана, са бира, вино, концентрати (ракия, водка, уиски, текила и др.), фабрично приготвени коктейли (Bacardi Breezer, Smirnoff Ice, Sobieski Impress); други напитки, съдържащи алкохол. Скалата на отговорите за всеки от посочените видове алкохол е: „всеки ден“; „всяка седмица“; „всеки месец“; „рядко“; „никога“.

На основата на комбиниране на отговорите („всеки ден“; „всяка седмица“; „всеки месец“) е обособена групата на учениците, които редовно консумират алкохол. Тези, които са дали отговор „рядко“ или „никога“, формират групата на не-пиещите или рядко пиещите алкохол.

Фиг. 8. Употреба на алкохол поне веднъж в седмицата (%)

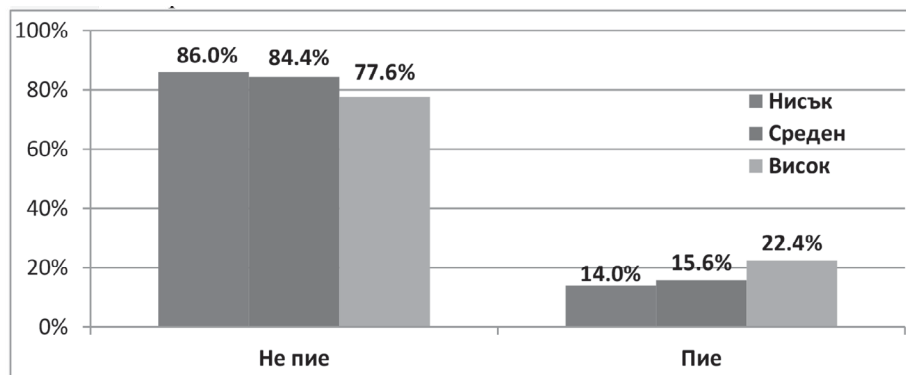

Източник: HBSC – 2006 г. и 2014 г., собствени изчисления.

В сравнение с предишната вълна данните от HBSC 2014 г. отчитат положителна тенденция. Докато през 2006 г. всеки 4-ти ученик е консумирал алкохол поне веднъж в седмицата, то 8 години по-късно делът на редовно пиещите алкохол младежи намалява до 16% (фиг.8).

Консумацията на алкохол се увеличава с възрастта – всеки четвърти ученик на 15 години консумира редовно алкохол. Честотата на консумация на алкохол при момчетата е два пъти по-висока отколкото при момичетата – всеки пето момче и всяко десето момиче пие редовно алкохол.

Фиг. 9. Употреба на алкохол поне веднъж в седмицата и ИМБ на семейството(%)

Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

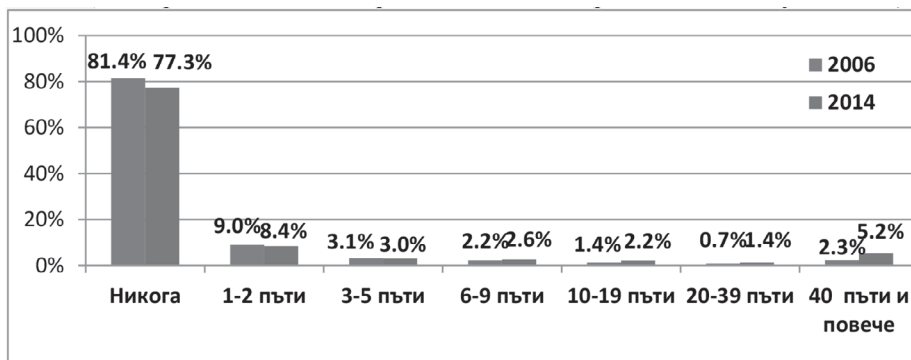
Какви са различията в употребата на алкохол сред учениците от семейства с нисък, среден и висок материален статус в България? Основните връзки са следните: младежите, които произхождат от семейства с висок материален статус, значително по-често употребяват алкохол – всеки пети ученик

ник от такова семейство пие редовно. Момчетата, които произхождат от семейства с висок материален статус, се очертават като рисковата група. 27% от тях консумират алкохол всеки ден, докато при момчетата от семейства с нисък или среден материален статус делът на редовно консумиращите алкохол е 20%. При момичетата също се наблюдават значими разлики в редовното пиене. 17% от момичетата от заможни семейства пият редовно алкохол, докато при ученичките, чиито семейства са със средно или недобро материално положение, процентите са по-ниски: 12% и 7% съответно.

Употреба на канабис

Опитът с марихуаната се приема като един от най-рисковите за здравето навици, които една част от младежите усвояват в периода на пубертета. Редица изследвания показват, че пушенето на трева е една от основните предпоставки за развитието на по-тежки наркотични зависимости в зряла възраст (Kandel and Faust 1975: 923-932; European Drug Report 2014).

Фиг. 10. Употреба на канабис през целия живот при 15-годишни ученици (%)

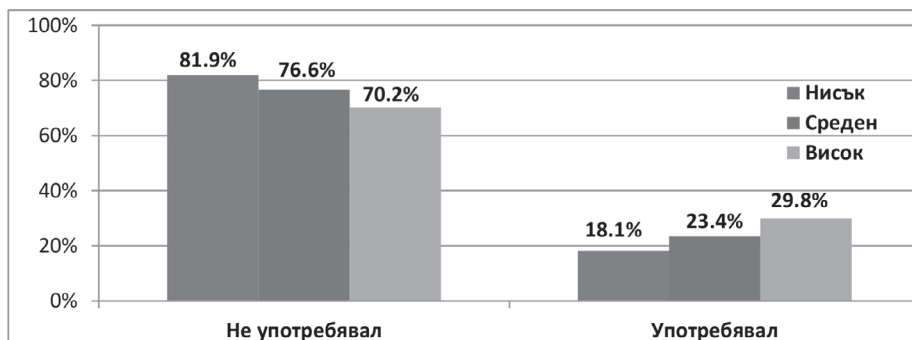
Източник: HBSC –2006 г. и 2014 г., собствени изчисления.

През 2014 г. по отношение на употребата на канабис през целия живот се наблюдава положителна тенденция на спад спрямо предходната вълна (2006 г.). През 2014 г. всеки пети деветокласник (23%) в България е пушил трева поне веднъж в живота си (фиг. 10).

Въпреки намалението, данните от 2014 г. регистрират някои тревожни тенденции по отношение на употребата на марихуана сред 15-годишните ученици. В последната категория „пушили 40 и повече пъти през живота си“ процентът на редовно употребяващите трева се е удвоил – от 2% през 2006 г. до 5% за 2014 г. С други думи, въпреки спадът като цяло на употребата на канабис, анализът отчита още нарастване на дела на редовните пушачи на марихуана сред българските ученици.

Няма разлика по пол в употребата на марихуана сред момчетата и момичетата и в двете вълни на изследването.

Фиг. 11. Употреба на канабис през целия живот и ИМБ на семейството (%)

Източник: HBSC – 2014 г., собствени изчисления.

По отношение на социално-икономическите неравенства между семействата и употребата на канабис сред учениците са отчетени следните зависимости. Младешите от семейства с висок материален статус е по-вероятно да са употребявали марихуана през целия си живот – 30% от тях са пушили трева.

При момчетата са налице статистически значими разлики в употребата на канабис според материалното положение на семействата, от които произхождат: 31% от учениците от семейства с материално положение над средното са пушили трева, докато при момчетата от средните и по-нискостатусните семейства процентите са 23% и 16%.

Логистични регресионни модели на рисковите поведения

В таб. 2 са показани зависимостите между трите типа рискови поведения (тютюнопушене, употреба на алкохол и канабис), определени като зависими променливи и влиянието на различни характеристики на индивидуално ниво, на семейната, училищната, приятелската среда, социално-икономическия статус и пр. като независими променливи. За анализа на тези зависимости са използвани бинарни логистични регресии.

Таб. 2. Резултати от бинарни логистични регресии на рисковите поведения:
тютюнопушене, употреба на алкохол и канабис

	Тютюнопушене		Употреба на алкохол		Употреба на канабис ¹	
	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
Пол						
Момче (реф.)	1		1		1	
Момиче	1.53	**	0.48	***	0.93	
Възраст						
5 клас (реф.)	1		1			
7 клас	2.25	**	1.98	***		
9 клас	6.17	***	1.74	**		
Структура на семейството						
С двама родители (реф.)	1		1		1	
С един родител	1.45	**	1.12		1.05	
С други роднини/ дом за деца	1.34		0.87		0.59	
Индекс на материално положение на семейството						
Нисък (реф.)	1		1		1	
Среден	0.98		1.20		1.0	
Висок	1.05		1.88	***	1.2	
Удовлетвореност от отношенията в семейството						
Неудовлетворен (реф.)	1		1		1	
Удовлетворен	0.57	***	0.99		1.18	
Физическа активност (дни в седмицата)						
Никога (реф.)	1		1		1	
Рядко	1.25		0.74		1.29	
Често	0.90		0.76		1.46	
Всеки ден	0.81		0.72		1.60	
Не пие (реф.)	1				1	
Пие	3.36	***			2.25	***
Не пуши (реф.)			1		1	
Пуши			3.42	***	5.82	***
Участва в тормоз над съучениците						
Никога (реф.)	1		1		1	
1-2 пъти	1.00		1.27	*	1.31	
Често	1.03		2.22	***	1.95	**
Преживял тормоз в училище						
Никога (реф.)	1		1		1	

1-2 пъти	1.00		1.23		0.68	*
Често	1.45	*	0.95		0.98	
Учениците обичат да са заедно						
Съгласен (реф.)	1		1		1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	1.33	*	0.84		1.12	
Несъгласен	1.64	**	0.98		1.32	
Учителите ме приемат такъв, какъвто съм						
Съгласен (реф.)	1		1		1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	1.13		1.15		1.49	*
Несъгласен	1.71	**	1.26		2.46	**
Учителите се интересуват от мен като личност						
Съгласен (реф.)	1		1		1	
Нито съгласен/ нито несъгласен	0.93		1.25	*	1.72	**
Несъгласен	0.77		1.06		1.48	*
Успех в училище						
Много добър (реф.)	1		1		1	
Добър/ среден	1.99	***	0.90		1.00	
Нисък	2.66	**	1.23		1.08	
Стресиран от уроците						
Да (реф.)	1		1		1	
Не	1.12		0.72	**	0.67	**
Харесва училището						
Да (реф.)	1		1		1	
Не	0.83		1.42	**	1.04	
Вечери, прекарани с приятели в седмицата						
Всяка вечер (реф.)	1		1		1	
Често	0.80		0.70	**	1.22	
Рядко	0.76	*	0.65	**	0.90	
Никога	0.41	***	0.59	**	0.62	
Приятелите не пушат (реф.)	1		1		1	
Приятелите пушат	7.14	***	0.57		1.47	*
Приятелите не пият (реф.)	1		1		1	
Приятелите пият често	0.89		5.00	***	1.50	**
Константа	0.02	***	0.09	***	0.03	***

*** $p \leq 0.01$; ** $0.01 < p \leq 0.05$; * $0.05 < p \leq 0.10$

Бележки: 1) В анализа на употребата на канабис са включени само 15-годишните ученици.

Най-важните изводи от регресионния анализ са следните. **Рисковите поведения не се проявяват единично, а в съвкупност** – напр. при учениците, които пият, рискът за редовно пушене се увеличава 3 пъти, а рискът за употреба на марихуана – 2,5 пъти.

Приятелската среда и поведенческите модели, които тя налага, предопределят рисковите поведения на младите хора – напр. вероятността учениците да проявят рискови поведения е значително по-висок сред тези, които са всяка вечер навън с приятели в сравнение с по-рядко излизащите навън ученици; рискът учениците да пушат цигари е 7 пъти по-висок, когато приятелите пушат; рискът учениците да пият алкохол е 5 пъти по-висок, когато приятелите пият.

Училищната среда е друга важна детерминанта за рисковите поведения – учениците, които дават негативна оценка на отношенията между учениците в клас, както и тези, които твърдят, че учителите не ги приемат, показват 1,7 пъти по-висок риск да пушат редовно и 2,5 пъти по-висок риск да употребяват марихуана. Учениците, заявили, че не харесват училището, показват 1,4 пъти по-висок риск да пият. По-ниският успех в училище увеличава 2 пъти риска за пушене. Участващите в тормоз над съучениците си младежи имат 2 пъти по-висок риск да пият и пушат трева.

Заклучение

Рисковите поведения съпътстват живота на значителна част от учениците в България. Обикновено един тип рисково поведение е свързано с наличието и на други типове рискови поведения, които формират **множествен риск за здравето и благополучието на учениците**.

Социално-икономическите неравенства между семействата в България имат силно отражение върху не/здравословните навици сред учениците. Тютюнопушенето е повсеместна практика сред българските ученици, независимо от материалния статус на семейството, от което произхождат. Употребата на алкохол и канабис се наблюдават по-често сред младите хора от семейства с висок материален статус. Момчетата много по-често от момичетата проявяват агресия към другите. Тормозът над съучениците е най-често проявен сред учениците в 7-ми клас и намалява с възрастта. От учениците, които са били жертва на тормоз в училище, малко по-често това се е случвало при децата от семейства с висок или с нисък материален статус на семейството.

Тези зависимости в картината на рисковите поведения отличават българските ученици от техните връстници в повечето западно-европейски страни, където рисковите поведения по-често се проявяват от ученици, произхождащи от семейства с по-нисък социално-икономически статус (Currie 2012). Вероятно рисковите поведения на младите хора в източно-европейски контекст

са демонстрация на по-добрите материални възможности на родителите, което насочва към формиращото първостепенно въздействие на семейната среда за изграждане на здравословни навици и умения на подрастващите.

Позитивните родителски примери, благоприятната семейна среда, създаваща комфорт на подрастващите, са от първостепенно значение за превенция на вредните за здравето поведения. От друга страна, ранната интервенция и превенция на рисковите поведения в юношеска възраст не могат да бъдат решавани само от семейството, а могат да бъдат ефективни само когато са част от комплексни политики за промотиране на здравни поведения, включващи училището, медиите, общността, рестриктивното спрямо алкохола, цигарите и другата законодателство, социалният климат в обществото като цяло.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, Л., Александрова-Караманова, А., Александрова, Б., Богданова, Е., Димитрова, Е., Коцева, Т., Тодорова, И.** 2008. *Поведение и здраве при деца в училищна възраст*. София: ЕТ Фотоника..
- ИПИ. 2017. *Бедност и неравенства в българските региони* <http://ime.bg/bg/articles/iri-predstavi-bednost-i-neravenstva-v-bylgarskite-regioni/> /последен достъп 09.09.2017 г./
- Коцева, Т. и Димитрова, Е.** 2008. "Рискови поведения сред децата в училищна възраст в България". В: *Население*, кн.1-2, стр. 93-107.
- Тодорова, И.** 2008. „Социални неравенства“. В: Василева, Л. и кол. 2008. *Поведение и здраве при деца в училищна възраст*. София : ЕТ Фотоника, стр. 51-58.
- Cooper, M.L.** 2002. "Alcohol use and risky sexual behavior among college students and youth: Evaluating the evidence". In: *Journal of Studies on Alcohol*, suppl. 14: pp. 101-117.
- Currie, C et al. (eds.)**. 2012. Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, (Health Policy for Children and Adolescents, No. 6).
- DeWit, DJ, Adlaf EM, Offord DR & Ogborne AC.** 2000. "Age at first alcohol use: a risk factor for the development of alcohol disorders". In: *American Journal of Psychiatry* 2000; 157(5): pp. 745-750.
- Edgar, F.** 2015. "Using Absolute and Relative Measures of Family Affluence in HBSC International Reports". HBSC – Internal Report.
- European Drug Report 2014: Trends and Developments**, EMCDDA, Lisbon, May 2014.
- Inchley, J et al. (eds.)** 2016. Growing up unequal: gender and socioeconomic differences in young people's health and well-being. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2013/2014 survey. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2016 (Health Policy for Children and Adolescents, No. 7).
- Johnston, L. D., O'Malley, P. M., Bachman, J. G. & Schulenberg, J. E.** 2012. *Monitoring the Future: National results on adolescent drug use: Overview of key findings, 2012*.

The University of Michigan, Ann Arbor: Institute for Social Research.

- Kandel, D. & Faust, P.** 1975. "Sequence and Stages in Patterns of Adolescent Drug Use". In: *Arch Gen Psychiatry*, 32(7): 923-932.
- Kunst, A. E. , Giskes, K. & Mackenbach, J. P.** 2004. *Socioeconomic inequalities in smoking in the European Union: applying an equity lens to tobacco control policies*. Rotterdam: Department of Public Health, Erasmus Medical Center.
- Larson, R.** 2000. "Toward a psychology of positive youth development". In: *American Psychologist*, vol. 55, pp. 170–183.
- McLeroy, K.R., Bibeau, D., Steckler, A. & Glanz, K.** 1988. „An Ecological Perspective on Health Promotion Programs“. In: *Health Education Quarterly*, vol, 15, pp. 351-377.
- Sallis, J. F. & Owen, N.** 2001. „Ecological models of Health Behaviour“. In: Glanz K, Lewis FM & Rimer BK (Eds.), *Health behaviour and health education: theory, research and practice*. San Fransisco: Jossey-Bass, pp. 403-424.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Биологично земеделие и ценностно ангажиране в България (2000-2013): теоретични и емпирични приближения

ПЕТЯ СЛАВОВА

Petya Slavova. Organic agriculture as process of commitment to worths in Bulgaria (2000-2013): theoretical assumptions and empirical illustrations

The paper describes how organic agriculture appears in Bulgaria as a new practice. It is not analyzed as a process of conversion from conventional to organic agriculture or as a question of individual motivation as it is usually presented in the literature. It is analyzed as a process of commitment to worths related both to different social actors who appears as important for organic producers and to the concept of organic as it is understood by producers. The research approach puts the focus on social aspects of organic farming and in this way, let us to draw conclusions about the sustainability of the respective agricultural practices over the time. The main hypothesis is that the appearance of organic agriculture can be explain through different configurations of worths established during the process of commitment to the others and to the concept of organic.

Целта на статия е да предложи разбиране за това как хората се ангажират с биологично земеделие (БЗ) като производители и как този избор се превръща или не в устойчив ангажимент във времето. Трайното занимание с биологично земеделие не е въпрос само на наличие на структурни и институционални възможности (законодателство, фондове за финансиране, институции за контрол и сертификация и пр.), нито просто въпрос на индивидуален избор спрямо съществуващите структурни възможности. Заниманието с БЗ е въпрос на конфигурации от ценностни отсъждания, които ангажират производителя към различни социални актьори, резултиращи в занимания с БЗ. Начинът и степента, в които различни социални актьори се оказват значими за произво-

дителя, заради ценностното му отсъждане спрямо тях, предопределят ангажирането му с БЗ, но и трайността на ангажимента.

Биологично земеделие и ценности: „западен“ и „източен“ контекст

Въпросите, свързани с ангажирането с дадена ценност, дейност и с устойчивостта им във времето биха могли да бъдат отнесени към всяко едно човешко действие. Те са традиционни за различни интерпретативни течения в социологията (символен интеракционизъм, теорията за дейците-мрежи, морално-прагматичната социология). Този тип анализи се отнасят до отсъжданията, изборите и действията, които хората правят или не, анализирани по начин, търсец не формалните и външни белези на ангажирането (каквото е примерно крайно решение, чрез което ангажирането се манифестира), а социалният процес на създаването му. Въпросът за ценностното ангажиране към БЗ, специално в България, ми се струва важен по две причини. 1) Първата е свързана с ценностните, с които е натоварено БЗ като земеделско, социално, консуматорско течение още от възникването си и в различните фази от развитието му. Възникването на БЗ в Западна Европа е експлицитно обвързано със заемане на ценностна позиция. Тя търси да защити традициите и местните практики в производството на храни и настоява за съхраняване на пряка връзка между природата и човек, посредством производството на храни, консумация, отношение към науката и специфичен начин на живот. Целта на тази позиция е да противодейства на модерната наука и икономика, интересувачи се от количеството произведена храна, респективно от минимизиране на нейната цена, а целта ѝ е да задоволи глада. Както показват изследователите на историята на биологичното земеделие (Lockertz 2007, Neckman 2006:143, Vogt 2007), подкрепата за него фокусира в себе си преди всичко контра-културни движения. Те не винаги са свързани със селското стопанство и обхващат както екологични организации, така и социални движения, протестиращи срещу войната във Виетнам в края на 50-те или представители на хипи движението през 60-те и 70-те. Преди и след войната, биологичното движение се утвърждава като опозиция на доминиращите в науката, политиката и икономиката идеи и практики. Същевременно, БЗ не се възприема просто като екстравагантна странност, на която не следва да се обръща внимание. Напротив – подложено е на унищожителни критики, които след това ще бъдат отречени и/или нюансирани. В САЩ например, през 1974 г. Американската асоциация за напредък в науката (American Association for the Advancement of Science – AAAS) обявява биологичното земеделие за „мит“ и за „нон сенс“, а консумиращите и произвеждащи биологични храни за „food faddist and eccentrics“ (Lockertz 2007:1, 1981). В статия, публикувана във *Washington poste*, отразяваща работата на AAAS,

биологичното земеделие е определено като „organic myth, counterproductive to human welfare, because the myth leads to a rejection of procedures that are needed for the production of nutritious food at maximum efficiency”. (Lockertz 2007:1) Само седем години по-късно, същата Асоциация (AAAS) ще твърди точно обратното, а *Washington poste* отново ще я цитира.

От края на 80-те и особено през 90-те, БЗ започва да се радва както на политическа така и на финансова подкрепа, площите се разширяват, пазарът бележи непрекъснато нарастване, макар че остава нишов и елитарен. Политическата и финансова подкрепа за БЗ обаче не довеждат до очакваните бързи темпове на нарастване (Sterte 2011), не успяват и да „тушират“ конфликта между привържениците на конвенционалното и на биологичното производство. Двете тези продължават да съ-съществуват, като двадесет и осем години след *Washington poste* и списание *Nature* също ще публикува статия за това, че биологичното земеделие е мит и идеология (Trewavas 2001).

В България, БЗ не възниква като социално или научно течение, не възниква и като идеология. Дебатът за ценностите, свързани с БЗ изобщо отсъства. То се налага първо и основно като правна регулация под външно въздействие и в контекста на започващите преговори за членство в ЕС. Появява се първо като норма, а не като идея; норма, която налага понятието като възможност за земеделска, производствена и търговска практика, дефинира границите ѝ под формата на стандарти за спазване, както и начинът на контрол (Stoeva 2016). Ценностните нотки, свързани с опазването на природата и качеството на местните храни и живот на хората присъстват по-скоро като „вносна украса“. Така и въпросът спрямо какво и как се ангажират биологичните производители в България, ако БЗ възниква в страната без съпътстващата го ценностна натовареност става значим.

2) БЗ в България освен, че възниква много по-късно не само спрямо Западно Европейските страни, но и спрямо мнозинството от бившите социалистически държави, но и не се радва на подходящ социален, икономически и културен контекст, в който „да посее семената си“. Причините за това са много и не се дължат само на типа актьори, които „внасят“ концепцията за БЗ (Slavova *et all.* 2016), но и на специфики на контекста, които в някакъв смисъл са огледално-противоположни на тези в западноевропейския контекст. В края на 90-те, когато се появява първото законодателство за БЗ, в България: нито почвите са замърсени (с изключение на някои конкретни области около големи индустриални центрове); нито има силни контра-културни движения, които се ангажират с идеите, стоящи зад БЗ; нито аграрните науки се развиват по посока на създаване на нови методи; нито връзката между човека и природата, която в България може да се интерпретира и като връзка човек-село, е прекъсната, по начин, по който това се е случило в Западна Европа. В края на 90-те години на XX век и началото на XXI век няма и фермери, в западния

смисъл на понятието, т.е. човек в трудоспособна възраст, притежаващ или наемащ земя, чиято основна или ключова дейност е земеделието, и в която са ангажирани и други членове на семейството; няма и консуматори на БП. Изследвания на потреблението на различни блага и в частност на хранителни стоки, проведени през 90-те години на ХХ век и през първото десетилетие на ХХІ в. показват, че домашното производство е масово разпространен феномен. През 1999 г. само 9% от потребителите на възраст 18-65 г. купуват всичко от пазара и не потребяват домашно-произведени продукти (Райчев & Стойчев, 2003:70). При това вярата в качество на „домашното“ е непоколебима, а цената на биологичните продукти е трудно преодолима за потребителите (Джабарова 2007). Неразграничаването на понятията „домашно“, „екологично“ и „биологично“ е широко разпространено (Джабарова 2007, Иванова *et all.* 2012). Ако все пак биологичното се разграничава по някакъв начин, то той е свързан основно с по-високата му цена, която освен това не се свързва с някаква качествена разлика спрямо „домашното“ и „екологичното“. Накратко липсва социална, (широка) научна и културна, а също и икономическа среда, в която да се (само)зародят ценностите на БЗ, така както това се е случило в Европа в началото на ХХ в. *Но то все пак се появява!* Нещо повече, само 15 години по-късно, през 2014 г. България ще бъде посочена сред 10-те страни в Европа (континент), в които с най-бързи темпове нарастват обработваемите площи в система на контрол, т.е. в преход или вече сертифицирани за биологично производство (Heinze 23.02.2016). Преди нея са само страни като Русия, Испания, Италия, Франция, Турция и Словакия. Така логично възниква и въпросът откъде и как се появяват биологичните производители, как се случва това и доколко устойчив във времето е изборът им да се занимават с биологично земеделие, кои/ какви са те? Идентифицират ли се с някои от ценностите, асоциирани с БЗ, с кои и как? Поражда ли локалният контекст нови ценности, асоциирани с БЗ?

Ангажиране versus конвертиране и мотивация

Въпросът за практикуването на БЗ в литературата най-често се интерпретира като въпрос на конвертиране и мотивация, т.е. като решение за преминаване (изцяло или частично) от конвенционално към биологично производство. Решението за конвертиране към БЗ пък се анализира чрез термина мотивация. Употребата на тази терминология не е случайна. От края на 90-те години на ХХ век и началото на ХХІ век в европейската и американската литература има бум на подобни изследвания, повечето имащи амбиция да „предсказват“ (predictive) поведението на актьорите спрямо БЗ (Duram 1999, Frairweather 1999, Darnhofer *et all.* 1997, 2005, Lockertz 1997). Подобни изследвания върху примера на новите страни членки се забелязва и в Централна и Източна Евро-

па в последните години (Zagata 2010, Димитрова 2016). Те се провеждат малко след или заедно с лансирането на първите публични политики и техните финансови и комуникационни инструменти, чрез които започва да се насърчават екологичните практики в земеделието, в т.ч. и БЗ. Независимо от методите които използват (качествени или количествени), те разглеждат фермерското решение като *мотивирано* от външни (структурни: политики, институции), вътрешни (лични: биография) или от микс от двата типа фактори. Този тип изследвания не проблематизират мотивацията сама по себе си, тя се възприема като „дадена“, оформена заради възникнали структурни промени в контекста, стимулиращи едно или друго производство. Дихотомията „външни-вътрешни фактори“, която използват и налагат също не се проблематизира като възможен ограничител пред разбирането на социалните аспекти на заниманията с БЗ. Въз основа на този подход се изграждат типове фермери, които са повече или по-малко предразположени по един или друг начин към занимание с биологично земеделие (Darnhofer et al. 2005). Заради това, че мотивацията се схваща като нещо повече или по-малко предза-дадено, преди всичко заради наличието на „външния“ структурен контекст, който създава възможности за избор пред фермера, не се проблематизира и устойчивостта на заниманието с БЗ във времето. Множество изследвания обаче показват, че дълготрайното ангажиране с БЗ често е проблематично (Rigby & Cáceres 2001). БЗ се възприема като устойчива форма на земеделие, но дали води до устойчиви занимания с БЗ или привлича по-скоро т.нар. „new entrants“ (Sutherland 2015:9), които не са се занимавали с този тип дейност и не я запазват за дълго остава отворен въпрос (Rigby et al., 2001; Padel, 2001; Lobley et al., 2009). Липсата на социален и процесуален прочит на заниманията с БЗ, която откривам в литературата е едната причина, която ме кара да търся друг подход при анализ на този феномен. Втората причина е свързана с това, че изследванията, посветени на заниманията с БЗ се фокусират върху фермери. Затова и по-голямата част от цитираните изследвания използват термина *конверсия*, тъй като изследват *фермерски нагласи и практики* по отношение на БЗ. В тази статия изследвам ангажирането с БЗ на хора, които в голямата си част не са се занимавали с производство, още по-малко пък със земеделие, т.е. става дума за изследване на не-фермери и не-производители. Част от тях се превръщат в такива, но въпросът е как се случва това и доколко устойчиво е във времето? В този смисъл не става дума за конвертиране от един тип земеделие към друг, а за започване на друг тип стопанска дейност.

За да анализирам практикуването на БЗ като ценностно ангажиране, ще използвам идеи едновременно от интеракционистката социология на Хауърд Бекер (Becker 1960) и от прагматично-моралната социология на действието на Люк Болтански и Лоран Тевно (Boltanski & Thévenot 1991). В една своя статия от началото на 60 г. Бекер (Becker 1960), провокиран от въпроса за това как се

извършва социалната промяна, но и воден от желанието да търси по-различни обяснения на човешкото действие, от съществуващите тогава и разсъждаващи преди всичко в термините на социална норма и отклонение, разработва понятието за ангажиране (commitment). Според него социологическата работата с това понятие търси да обясни кохерентността на човешките действия, като открива логики, а не една единствена възможна логика (както например конформизма или девиацията), които заедно обясняват защо действаме така, а не иначе. Ангажирането според Бекер, като систематична теория, която подлежи на операционализация, а не като общо-теоретична рамка би следвало да се интересувала от: природата/ характера на действията; 2) от степента на ангажираност; 3) от ситуациите, в които се е зародило ангажирането или които пораждат ангажиране, и от последствията от поведението в резултат на ангажирането. Ангажирането е начин на действие-в- ситуация, но за да го разберем трябва да анализираме по отделно и заедно характеристиките на това да си ангажиран и поведението, чрез което се изразява ангажирането. Съвпадението между характеристики и поведение придават на ангажирането кохерентност. Въпросът е как удържахме кохерентността, в многобройните и често противоречиви ситуации и взаимоотношения в които се оказваме. Бекер разграничава три типа социални ситуации, които създават ангажиране Първата се отнася до ангажирането пред друг, което се оказва важно при взаимодействие с трети човек. „Хващането на бас“ илюстрира тази ситуация. Желанието за спечелването на баса с един човек кара актьора да преговаря и да се държа с друг човек по конкретен начин, без при това тримата да се познават или да имат отношение към едно и също нещо. Бихме могли да кажем, че става дума за ангажиране чрез наслагване на ситуации и взаимоотношения, при което самото наслагване обвързва и ангажира, а не толкова самите ситуации по отделно. Втората ситуация се отнася до минали действия, които по един или друг начин обвързват с ангажимент в настоящето. Типичният пример тук е разминаването между декларираното планиране да направя нещо и в *крайна сметка* отказът от него (дори когато вече имам възможност да го направя). Неосъществяването на планираното е заради наслоени в миналото отношения и придобивки, а не заради липса на възможност да го осъществяваш. Третата ситуация е свързана със създаване на заинтересованост у други, които следят как изпълнявам моето ангажиране (желание за създаване на репутация или страх от загуба на такава). Така разбрано, понятието за ангажиране е подходящо, когато се интересуваме от бъдещите интереси на актьорите, чрез тяхното минало и чрез анализ на действията им-в-ситуация тук и сега. В този смисъл, то е подходящо за изследване на хора, които се захващат с биологично земеделие, сякаш „от нищото“, имайки други основни занимания и интереси, живеейки в големия град, а не на село, а точно такъв е профилът на изследваните респонденти, както ще видим. Ангажирането е

свързано с обосноваване спрямо някого или нещо, което се случва в конкретна ситуация. То е процес, а не еднократно действие и само привидно съдържа „противоречия“ от типа „едно говоря – друго правя“. От гледна точка на ангажирането в разбирането на интеракционистката социология, това не са противоречия, а отчитане на променящите се ситуации и на необходимостта от обосноваването на действието във всяка една от тях, но спрямо ресурсите от миналото, залозите за бъдещето и социалните актьори. Ангажирането само понякога може да бъде предварително планирано като рационално действие (цел, средства, резултат), най-често то е неотрефлектирано действие, което във всекидневното говорене, което регистрираме чрез интервюта откриваме най-често изказано с думите „случайно стана“; „и аз не знам как“, *ей така, от едното нищо и до сега*“. „Разчитането“ на ангажирането е анализ на това как се обвързваме спрямо другите, с които общуваме, независимо дали по повод на БЗ или не, както и спрямо онова което правим и към което се стремим, като между „правим“ и „стремим“ не се предполага пряка връзка. Понятието за ангажиране, твърди Бекер, отчита едновременно различни и множествени залози, които хората правят, а те са културно определени, т.е. не могат да бъдат генерализирани отвъд локалната култура. Затова и статията му завършва с твърдението, че за да бъдат разбрани тези залози, като основа на ангажирането трябва да се създаде една теория на ценностите, тъй като именно те ориентират действията на хората в една или друга ситуация, заради тях се ангажираме по между си и спрямо различни „неща“, те формират залозите ни за бъдещето и изразяват миналите ни обвързвания. Самият Бекер обаче не създава тази теория на ценностите и анализът на ангажирането, както той самият посочва, остава незавършен.

Анализ на ценностите, които координират поведението ни откриваме в морално-прагматичната социология на Люк Болтански и Лоран Тевно (Boltanski & Thévenot 1991; Thévenot 2006). Те създават нещо като „координатни системи“ от ценности, основани на социалните взаимоотношения и действия, в които влизаме и въз основа на които отсъждаме, действаме и установяваме съгласие с другите, например в икономическата и в професионалната дейност, и спрямо „вътрешния ни свят“, когато се „договаряме“ със себе си. Не е възможно тук да вляза в детайл в „по френски“, сложната концептуалната архитектура на обосноваването „пред външния свят“, която предлагат авторите, но ще се опитам да пресъздам илюстративно основната рамка, чрез която Бекеровият анализ на ангажирането може да бъде продължен с анализа на ценностите.

Подобно на Бекер, макар и далеч по-експлицитно, единицата на анализ в концепцията на Болтански и Тевно не е абстрактния човек, който може да бъде причислен до група/ класа/ професия и др. подобни класически социологически категории, а човекът и нещата-в-ситуация, при това даващият квалификации, назоваващият, отсъждащият човек-в-ситуация. Целта на мо-

рално-прагматичната социология обаче не е само да идентифицира различните ценности, които ръководят този актьор в отсъжданията му, а да предложи инструмент за анализ на това как те се обективират в действията и предметите на хората, чрез ангажиране със съгласие или с несъгласие (Boltanski & Thévenot 1991:163). Това се случва чрез т.нар. „светове“, чрез които хората стигат до съгласие (accord), възприемат за правилна една теза (justice) и напасват (ajustement) действията си спрямо другите хора и предмети. За да направят това, хората използват различни общи принципи, които задават границите на различни „светове“, които те привилегирват в различни комбинации или по отделно. Огрубено казано, тези „светове“ представляват механизмите, които координират действията ни и в различни ситуации за различните актьори, задават различни конфигурации от ценности. Чрез тях човешките общности се управляват от несводими една до друга ценности, комбинациите от които не са вътрешно противоречиви за общувания с други отсъждащ и действащ човек. Болтански и Тевно разграничават шест такива различни „света“ на обосноваване на ценности в действия: 1) „светът на вдъхновението“, когато действаме импулсивно, спонтанно, необяснимо и за самите нас; 2) „светът на мнението“, когато действаме ориентирани от това какво другите харесват тук и сега; 3) „светът на колектива“, когато ни ръководи наиндивидуалното; 4) „светът на близостта“ – когато ни интересуват йерархиите и междуличностните позиции; 5) „светът на пазара“ – когато се интересуваме предимно от цената и печалбата; 6) и „индустриалния свят“ – този на стандартите, научните измержания. Във всеки един от тези светове има една доминираща ценност, с която човек избира да се съобрази или не спрямо състоянието което приписва на себе си и на другите, с които влиза във взаимоотношение и търси да постигне съгласие. Ангажирането с едно действие може да се опре на ценности, характерни за различни светове, при това те вероятно биха били различни ако ситуацията в която действа актьора е разчетена като различна.

Комбинацията между Бекеровото разбиране за ангажиране което позиционира актьора във времевия хоризонт минало-настояще-бъдеще и в различни ситуации на общуване с анализът на ценностите, които предлага морално-прагматичната социология, позволява да разберем не само какви са ресурсите от миналото и залозите за бъдещето, които ангажират актьорите в различни социални ситуации, но и как те се оказват значими за тях като конфигурации от ценности, от една страна. Обвързването на тези две концепции, позволява да разберем и кои действия се превръщат в траен ангажимент и кои не, т.е. кои са ценностите които сме привилегировали в миналото и които окръглят изборите които правим в настоящето и препращат към бъдещето, от друга страна. Не на последно място, ангажирането с едно действие, заради съобразяването с дадена ценност поставя въпроса за правилността (justice), а разбирането за нея е израз на ценностно отсъждане. Тази последна постановка е изключително

ценна при анализа на случая на БЗ, който съдържа в себе си императив за правилност, за коректност, за „спасение на общото благо“, каквото представлява природата. Това ли е ценността, с която се ангажират биологичните производители и заради която са убедени в правилността на действията си и или има и други ценности, които окръглят ангажирането с БЗ?

Биологичните производители: траектории на ангажирането

Скицираната концептуална рамка е приложена за анализ на данни от 32 полу-структурирани интервюта с биологични оператори от три различни региона в страната, проведени в рамките на проект *Bulgaria Organic* (2013-2016). При създаването на методологията и инструментариума за изследването, ценностното ангажиране, така както беше изложено по-нагоре не е било извеждано като специфичен изследователски проблем. В интервютата обаче има данни, ако не за детайлно приложение на концептуална рамка, то със сигурност за приближения между теорията и наличните данни.

Изследваните производители могат да бъдат разпределени в три основни групи от гл.т. на конфигурациите от ценности, които привилегирват и на ресурсите от миналото и залозите за бъдещето, които правят както и от гледна точка на социалните актьори спрямо, които се ангажират и от които зависи заниманието им с БЗ.

В първата група попадат всички, които се захващат с БЗ заради притежание на ресурси, наследени в **семейството** и ангажимент на други членове на семейството към дейността. Заради семейната традиция, тези производители трудно биха могли да бъдат определени като “new entrants”, защото знаят как се практикува земеделие, макар че образованието и основната им дейност не са свързани с него. Сред тях има учители, специалисти по публична администрация, полиграфи, които прекъсват градските си кариери и се завръщат към семейната традиционна дейност. Има и такива, които са завършили висше или средно образование в друга област, работили са в нея, но не са прекъсвали заниманията си със земеделие. Не е идеята за БЗ, с нейните принципи за възстановяване на връзката човек-природа, неизползване на синтетични химически препарати и пр., тази, която ги води. Тя се появява, от една страна, заради ресурсите, с които разполагат и които са уникални – планински села в различни региони на България, които по естествен начин предполагат развитие на биоземеделие. За тези актьори БЗ е това, което правят и консумират и така както са го наследили от предците си. То е начин на живот и затова е преди всичко асоциирано с „домашното“. Биоземеделието, с всички практики по сертифициране, нормативна регулация и пр. за тези биопроизводители е по-скоро изкуствено създадена реалност, към която реферират, когато искат да се възползват от субсидиране и от възможността да намерят пазар, на

който да продават продукцията на по-висока цена. Това е и причината, за да започнат да се идентифицират като биопроизводители, но този етикет за тях е по-скоро формалната страна на заниманията им, и не описва съдържанието и онова, което наричат *истинско*. Затова и не е случайно, че те практикуват биоземеделие и в периода преди възможността за кандидатстване за субсидии и дори преди да се сертифицират официално като биопроизводители. Появата на тези инструменти за тях е по-скоро период, в който официално се декларира като такива, макар че почти винаги са били.

Ангажирането спрямо членовете на семейството е характерно както в началния период на взимането на решение за прекъсване на „градската кариера“ и връщането на село, така и в хода на развитие на самата дейност. В хода на това развитие обаче се появяват и други значими актьори, спрямо които се създава ангажиране и заради които в някакъв смисъл се поддържа и доразвива биодейността. Най-често това са изкупуващите преработватели на земеделската продукция, но могат да са и съкооператори, с които е възникнало формално или не-формално сдружаване с цел продажба на по-големи количества, могат да са и финансиращи и консултантски лица и организации, които съдействат с информация, с инвестиции и с намиране на пазар. Ангажирането тук е спрямо контрагентите, които стават част от мрежата за реализация на продукцията. Без ангажимента към тях повечето от тези производители едва ли щяха да продължават да са био-производители. Този тип ангажиране спрямо други, извън кръга на семейството е свързан основно с пазара и само в единични случаи с друга ценност и тя е самата идея за биологично земеделие. Единични случаи от тази група производителите продължават да се занимават с БЗ и се ангажират с пропагандиране на идеята и спрямо „непознати други“. Става дума за хора, които са се превърнали в нещо като пример за следване и в специфичен тип просветители, към които се обръщат „новаци“, които търсят съвет и искат да разберат що е то „биоземеделие“. Този тип „водачи“ се ангажират с БЗ не просто като земеделска практика и като обучение, поддържане на библиотека, информираност, използват фермите си почти като опитни полета, допускат до тях външни, които искат да почерпят опит. За тях, най-ценно е да предадат на хората, това което са научили, с цел да развечаят не толкова „научните успехи“ на конвенционалното земеделие, колкото „бабешки“ митове, свързани с градинското земеделие, като тези, че в градината и в лехите не трябва да има трева, или че растенията се сеят на „блокове“, отделно едно от друго, а не едно в друго, за да балансират взаимно „нападението“ от болести и неприятели и т.н.. Този тип „водачи“ са изцяло зависими от ценността, която виждат във възстановяване на традиционното земеделие, такова каквото е било преди да бъде видоизменено от съвременните конвенционални практики и което само частично кореспондира с познатите „домашни“ практики. Ангажирането към „непознатите други“ не се отнася до никакви

формални асоциации и сдружения, то е изцяло анти-институционално, има отношение само към знанието и практиката за БЗ, но не и към формализираните етикети на това движение. Едва ли е случайно, че неформалният лидер на това движение, подпомогнал създаването на десетки ферми е регистриран земеделски производител, сертифициран за БП, но никога не е получавал субсидия за дейността си, защото обработва по-малко от 5 декара земя.

Залогът за бъдещето на производителите от тази група се пресъздава с два израза – „съхранение“ и „развитие“, в този смисъл Бекер наистина е прав, като казва, че ангажирането е мост между минали обвързвания, настоящи избори и бъдещи планове. Обвързването, независимо дали е със семействена наследственост или традиция или с идеята за БЗ, или със създадени в миналото контакти, заради които си поел ангажимент, препраща към бъдещето, което за всички в тази група е свързано с развитието на пазара, където да реализират продукцията си. Както посочих по-напред, пазарът на БП в България е много малък, макар и разрастващ се, а тези производители разчитат основно на местния локален пазар и предимно на директни продажби. Сред тях няма такива, които правят планове за отказ от тази дейност, макар че са имали колебания. Това, което правят, се търси, а то им задава допълнителен смисъл, освен социалната сила на обвързването. Пазарът, сам по себе си, заради печалбата не е бил самоцел, той е естествена стъпка в процеса по ангажирането им с БЗ, необходима за поддържането на ангажимента, който са поели към различни социални актьори, а с него и към дейността им. В тази група попадат всички, които са се ангажирали с животновъдство, но и такива, които се занимават със земеделие. Ангажирането с различни значими други (семейство, пазарни контрагенти „непознатите“), довежда до сходна ценностна траектория на тези производители и препраща едновременно към ценностите на „колективния свят“, на „света на близостта“ и на „пазарния свят“ (по Болтански и Тевно). Това кореспондира с идеята за БЗ, която е свързана преди всичко с общуване, доверие, ангажиране, а не с формализиране, бюрократизиране и институционализиране. В този смисъл твърдя, че тогава, когато подобно ангажиране се открива в траекторията на производителите то може да се възприеме като индикатор за устойчивост на дейността им.

В обратната хипотеза са втората група производители, които се захващат с биоземеделие, не толкова заради наследствените ресурси, с които разполагат (някои от тях също имат земя и подкрепящи дейността семейства), а заради различни мерки и програмни схеми, предлагащи безвъзмездна финансова помощ чрез европейски средства и национално съ-финансиране, т. нар. субсидии. Спечелването на проект и/ или получаването на субсидия е целта, заради която се избира БЗ. То се схваща като процедура, като план, като инструмент, а не като цел сама по себе си. Ангажирането в тези случаи е спрямо консултанти, подпомагащи списването/ спечелването на проекта,

спрямо контролиращи лица от сертифициращите компании, от които зависи успешната реализация на проекта, спрямо проверяващите експерти на МЗХ, които извършват проверки. Всъщност ресурсите от миналото, дори и да са налични, нямат значение. Имат значение формални институции, респективно лицата които ги представляват, а залогът е изпълнението на проекта, с цел получаване на финансирането. Залогът и целта изместват центъра на дейността от ориентирана към това да произвеждаш нещо, което е значимо за близки и познати, но и за непознатите, които са склонни да платят пари за него, към получаване на безвъзмездни средства и към удовлетворяване на бюрократичните изисквания. Нещо повече, скъсана е връзката между произвеждане и получаване. Не е нужно да произведеш, за да получиш (както е например в Македония и Сърбия). За да получиш трябва да кандидатстваш и да попълниш правилно формуляри, да засееш и обработваш, но не и да произведеш. Търсенето и намирането на връзка между произвеждане и получаване е въпрос на ценностно отсъждане, свързано с това дали искаш да се обвържеш с общност от контрагенти, да продължиш дейността, защото споделяш идеята за БЗ и т.н. Всички случаи, които попадат в първата група, всъщност търсят тази връзка и я осъществяват, за разлика от производителите, попадащи във втората група, които не я търсят. Затова и не е случайно, че тук намеренията за продължаване на ангажирането са по-скоро отрицателни, а ако ги има са свързани с идеята за преминаване към конвенционално производство. Това означава, че е започнал процес на дезангажиране спрямо консултанти и контролиращи лица от МЗХ и от сертифициращите организации, но и към БЗ, толкова доколкото изобщо е бил създаван ангажимент към него. Тези актьори не са се превърнали в значими други, така че да създадат условия за устойчиво занимание с БЗ. В тази група, както и в предходната попадат лица с най-различно образование, имащи най-различни професии, упражнявани в по-малки или по-големи градове. Ценността, която ги ангажира с действия, свързани с БЗ попада изцяло в т.нар. от Болтански и Тевно „индустриален свят“, който налага спазване на технически и административни стандарти, но не, за да удовлетворят изискванията на пазара или за да се доближат до идеята за БЗ. Ако за представителите на първата група, които също кандидатстват за субсидии, ценностите на индустриалния ред представляват „необходимо зло“, което им осигурява вход към субсидиите и пазара (когато се изискват сертификати), то за представителите на втората група тези ценности са единствените създаващи смисъл. В повечето случаи и особено, когато не се търси установяване на връзка между получаване на субсидии и производство с цел пазарна реализация, доминирането на ценностите на „индустриалния свят“ е свързано с дезангажиране от БЗ.

Третата и последна група производители се отнасят до преработвателни предприятия, част от които включително произвеждат земеделската продукция,

която преработват. Тази група, подобно на първата също не е напълно вътрешно хомогенна, от гл.т. на социалните отношения, създаващи ангажимент. В нея основно присъстват производители, които са познати заради конвенционалната си продукция, но заради възникнало търсене на пазара се ориентират към производство и на биологични продукти. Основното, което ги ръководи е разнообразяване на асортимента, за да бъдат конкурентноспособни. В някои случаи предварителни договорки с потенциални контрагенти ги ангажират с производството на биологични продукти. Тези производители нямат директен контакт с крайния клиент, разпространяват продукцията си през големите търговски вериги и практически единствената разлика в отношението им към биологичните продукти е съдържанието им (като суровина) и изпълнението на формалните критерии (сертификати). Затова и основните ценности, от които се ръководят при ангажирането си с биопроизводство са продиктувани от света на пазара, където доминира стремежът към получаване на по-висока цена и индустриалният свят, т.е. на техническите и бюрократични изисквания.

Една много малка (под) група сред тези производители – предприятия, са ориентирани изцяло към биологично производство, произвеждат сами селскостопанската продукция, която преработват или поне правят опити за това. Те се ангажират с биопроизводство, първоначално заради лична консумация, която постепенно разширяват в широк приятелски и градски кръг. Ангажиментът към себе си и към близките за чисти храни и напитки е този, който ги води, но и възможността да инвестират в биологично производство, бидейки заети в напълно различни сфери. Практически те преливат средства от една дейност към друга, заради идеята и ценността на „чистата консумация“. Този тип производители не са изключение, когато става дума за дребни, семейни бизнес практики, но когато става дума за почти изцяло ориентирано към износ бизнес предприятие, този тип производители са по-скоро изключение. Ръководи ги преди всичко идеята за биологичното земеделие като колективно благо, т.е. ценността на колективния ред, но и ценността на близостта, т.е. на социалната позиция от призмата на която генерират престиж. Ръководи ги и влиянието на чуждото мнение, тъй като редовно участват в изложения, печелят престижни международни награди. Не на последно място, ръководи ги и идеята за пазарна реализация – чрез износ и подбор на места от висока класа (ресторанти със звезди Мишелин), където предлагат продукцията си. Търговските вериги обаче не са сред тези места, т.е. не се търси печалба като компромис с качеството, а точно обратното – печалба от качество. При тази втора група се наблюдава висока степен на устойчивост на биологичното производство, създаване на културна съпричастност на по-широки социални кръгове към произведеното и към идеята, която стои зад нея. Влияние оказва и приносът на семейството, което не се включва толкова в самото производство, колкото в обслужващите го дейности като изработване на опаковки,

маркетинг, дистрибуция. Възникването и поддържането на биопроизводство по този начин не би се случил без упражняването на друг тип дейности, които осигуряват знание, контакти и възможности за инвестиции в сфери, нямащи общо с БЗ, но оказали се важни за него.

Заклучение

Предложеният анализ на ценностното ангажиране спрямо БЗ, макар и схематичен, ми позволи да открия паралелните му реалности. За онези производители, които трайно са се ангажирали с него, то има малко общо с формалните норми и правила, свързани с БЗ и с институциите, които го управляват и контролират, но и с идеята за опазването на природата, заради която възниква самото течение. За тези производители, БЗ е преди всичко ангажимент към други, превърнали се в значими социални актьори, повече или по-малко познати, с които заедно създават по-голямо или по-малко стопанско начинание. Устойчивостта на взаимоотношенията с тези значими други задава и устойчивостта на ангажирането с БЗ. Едва след значимите други се изяснява важността на формалните правила и на ефекта върху природата. В този смисъл, статията показва, че заниманието с БЗ не е въпрос на мотивация, която съчетава в себе си влиянието на „външни“ и „вътрешни фактори“, а въпрос на социални взаимоотношения, които ангажират по различен начин спрямо една дейност, в зависимост от ценностният ангажимент, поет към другите.

ЛИТЕРАТУРА

- Вебер, М.** 1998. *Смисъл и ценност*. София: Критика и Хуманизъм
- Джабарова, Ю.** 2007. Поведение на потребителите на пазара на биологични храни в България, *Икономика и управление на селското стопанство*, 52 (6): 44-49
- Димитрова, З.** 2016. „Мотивационни профили за навлизане в биосектора в България“, In: Стоева, С., Славова, П., Пикард, Д., З. Георгиева, *Биологичното земеделие в България. Социологически интерпретации (1990-2012)*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
- Иванова, Д., Василева, Е., Стефанов, С., Н. Типова** (2012) *Биологичните продукти в България*, София: Университет за национално и световно стопанство.
- Райчев, А. К. Стойчев.** 2003. Какво се случи? Разказ за прехода в България 1984-2004. София: Изток-Запад
- Славова, П.** 2016. Пазарът на биологични продукти в България като конфигурации от ценности (върху примера на биологични производители): In: Стоева, С., Славова, П., Пикард, Д., З. Георгиева, *Биологичното земеделие в България. Социологически интерпретации (1990-2012)*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
- Becker, H.** 1960. Notes on the concept of commitment, *American Journal of Sociology*,

vol. 66 (1): 32-40

- Boltanski, L., L. Thévenot.** 1991. *De la Justification. Les économies de la grandeur*, Paris : Gallimard
- Darnhofer I, W. Schneeberger, B. Freyer, B** 2005. Converting or not converting to organic farming in Austria: Farmer types and their rationale. *Agriculture and Human Values*, 22 (1): 39-5
- Darnhofer, I., R. Gretzmacher, and W. Schneeberger.** 1997. Modelling farmers' decisions: a comparison between HDM and CART for oats-vetch adoption in the Ethiopian Highlands.
- Die Bodenkultur**, 48 (4): 271–280
- Duram, L.** 1999. Factors in organic farmers' decisionmaking: Diversity, challenge and obstacles. *American Journal of Alternative Agriculture*, vol. 14 (1): 2–10
- Fairweather, J.** 1999. Understanding how farmers choose between organic and conventional production: Results from New Zealand and policy implications. *Agriculture and Human Values*, vol.16 (1): 51–63.
- Giger, M., D. Boteva, S. Aladjem, H. Meessen and N. Yordanov** (2007) *Capitalisation of experiences of the Swiss support to sustainable management of natural resources in Bulgaria* Geneva: Swiss Agency for Development and Cooperation
- Heckman, J.** 2006. A History of Organic Farming : Transitions form Sir Albert Howard's War in the Soil to USDA National Organic Program, *Renewable Agriculture and Food System*, vol. 21 (3): 143-150
- Heinze, K.** (23.02.2016) European organic market grew to more than 26 billion euros in 2014, <http://organic-market.info/news-in-brief-and-reports-article/european-organic-market-grew-to-more-than-26-billion-euros-in-2014.html>, последно посещение 22.05.2017 г.
- Lobley, M., Butler, A. and Reed M.** 2009. The contribution of organic farming to rural development: An exploration of the socio-economic linkages of organic and non-organic farms in England. *Land Use Policy*, vol. 26: 723-735
- Lockeretz, W., Shearer, G. and Kohl, D.** 1981. Organic farming in the Corn Belt. *Science*, 211: 540–547
- Lockertz, W.** 2007. "What Explains the Rise of Organic Farming", In: Lockertz, W. (ed.) *Organic Farming. An International History*, Oxfordshire: CAB International
- Padel, S.** 2001. Conversion to Organic Farming: A typical example of the diffusion of an Innovation, *Sociologia Ruralis*, vol. 41: 61
- Rigby, D., D. Cáceres.** 2001. Organic Farming and the sustainability of agricultural systems. *Agricultural Systems*, vol. 68 (1): 21-40
- Rigby, D., Woodhose, Ph., Young, T., M. Burton.** 2001. Constructing a farm level indicator of sustainable agricultural practice. *Ecological Economics*, vol. 39: 463-478
- Slavova, P., Moschitz, H. Z. Georgieva** 2016, Development of Organic Agriculture in Bulgaria (1990-2012): Actors, Relations, and Networks, *Sociologia Ruralis*, DOI: 10.1111/soru.12134
- Sterte, A.** 2011. *Barriers to convert to organic farming and the role of risk: an empirical application on Swedish data*. Uppsala: SLU, Dept. of Economics
- Stoeva, S.** 2016. Opening the „Black Box” of Organic Agriculture in Bulgaria: the Problem with Top-down Institutional Development. *Eastern European Countryside*, 22(1), pp.

85-105. Retrieved 26 Apr. 2017, from doi:10.1515/eec-2016-0005

- Sutherland, L-A.** 2015. New Entrants into Farming : lessons to foster innovation and entrepreneurship, Discussion Paper EIP-AGRI, ver. 18.05.2015, https://ec.europa.eu/eip/agriculture/sites/agri-eip/files/fg14_new_entrants_starting_paper_2015_en.pdf
- Thévenot, L.** 2006. *L'action au pluriel. Sociologie des régimes d'engagement*. Paris: La Découverte
- Trewavas, A.** 2001. Urban myth of organic farming, *Nature*, 410: 409-410
- Vogt, G.** 2007. "The Origins of Organic Farming", In: Lockertz, W. (ed.) *Organic Farming. An International History*, Oxfordshire: CAB International
- Zagata, L.** 2010. How organic farmers view their own practice: results from the Czech Republic. *Agriculture and Human Values*, 27, 277-290

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Българската популистка радикална десница:
представители, произход, идеология, развитие и перспективи

ПЕТЪР ЧОЛАКОВ

Petar Cholakov. The Bulgarian Populist Radical Right: Representatives, Origins, Ideology, Developments and Prospects

In order to outline the prospects for the Bulgarian populist radical right (PRR), first one has to examine the main stages in its development after 1989. The paper traces the genesis of the party family in the first and the beginning of the second party systems. I do not underestimate the thesis pointing to the role of political cleavages in the birth of the PRR; however, for me, its genesis is also related to the essence of the contemporary Bulgarian "ethnic model". This approach explains better the influence of the ethnic cleavage. The paper highlights the interconnections between the stages of the development of the ethnic model and the PRR. I examine the electoral dynamics and the political messages of the party family. The effect of both the competition and interaction between these formations and the parties of moderate conservatism has been demonstrated. Trends in social distances are taken into account when considering the chances of success of ethnic entrepreneurs. On the basis of the analysis, a forecast is made about the political behaviour and the future role of the PRR in the Bulgarian political system.

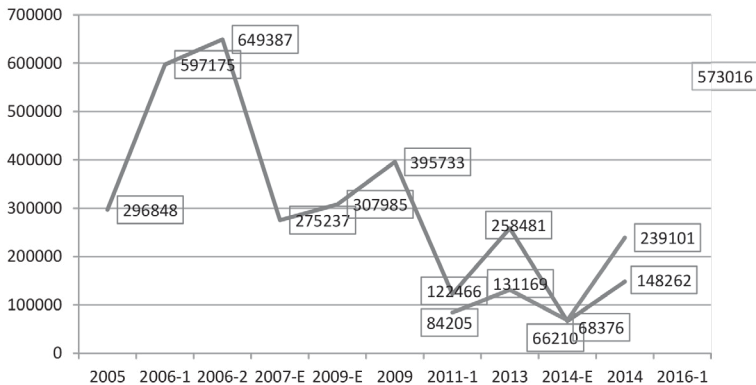
Възходът и настъпването на популистката радикална десница (ПРД) са общоевропейско явление. Осмите поред избори за членове на Европейския парламент (ЕП), проведени в периода 22-25 май 2014 г., бяха триумф за нейните представители във Франция (FN) и Великобритания (UKIP). Нестихващият приток от мигранти от Сирия, Афганистан, Ирак и други държави в колапс, съчетани с все по-застрашителната сянка на тероризма, разкрила отровните си пипала в атаките в Мадрид (2004 г.), Лондон (2005 г.), Бургас (2012 г.), Париж (2015 г.), Брюксел, Истанбул, Ница, Вюрцбург, Ансбах и Мюнхен (2016 г.) са „плодородна почва“ за радикално-десните популисти, евроскептиците и етническите предприемачи. Както показаха резултатите от местните (2016 г.)

и, донякъде, от президентските (2017 г.) избори във Франция, Националният фронт (Front National), партията на Марин Льо Пен, успя да капитализира върху страховете, породени от терористичните актове в Париж и Ница. Параноята от „невидимия враг“ засилва популярността на партията на унгарския министър-председател Виктор Орбан – Фидес (Fidesz), както и на Алтернатива за Германия (Alternative für Deutschland), ръководена от Фрауке Петри. Лидерът на Партията за независимост на Обединеното кралство (UKIP) Найджъл Фараж има несъмнен „принос“ за шокиращата за мнозина политически наблюдатели победа на лагера “Leave” и каузата Brexit на референдума във Великобритания, който се състоя на 23 юни 2016 г.

Повечето от осемте партии и коалиции, представени в 43-тото Народно събрание, залагаха, макар и в различна степен, на националистическата реторика, чиито радикални варианти са основен механизъм за мобилизация на популистката радикална десница. Представянето на българската ПРД на европейските и предсрочните парламентарни избори през 2014 г., на местния вот през 2015 г., както и в кандидат-президентската надпревара през 2016 г., *не може да бъде определено еднозначно*. От една страна, подкрепата за „Атака“ бележи все по-голям спад, от друга страна, укрепват формации като НФСБ (вж. Фигура 1). Разпокъсаността на гласовете за това партийно семейство прикрива реалната тежест на неговите идеи в политическата система. От 2016 г. са налице обединителни процеси в лагера на българската ПРД. Кандидатите на коалиция „Обединени патриоти“ (Атака, НФСБ, ВМРО) – Красимир Каракачанов и Явор Нотев останаха трети на първия тур на президентските избори през 2016 г. Този резултат, след десетилетие прекарано в конфликти и разногласия в лагера на ПРД, както и на електорална суша, отбеляза нов пик в подкрепата за тези партии. Резултатът беше *déjà vu*, напомняне за големия брой гласове, които успя да мобилизира Волен Сидеров в надпреварата за „Дондуков“ 2 през 2006 г., „златната година“ за популистката радикална десница в България.

Фигура 1. Гласове за „Атака“ – ■ на парламентарните (2005, 2009, 2013, 2014), президентските (2006, 2011) и европейските избори (2007, 2009, 2014); гласове за НФСБ – ■ на президентските (2011), парламентарните (2013, 2014 – част от ПФ) и европейските избори (2014); гласове за „Обеднени патриоти“ – ■ на президентските избори (2016г.)

Източник: собствена разработка, базирана на данни от ЦИК, www.cik.bg

Настоящата статия има за цел да изведе общите характеристики, както и основните етапи във възникването и развитието на популистката радикална десница в България след 1989 г. Генезисът ѝ е проследен в първата и началото на втората партийни системи. Изведени и аргументирани са няколко тези, които обясняват появата на популистката радикална десница в нашата страна. Внимание е отделено и на водещите послания на членовете на партийната фамилия в България през посочения период. На основата на анализа е изготвена прогноза за бъдещото развитие на тези партии.

Представители

Към популистката радикална десница принадлежат партии, чието идеологическо ядро е комбинация от три елемента: нативизъм, авторитаризъм и популизъм (Mudde 2007: 26). Политическите сили в България, които отговарят на този профил са „Атака“ (2005 г.), Патриотичният фронт (2014 г.), чийто основни съставни части са Националният фронт за спасение на България (НФСБ), създаден от В. Симеонов през 2011 г., и ВМРО, ръководена от Кр. Каракачанов. Някои причисляват и Ред Законност Справедливост (РЗС) на Я. Янев към това семейство. Тук спадат още „отцепници“ от „Атака“ като ГОРД (на Сл. Бинев) и Националдемократическата партия (на К. Георгиева), както

и създадените много преди тях Български национален съюз (БНС), Българска национално-радикална партия (БНРП), Съюз на българските национални легиони (СБНЛ), както и други формации. Трябва да добавим кръговете около вестник „Монитор“, съюза „Гвардия“, кръга „Нова Зора“, организации като „Българска орда“, „Огнище“, Студентско народно дружество „Велика България“, Български националсоциалистически фронт, „тангриските организации“ като общество „Дуло“, „Воини на Тангра“, и др.

Нерядко в масмедиаите някои от изброените партии, преди всичко „Атака“, биват определяни като „крайно леви“. Проблемът с позиционирането на „Атака“ на политическата ска̀ла ляво/дясно е дискутиран и в научната литература. Преобладаващото становище е, че това е „крайно дясно“ или „радикално дясно“ партия. *Всъщност, дълбинната разлика между двата полюса на политическата ска̀ла, според мен, е в тяхното отношение към неравенството, а не икономиката.* Докато десницата е ръководена от вярата, че то е „по природа“, за левите то остава преди всичко изкуствен продукт – политическите институции могат и трябва да бъдат инструмент за неговото преодоляване. Приложението на този критерий за разграничаване между идеологии и програми, показва защо подкрепата, която много от представителите на популистката радикална десница са готови да дадат за една *шовинистична* държава на благоденствието не ги доближава до техните опоненти вляво. За популистката радикална десница социалната държава е *ексклузивна*. Нейните придобивки се полагат *само* на тези, които попадат в партийно-санкционираната дефиниция за нацията. Тя *a priori* изключва „паразитиращите“ етническите малцинствата и имигрантите. Различието „по произход или вяра не може да се поставя над националната принадлежност. Който прави това, се *самоотделя* от българската нация и държава и не може да има никакви претенции към тях“.

Историята на изучаваните формации разкрива, че политическата им природа е твърде *противоречива*. Идеологията на партийната фамилия съчетава послания от арсенала на крайната десница и крайната левица. *От една страна*, в общоевропейски план, съвременната популистка радикална десница е наследник или, най-малкото, е повлияна от първите всеобхватни (catch-all) партии, като крайно дясната Национал-социалистическа германска работническа партия. Някои представители на популистката радикална десница охотно изтъкват роднинските си връзки с организации съществували в България преди 1944 г., като Народния съговор, Демократическия съюз и Българските национални легиони. *От друга страна*, решението на БКП през декември 1989 г. да възстанови насилствено сменените имена на българските мюсюлмани, поражда остро недоволство в среди, принадлежащи към *самата* партия.

Произход, идеология и развитие

Съществуват няколко теории, обясняващи генезиса на популистката радикална десница в България след 1989 г. Водещата е, че те са следствие от разломите (кливиджите) на Прехода. Представителите на интересуващото ни партийно семейство възникват в сенките на политическите гиганти. Първият от посочените кливиджи е, разбира се, етническият. Вече споменах за негативната реакция, която предизвиква в някои среди в левицата активното включване на ДПС в политическия живот на страната. Около БСП тогава гравитира Общонародният комитет за защита на националните интереси (ОКЗНИ), както и други националистически формации, като Отечествена партия на труда, „Ера 3“, Политическият клуб „Тракия“, Съюзът на тракийските българи и др. В дясното пространство възникват Български демократичен форум (БДФ), който е част от коалицията от шестнадесет партии в СДС, и се обявява за наследник на СБНЛ. Извън СДС, макар да орбитират около него, остават Българската национал-радикална партия (с лидер Ив. Георгиев) и Християндемократическата партия (на отец Ив. Гелеменов). Тези формации зависят от рамките, които са им поставени вляво от БСП и вдясно от СДС; те остават в периферията на титаничния сблъсък между двата колоса. Затихването на кливиджа комунизъм/демократия създава условия за посочените малки партии да излязат по-активно на политическата сцена. Приватизацията поражда нов разлом – този между обеднелите, загубилите от Прехода към пазарна икономика и спечелилите от него. На тази база избуява политическият популизъм, който се превръща в основно оръжие на Коалицията „Атака“, създадена през 2005 г.

Без да подценявам или отхвърлям тезата за ролята на политическите разломи в произхода на радикалната десница, *за мен той също така е свързан със същността и етапите в развитието на съвременния български етнически модел.* Тази гледна точка по същество предлага по-голяма конкретизация, обяснява, според мен, по-добре влиянието на етническият кливидж. Преди да разгледам по-обстойно посочената теза бих искал да открия няколко отличителни особености на политическите послания и реториката на популистката радикална десница в страната.

Въпреки различията между представителите на партийното семейство, тяхната идеология има няколко общи стожера. *Първият* е патосът срещу малцинствата (етнически, религиозни, сексуални и др.). На тях е отредена ролята на изкупителни жертви. Представителите на „Атака“, кръга „Монитор“, Воини на Тангра, други партии и организации с подобна идеология не крият своята неприязън към евреите („припомняйки“ за „световната конспирация“, „реализирана“ чрез МВФ, Римския клуб, Билделбергите и т.н.), турците, ромите, арабите, хомосексуалистите и т. н. Волен Сидеров, например, многократно подчертава заплахата от „циганизация и ислямизация на България“.

Крайно настроени активисти на радикалната десница нерядко оскверняват храмове и паметници на религиозни и етнически малцинства. *Второ*, централна за идеологията на посочените партии е тезата за необходимостта от единство на нацията, строга йерархичност и силна държавна власт. Нацията е естествена общност. На всеки човек е „отредено“ определено място в нея; всеки член на БНС, например, се врича във върност към родината и непримиримост към нейните врагове.

Трето, въпросните партии подчертават нуждата от действия срещу заплахата от „чуждите интереси и сили“. По отношение на това кои са „враговете“ между представителите на ПРД обаче има важни отлики. Като цяло, позицията на НФСБ и ВМРО към НАТО и ЕС е резервирана. Членството на страната трябва да бъде обвързано с реални гаранции за суверенитета на България. Позицията на „Атака“ е много по-категорична. Тя е против участието ни както в НАТО, така и в ЕС. Партията оглавявана от Волен Сидеров, например разглежда като опит за накърняване на националните интереси критичните бележки относно безопасността на АЕЦ „Козлодуй“, изказани от Европейската комисия. „Атака“ отхвърля исканията за затварянето на единствената българска атомна електроцентрала. „Атака“ и ВМРО са „за“ изграждането на АЕЦ „Белене“, НФСБ е против. Разбира се, темата за българската енергетика и енергийна независимост е пряко свързана с вечния за нашата политика въпрос за това какво трябва да бъде отношението ни към Русия. Докато Волен Сидеров многократно е изразявал своето одобрение за политиката на Кремъл спрямо Украйна и подкрепя анексирането на Крим, водачът на НФСБ Валери Симеонов оспорва легитимността на режима на Владимир Путин. Според Симеонов, България трябва да спазва ангажиментите, които има като член на НАТО. През 2016 г. той посочи, че би предпочел в Черно море да действа един обединен флот, като „пречка срещу евентуална руска агресия“, и се обяви срещу прекратяването на споразумението за реадмисия с Турция. Този коментар бе направен по повод на информацията, че югоизточната съседка на България ще се откаже едностранно от политическата сделка с ЕС и ще престане да приема обратно десетките хиляди мигранти, които преминават през нейната територия на път за проспериращите държави на Стария континент. В други случаи, лидерът на НФСБ е изразявал остро си несъгласие с политиките, следвани от Турция, особено тези, насочени към българските мюсюлмани. Като цяло обаче неговата позиция към тази държава е по-нюансирана от тази на „Атака“.

„Идеите“ на популистката радикална десница са манифестирани в редица акции, породили широк отзвук в медиите: сблъсъкът край джамията Баня Башъ между членове и активисти на „Атака“, от една страна, и български мюсюлмани, от друга (май 2011 г.); шествията, породени от убийството на етнически българин в село Катуница (септември 2011 г.); напрежението между българи и роми в село Гърмен и подстъпите към гетото в столичния квартал

„Орландовци“ (лятото на 2015 г.); така наречения „Луков марш“, провеждан ежегодно в София от февруари 2003 г.; атаки срещу гей паради и др.

ПРД и съвременният български етнически модел

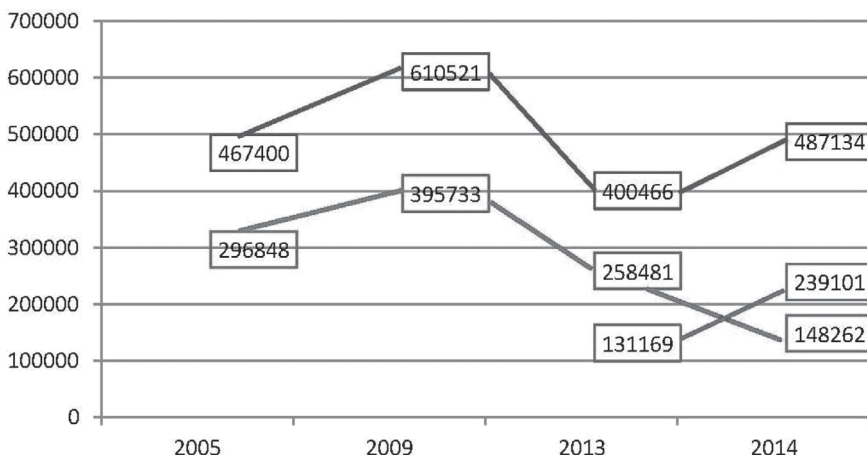
По какъв начин развитието на въпросните партии е обвързано с динамиката на „българския етнически модел“? Преди всичко моделът е институционализация на етническия кливидж. Чрез него се предоставят възможности за защита на правата и изразяването на стремежите на малцинствата. Съвременният етнически модел трябва да бъде разглеждан в светлината на двете посткомунистически партийни системи. Първата (1989-2001 г.) е двуполусна (БСП срещу СДС) и силно конфронтационна; втората, зародила се през 2001 г., е полицентрична. Като отчитаме процесите в политическата система, можем да обособим три етапа в развитието на модела. В зората на първия (1990-2001 г.), ДПС заема ключова позиция в политическия процес, монополизирайки изгодната роля на балансър. Етапът съвпада с хронологическите граници на първата партийна система, в която голяма част от политическия елит спазва обет за мълчание върху темата за етническите малцинства. Но легитимността на модела е оспорена, както бе посочено, още тогава от зараждащата се популистка радикална десница.

Началото на втория етап (2001-2011 г.), е белязано от непосредственото участие на ДПС в изпълнителната власт – за първи път в правителството на НДСВ (2001-2005 г.). Ерозията на политическите гиганти БСП и СДС, увеличаването на социалните и икономически неравенства „захранват“ политическия популизъм. Започва подемот на популистката радикална десница. Привлекателността на „Атака“, формация, която няколко месеца след своето създаване (15 април 2005 г.) получава 8% от гласовете на парламентарните избори, проведени на 25 юни 2005 г., се гради основно върху нейния радикален месианизъм. Последният беше и продължава да бъде проповядван чрез популистка „антипартийна“ реторика, изискваща промяна на статуквото и „свещен обет“ за отстраняване на „корумпирания политически елит“. Устремът на „Атака“ се дължи и на две характеристики, които, към 2005 г., отличават формацията от други политически сили, правещи опити да привлекат протестния и националистически вот (например БББ на Жорж Ганчев). От една страна, формацията наруши неписаното табу на Прехода, започвайки офанзива срещу установения в страната етнически мир чрез послания срещу малцинствените общности. Разбира се, остри критики към етническата партия ДПС и призови за нейната забрана е имало и преди това – в организациите и кръговете вътре в и около БСП и СДС, споменати по-горе. В някои от тях са корените на формации като „Атака“. От друга страна, партията ‘гневно’ се противопостави на геополитическата ориентация на България към ЕС и НАТО, заставайки открито на проруски позиции.

По този начин „Атака“ беше пионер в експлоатацията на новия за българската политика тогава, но изявен в много европейски страни, политически разлом (кливидж) – европеизъм/(евроскептичен) национализъм. Абсолютният пик в подкрепата за „Атака“ на мажоритарен вот (по-точно казано, за нейния лидер – Волен Сидеров) е на втория тур на президентските избори през 2006 г. – приблизително 24% от гласувалите (вж. Фигура 1).

Фигура 2. Гласове за „Атака“ – ■ Гласове за НФСБ – ■ Гласове за ДПС – ■ на парламентарни избори (2005, 2009, 2013, 2014)

Източник: собствена разработка, базирана на данни от ЦИК, www.cik.bg

В някаква степен популистката радикална десница и етническите партии взаимно си влияят (вж. Фигура 2, съпоставена с данните във Фигура 1). Най-високият резултат за „Атака“ на парламентарни избори е през 2009 г., когато тя увеличава избирателите си спрямо 2005 г. с почти 99 000 гласа; тогава е налице и пик в подкрепата за ДПС (Фигура 2). 44% от избирателите на ДПС през 2008 г. оценяват като най-голяма опасност „на власт да дойдат партии, които да посегнат на религията ни“, а 12% във „властта да не са партии, които да защитават хора като мен“ („Алфа Рисърч“ 2008). За 68% „Атака“ е партия, която е „враг на ДПС“ (ibidem). По всяка вероятност страховете, които „Атака“ и други подобни формации пораждат сред българските турци, способстват, наред с други фактори, за мобилизацията на електората на ДПС. Но, сред причините за увеличаването на подкрепата за партията на Ахмед Доган през 2009 г., например е и тактиката в листите на движението да бъдат включвани все повече етнически българи. Популистката радикална десница, от своя страна, използва ДПС, ДОСТ, както и други етнически партии, като политически „плашила“. ПРД също капитализира върху опасенията и стереотипите, съществуващи в обществото спрямо малцинствата, „другите“, „различните“.

Анализът на електоралната подкрепа за „Атака“ показва, че на парламентарните избори през 2005 г. тя печели на три терена: част от разочарованите от НДСВ избиратели („царската“ партия губи 1.2 млн. гласа през 2005г. в сравнение с 2001г.), част от избирателите на малките партии и част от „абстенционистите през 2001г., които от своя страна са разочаровани избиратели на ОДС преди това“ (Тодоров 2010: 420). *Възможни причини за преминаването на привържениците на НДСВ през 2005 г. в лагера на „Атака“ са неизпълнените щедри социални обещания, с които Симеон Сакскобургготски идва на власт, както и партньорството на „царската“ партия с ДПС.* Що се отнася до левите гласове, които привлича „Атака“ – вероятно става дума за избиратели, които са подкрепяли БСП през 90-те години, но след това са се отдръпнали от Столетницата (Тодоров 2010: 420). Това не са бивши привърженици на БСП от 2001-2005 г., а най-вероятно такива от 1994-1995 г., „които тогава са отстоявали националистически идеи (например средите около ОКЗНИ) или някакъв вид неосталинизъм и привързаност към твърдата ръка и реда“ (Тодоров 2010: 433).

Основният електорален „прилив“, който кандидатът на „Атака“ Волен Сидеров инкасира на президентските избори през 2006 г., е от: избиратели на НДСВ от 2005 г. (между 160-180 хил. гласа), привърженици на СДС и ДСБ от 2005 г. (общо около 160 хил. на втория тур), както и, в по-малка степен, от избиратели на БСП от 2005г. (около 30 хил. на втория тур). *Можем да изкажем хипотезата, че за ръста, който „Атака“ регистрира на парламентарните избори през 2009 г., е допринесла подкрепата на разочарованите от коалицията с ДПС избиратели на НДСВ („царската партия“ губи близо 600 хил. гласа в сравнение с 2005г.), както и, но вероятно в по-малка степен, на БСП.* За верифицирането на тази хипотеза, както и изобщо за по-точното изясняване на взаимното влияние между ДПС и ПРД обаче са необходими допълнителни данни. Въпреки че не е коректно да се прави съпоставка между резултатите на парламентарни и евроизбори, все пак е индикативно, че 5.8% от тези, които са подкрепили кандидатите на НДСВ и 4.2% от гласувалите за БСП на европейските избори през 2007 г., през 2009 г. са предпочели „Атака“; трансферът на гласове към партията на Волен Сидеров е дошъл преди всичко от бивши поддръжници на НДСВ и БСП („Алфа Рисърч“ 2009). Същевременно на евровота през 2009 г. БСП и особено „Атака“ губят гласове най-вече за сметка на ГЕРБ. Също като формацията оглавявана от Сидеров, ГЕРБ е критична към „тройната коалиция“ и особено ДПС, но политическият ѝ дискурс е по-умерен. Освен това партията на Бойко Борисов има и международна легитимност благодарение на подкрепата на ЕНП (Тодоров 2010: 434).

Третият етап в развитието на етническият модел, който продължава от 2011 г. до сега, се характеризира с взривоопасна ескалация на дейността на етническите предприемачи. Събитията пред софийската джамия Баня Баши, както и шествията, обхванали цялата страна след криминалният акт в село Катунца през 2011 г., поставят началото на етапа. Характерно за тази фаза е и

задълбочаването на кризата на легитимността на ДПС. Както в 43-тия парламент, който излъчи кабинета „Борисов 2“, така и в 44-тото Народно събрание, останалите партии се стремят *публично* да се дистанцират от и да ostrакизират ДПС. Разбира се, политическата реалност, която често се разкрива „зад кадър“, показва, че етническата партия продължава да си партнира със силните на деня и упражнява значително влияние върху процесите в страната.

До сравнително скоро, до 2016 г., ролята на популистката радикална десница беше твърде колеблива. Причините за това са няколко. *Първо*, тя бе разделена на множество конкуриращи се формации; редица от тях останаха (и продължават да бъдат) извън парламента – обстоятелство, което прикрива потенциалния съвкупен ефект от тези идеи. *Второ*, участието на „Атака“ във властта (подкрепата за кабинета „Борисов 1“ и особено за непопулярното правителство на Пламен Орешарски, в което беше и ДПС) доведе до силна ерозия на партията. Израз на негативния за националистическата формация обрат бяха президентските избори през 2011 г., когато лидерът ѝ получи нисък резултат, граничещ с провал. Оттегляйки подкрепата си за правителството на ГЕРБ, „Атака“ направи опит да се върне към старата си роля, взимайки дейно участие в „антимонополните протести“ в началото на 2013 г., които доведоха до оставката на кабинета „Борисов 1“. „Златният пръст“ на Сидеров, който гарантираше комфорта на последвалото правителство на Орешарски, в което участваше и „антиподът“ (на националистите) ДПС, обаче задълбочи още повече ерозията на „Атака“. *Трето*, сериозен конкурент на радикалната десница са партиите на умерения консерватизъм (преди всичко ГЕРБ), които възприемат някои от нейните послания и, привеждайки ги в по-лесно „смилаем“ вид, съвместим с принципите на демократичната политическа система), успяват да отслабят взривоопасния им потенциал. В края на 2016 г. станахме свидетели на обединението на трите основни представители на ПРД в България: НФСБ, ВМРО и „Атака“. Взаимните интереси на Обединените патриоти, както и окуражителния резултат на президентските избори през 2016 г. може би ще се окажат лепилото, което ще продължи да ги свързва и занаяпред.

Поглед към бъдещето

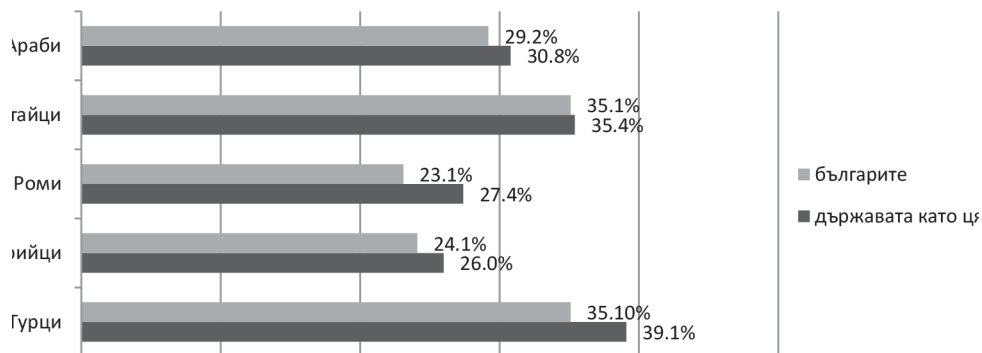
Въпреки тенденциите, очертани по-горе, трябва да се подчертае, че множество характеристики на настоящата политическа ситуация в България и Европа всъщност са *благоприятни* за изучаваното партийно семейство. Изследване, проведено в периода 10-18 ноември 2015 г., непосредствено след терористичните актове в Париж, показва, че според 28% от анкетираните за България съществува по-голяма заплаха от останалите страни в ЕС („Алфа Рискърч“ 2015). Все повече хора оценяват като водещи външнополитически заплахи за страната международния тероризъм – 64% от анкетираните през 2016 г.

срещу 30% през 2006 г., и притока на бежанци – 61%, през 2016 г. („Алфа Рисърч“ 2016: 8). Във вътрешнополитически план, на пръв поглед вероятността от междуетнически конфликти намалява – през 2016 г. само 18% считат че те са заплаха за България, в сравнение с 34% преди десет години (Ibidem). В действителност, изследванията на социалните дистанции (базирани на известната скала на Богардус), които са индикатор за толерантността на дадено общество, разкриват, че *основания за оптимизъм няма*. На първо място, самоопределилите се като българи са по-малко склонни, в сравнение с анкетираните като цяло, да имат за съседи турци, араби, роми и сирийци – групи, към които са насочени посланията на популистката радикална десница (вж. Фигура 3).

Второ, социалните дистанции спрямо двете най-значителни малцинства, на турците и на ромите, се увеличават (Фигура 4). Казано по друг начин, българите са все по-малко толерантни към тези етнически групи. Това показва проучване направено през 2016 г., резултатите, от което са съпоставени с тези от 2008 г. (Пампоров 2016). Експериментално включената нова група на сирийците се оказва дори по-нежелана от ромите. За сравнение, съгласието в квартала да живеят харесвани общности като англичани, руснаци и арменци се увеличава (Ibidem). Все повече се използва език на омразата срещу малцинствата (Коен 2016).

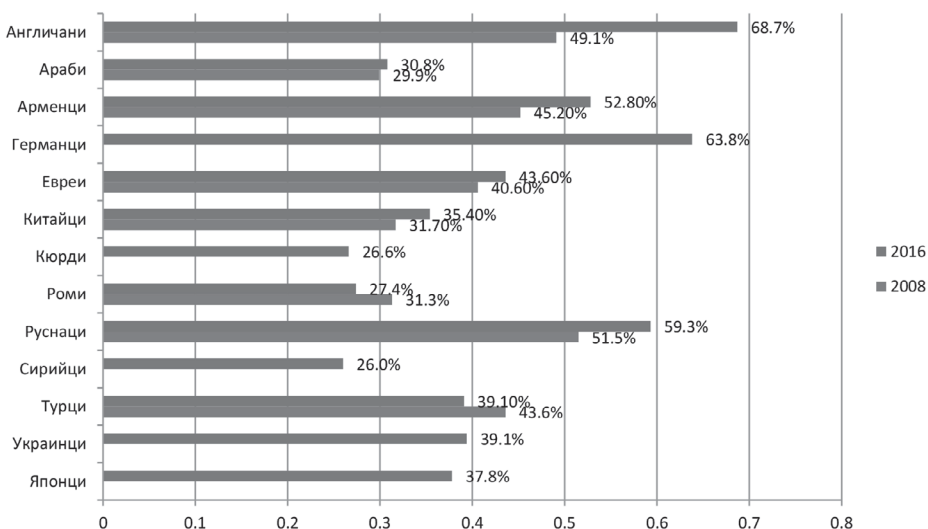
Фигура 3. Бихте ли се съгласили да живеят във Вашия квартал (отговор „ДА“):

Източник: Пампоров 2016

Фигура 4. Бихте ли се съгласили да живеят във Вашия квартал (отговор „ДА“):

Източник: Пампоров 2016

Увеличаването на социалните дистанции, провалът в интеграцията на ромите, нестихващият бежански поток и все по-осезаемата опасност от тероризма, все по-активните опити за реабилитация на ДПС и завръщането му през парадния вход, както и появата на нова етническа формация през 2016 г. – ДОСТ на Лютви Местан, която не крие своите тесни връзки с режима на Реждеп Ердоган, са попътен вятър за партийното семейство, което изследваме. Въпреки че като цяло българските мюсюлмани не са „радикално на-

строени“, по-голямата част от тях, 49%, одобряват президента Ердоган. Тези които не го одобряват са само 19%, като 69% имат „доверие в Турция“ („Алфа Рисърч“ 2017). Посочените обстоятелства ще налят нови свежи потоци вода в мелниците на етническите предприемачи.

Събитията непосредствено преди президентските избори през ноември 2016 г., откриха появата на ново парламентарно мнозинство, включващо ГЕРБ, Патриотичния фронт (ПФ), „Атака“ и ДОСТ. Подобен тип поведение, *de facto* сътрудничеството с етническата партия на Местан, не остана незабелязано от симпатизантите на „Атака“ и ПФ, но и не попречи на силното представяне на Патриотите в битката за „Дондуков“ 2. Резултатите от предсрочните парламентарни избори през март 2017 г. обаче бяха разочароващи както за Обединените патриоти (ОП), така и за ДПС. Движението загуби 170 000 гласа, в сравнение с предходния вот за легислатура – това е значителна част от неговата електорална подкрепа. ДОСТ не влезе в 44-тото Народно събрание, но спечели гласовете на българските турци в чужбина. Трите партии, формиращи коалицията ОП, получиха общо по-малко гласове през 2017 г. (318 513), отколкото „Атака“ (148 262) и Патриотичния фронт (239 101) поотделно през 2014 г. Причините за този спад трябва да бъдат търсени в конкуренцията на „мейнстрийм“ партиите ГЕРБ и БСП, които продължиха с опитите си да навлязат по-дълбоко в нишата, експлоатирана от ПРД, както и скандалите свързани с акциите на Обединените патриоти срещу „изборния туризъм“.

Навсякъде в Европа системните партии изграждат санитарен кордон срещу представителите на популистката радикална десница (например срещу Front National, Alternative für Deutschland, Vlaams Belang и др.). От самото начало обаче ЕНП даде ясно да се разбере, че ще направи изключение за Обединените патриоти. Така на 4 май 2017 г. беше формиран и новият кабинет „Борисов“ 3, базиран на коалиция между ГЕРБ и ОП. Популистката радикална десница е силна, когато е в опозиция. Когато говори срещу статуквото, срещу „корумпираня политически елит“ и т.н. Щом се озове в коридорите на властта нейната харизма започва бързо да избледнява. Свивът в подкрепата за „Атака“, до който доведе нейният колаборационизъм, доказва посочената теза. Ако Обединените патриоти бъдат опитомени от ГЕРБ, те трудно биха могли да се възползват от благоприятните за тях условия, очертани по-горе. *В момента, в който Патриотите започнат да трупат сериозни негативи от участието си в управлението и подкрепата за тях започне да ерозира, те ще потърсят ревизия на споразумението с ГЕРБ. Ето защо, според мен, хоризонтът на кабинета „Борисов 3“ няма да бъде дълъг.* Предсрочните парламентарни избори ще бъдат или през есента на 2018 г., след като е приключило председателството на България на Съвета на ЕС, или ще се случат през 2019 г., когато предстои вот за членове на ЕП и местни избори.

ЛИТЕРАТУРА

- „Алфа Рисърч“. 2008. „ДПС – поглед отвътре“, данни от дълбочинни интервюта и представително количествено проучване сред 560 потенциални избиратели на ДПС в районите Благоевград, Добрич, Кърджали, Силистра, Търговище, Шумен и Хасково, проведени в периода 8-20 август 2008 г., <http://alpharesearch.bg> (посетен 11.01.2014 г.).
- „Алфа Рисърч“. 2009. Социално-демографски профил на гласувалите в изборите за Европейски парламент (2009 г.), <http://alpharesearch.bg> (посетен на 13.09.2017).
- „Алфа Рисърч“. 2015. „Национално представително проучване“, 10-18 ноември 2015 г., <http://www.dnevnik.bg> (посетен на 18.10.2016).
- „Алфа Рисърч“. 2016. „Обществени нагласи: септември 2016 г.“.
- „Алфа Рисърч“. 2017. „Основни резултати от проекта „Портрет на мюсюлманите в у България“. <http://alpharesearch.bg> (посетен на 15.05.2017); резюме: <http://www.dnevnik.bg> (посетен на 15.05.2017).
- „Атака“. 2014. „20 точки на партия Атака“, <http://www.ataka.bg>, (посетен на 17.10.2014).
- Валери Симеонов предпочита морска битка с Русия пред вълна от имигранти. 2016. <http://btvnovinite.bg>, (посетен на 02.05.2017).
- Даскалов, Р. 2005. *Българското Общество 1878-1939*, т.1. София: ИК „Гутенберг“.
- Жечева, К. 2007. „Атака“ между национализма и популизма“, *Политически изследвания*, 2007, бр. 3, стр. 49-68.
- Карасимеонов, Г. 2010. *Партийната система в България*. София: „Nik“.
- Коен, Ем. 2016. „През 2016 г. обществото ни губи борбата срещу речта на омразата“, *Marginalia.bg*, <http://www.marginalia.bg> (посетен на 14.10.2016).
- Кръстев, И. 2006. „Роди се нов политически полюс – на разобличителите“. Интервю за в. „24 часа“, (посетен на 26.10.2006).
- Любенов, М. 2011. *Българската партийна система: групиране и структуриране на партийните предпочитания, 1990-2009 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Минчев, О. 2006. „България и членството на Турция в ЕС“ (София: IRIS), <http://www.iris-bg.org>, (посетен на 17.10.2014).
- НФСБ. 2014а. „Устав на политическа партия „Национален Фронт за Спасение на България“, <http://www.nfsb.bg>, (посетен на 22.10.2014).
- НФСБ. 2014б. „Декларация за целите на НФСБ“, <http://www.nfsb.bg>, (посетен на 22.10.2014).
- Павлов, Ю. 2014. „Каква коалиция ще ни управлява?“, анализ в предаването на БНТ „Денят започва“, 29.10.2014, <http://bnt.bg> (посетен на 14.10.2014).
- Пампоров, Ал. 2012. „Социални дистанции в България в периода 2008-2012 г.“, Български хелзинкски комитет, <http://www.bghelsinki.org> (посетен на 14.10.2016).
- Пампоров, Ал. 2016. „Да откърмиш омраза в квартала“. „Политики“, бр. 2/2016. Институт „Отворено общество“. <http://politiki.bg> (посетен на 2.10.2016).
- Петрова, Г. 2009. Социално-демографски профил на гласувалите в Парламентарните избори през 2009 г., <http://alpharesearch.bg> (посетен 11.09.2017 г.).
- Поппетров, Н. съставител. 2009. *Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки национа-*

- листически формации. София: ИК „Гутенберг“.
- Райчев, Ан., Стойчев, К.** 2008. *Какво се случи? Разказ за прехода в България и малко след него*. София: Изток/Запад.
- Сидеров, В.** 2007. *Моята битка за България*. София: „Бумеранг“.
- Сидеров, В.** 2011. *Основи на българизма*. София: ПП „Атака“.
- Смилов, Д.** 2008а. „Партиите и фрустрираната демокрация“, *Състояние на обществото, 2008*, стр. 34-61. София: Институт „Отворено общество“.
- Смилов, Д.** 2008б. „Популизмът като идеология“, *Политически изследвания*, брой 1/2008.
- Стоянов, Ст.** 2009. Атака – партия на разочарованите от прехода жители на провинцията, <http://alpharesearch.bg> (посетен на 13.09.2017).
- Тодоров, Ант.** 2010. *Граждани, избори, партии. България 1879-2009*. София: Изток-Запад.
- Тодоров, Ант.** 2012. „Крайната десница в България“. София: Фондация Фридрих Еберт.
- Чолаков, П.** 2016а. „Произход, характеристики и идеологически профил на популистката радикална десница в България“, *Политологията пред глобалните и националните предизвикателства в началото на XXI век*, ред. Г. Янков, стр. 289-96. София: УНСС.
- Чолаков, П.** 2016б. „Отстъплението на „Атака“, в-к „Дневник“, <http://www.dnevnik.bg> (посетен на 10.10.2016).
- Чолаков, П.** 2016в. „България и лятото на Ердоган“, в-к „Дневник“, <http://www.dnevnik.bg> (посетен на 11.10.2016).
- Чолаков, П.** 2016г. „Кой препъна ДОСТ“, в-к „Дневник“, <http://www.dnevnik.bg> (посетен на 10.10.2016).
- Чолаков, П.** 2017. „Българската популистка радикална десница: произход, характеристики, тенденции“, *Партийни системи, политически ред и конституционни реформи: опити и перспективи*. София: Издателство на БАН, стр. 113-126.
- Аврамов, К.** 2015. “The Bulgarian Radical Right Marching up from the Margins”, in *Transforming the Transformation*, ed. by M. Minkenberg, pp. 299-318. London: Routledge.
- Bobbio, N.** 1994. “Rechts und Links: Zum Sinn einer politischen Unterscheidung”. *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 39(5): 543–9.
- Capital.bg.** 2016. „Графика на деня: Партиите запазват електоралната си подкрепа, правителството губи доверие“, в-к „Капитал“, <http://www.capital.bg> (посетен на 14.10.2016).
- Cholakov, P.** 2014. „Canalizing Ethnopolitical Conflicts in Bulgaria: the Role of Legislation and Judicial System”, *Intégration et Voisinage Européens*, dirigée par Radovan Gura et Gilles Rouet. Paris: L’Harmattan, Collection Local & Global, 77-100, ISSN: 2257-3690.
- Cholakov P.** 2016. „The Ethnic Underclass: the Paper Tower of Roma Integration in Bulgaria”, *Sociological Problems*, Special Issue, 2016, 152-172.
- Crawford, B., Lipschultz, R.**, eds. 1998. *The Myth of Ethnic Conflict*. University of California Press.
- Front National.** 1991. *Immigration: 50 mesures concrètes: Les Français ont la parole*.

Paris: Front National.

Fukuyama, Fr. 2004. *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Cornell University Press.

Ignazi, P. 2003. *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Miller, L. 1975. *Bulgaria during the Second World War*. Stanford: Stanford University Press.

Mudde, C. 2007. *Populist Radical Right Parties in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

II. Доклади от националната докторантска конференция

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

Психологически експертизи, техники и практики в България –
към (само)управляемостта на неолиберална субектност.
Анализ на интервюта.

СИМЕОН КЮРКЧИЕВ

Simeon Kyurkchiev. Psychological expertise, technics and practices in Bulgaria – towards (self)governmentality of the neoliberal subjectivity. Analysis of interviews.

This article comprises of two parts. The conceptual frame of my research, its main subject and aims are presented in the first one. The main goal is to introduce the problematics of ‘psy’ expertise. An interpretation of some main concepts and ideas from the philosophical works of Michel Foucault and Nicolas Rose is made in order to build up the necessary tool for understanding this expertise.

The second part of the article presents a description and analysis of interviews with experts in different parts of the ‘psy’ expertise field. The analysis is focused on the types of subjectivity sought through such techniques, the ethical programmes they introduce and the attitude to ‘yourself’ they teach. All this is also an attempt to think critically about the ‘psy’ disciplines (following Nicolas Rose) as technologies of (self)governmentality of human beings in the context of liberal forms of government.

Въведение

Психологията играе ключова роля в изграждането на нашето всекидневие. Вече отдавна е надхвърлена идеята, че психологическата помощ е нужна само за тежки случаи на психически отклонения. Затова днешното разпръснато и нарастващо поле на психологията изявява претенции за знание и експертиза към различни аспекти от живота – начина, по който живеем, по който спим, ядем, тренираме, по който се отнасяме към работата, семейството, приятелите, любовниците, начина, по който се отнасяме към себе си – колко се

обичаме, мразим, разбираме, познаваме. Всяка частица от нашата практика може да стане обект на намеса от страна на психологията. Тук не става за въпрос за академичната психология, нито за определен клон на известни психологически похвати, а за цялостния апарат, за цялото поле на “psy” дисциплините, които произвеждат знание за човешката душевност. Според Никълъс Роуз тези “psy” дисциплини, които усилват присъствието си след средата на XIX век, участвайки активно в разгръщането на либералното управление, играят ключова роля в производството на технологии за управление на човешкото същество (Rose 1998: 13; Rose 1999: vii). Това ще рече, че психологията участва в производството и разпространението на знания, които се оказват не само съвместими, но и нужни за правилното функциониране на съвременните (нео)либерални форми на управление. В този смисъл под шапката на „психологически експертизи“ тук ще се има предвид не само академичната психология, но и психиатрията, психоанализата, различните алтернативни психологически практики и техники, както и новите „експерти“ на човешката душа, които се подвизават в корпоративния свят – човешки ресурси (HR), тийм билдинг специалисти (team building), коучъри (life coach) и др. Всички тези знания участват в ансамбъла технологии, които произвеждат специфично отношение към себе си, което се скача продуктивно със съвременните не-либерални форми на управление.

Тази констелация от психологии е свързана и със задачите на моя дисертационен проект. На първо място, чрез анализ на тези технологии може да се разреши едно иманентно на тези психологически похвати противоречие – това за свободата, която те обещава, бидейки едновременно инструмент за управление. Как е възможно да функционират едновременно като технологии на управление и технологии за освобождаване? Противоречието би могло да се реши, ако просто редуцираме свободата, която практикуващите усещат, до илюзорна свобода, изкуствена свобода, неавтентична свобода. Това обаче не е решение на проблема, а по-скоро негово изоставяне в акт на отричане истинността на усещането за свобода. В този смисъл сложното отношение между свобода и управляемост, което е иманентно заложено в тези практики, е едно от основните теоретични питання, които ме занимават в дисертационния проект. На второ място, анализът на тези технологии позволява да се опишат специфичните похвати, техники и стратегии на разгръщането на тези практики специално в България. Това е важен момент, доколкото българският случай е специфичен – въпреки че голяма част от „новите“ корпоративни психологически техники се появяват още през 1980-те, заедно с юпи културата и усиляването на етоса на the self-made man, те не се наблюдават масово в България поне до началото на 2000 г. Това хипотетично може да се обясни с нуждата от стабилизирани пазар и корпоративна култура, която да „издържа“ тези практики – нещо, което се случва на територията на България чак през XXI век.

Предшестващият период (1990-те) е свързан със специфично агресивно разгръщане на капитала, което не позволява стабилизирана корпоративна култура. На трето място, по този начин може да се проследи какви типове субективности са желани. Това ще рече да се види не само връзката на тези техники с пазара на труда, а самото осъществяване на тази връзка – накратко, какъв тип субекти най-добре прилягат на офис културата. Често характеристиките на корпоративните идеали са свързани със станалите обичайни думи от типа на „адаптивност“, „асертивност“, „проактивност“, „гъвкавост“ и т.н., които всъщност показват, насочват към желани поведения. Но не е достатъчно само да се изброят думите и оттам да сметнем, че сме разбрали целите. Трябва да се види в какви логики, стратегии, дискурси влизат тези понятия и най-вече – в какви практики се разгръщат. Как се осъществяват като поведения, как се актуализират на работното място и въобще как се случва човешкото преобразуване? Как се става „адаптивен“, когато не си?

Теоретично очертаване на проблематиката

Ще се опитам накратко да въведа в теоретичната проблематика, която да аргументира заложените хипотези за връзката между психологическите експертизи, управляемостта и субекта. Разбира се, краткото изложение неизбежно ще доведе до неточности, но смятам, че усилието да се покаже по-широката теоретична рамка ще бъде полезно и нужно за разбирането на анализа на интервюта.

Ще започна със субекта. Може да се каже, че субектът е основният обект на моята работа, въпреки че изследвам психологическите практики. Защото въпросът в крайна сметка е какви типове субективности тези практики целят да оформят. Появява се проблемът за онтологията на субекта. Следвайки Фуко, Никълъс Роуз казва, че „човешкото същество – това е съществото, чиято онтология е историята“ (Rose 1998: 25). Това означава, че субектът е историческо явление, и затова се оказва една изменчива фигура. Но ако субектът е исторически, трябва да кажем откъде идват силите, които го оформят, кое е самото нещо, което го създава и променя. Да, най-абстрактно може да се каже, че това е историята, но ако искаме да подходим по-точно, трябва да кажем, следвайки Фуко, че различните режими на знание, винаги поместени в определени епистеми, създават не само възможността за определени типове субективности, но и възможността за преодоляването им. Всъщност това, че субектът е историчен, не означава, че е детерминиран от историята. Линиите на власт, които пресичат точката „субект“, са прекалено много – те са множество и в този смисъл редуцирането е невъзможно. Тяхното свързване, скачване, пресичане е винаги до голяма степен случайно, което означава, че няма редукция. Напротив, макар че субектът е вплетен в историята, имен-

но тази вплетеност позволява винаги нови синтези; историята също е множественост. Накратко, социалните редове са сложни и винаги исторични, но именно тяхната сложност и постоянно движение, преподаване на кодове, правила, символи позволяват нередущуируемостта на субекта до прост обект, ефект на историята. Субективността е винаги исторична, но именно това ѝ позволява спонтанност и възможност за различни ставания. Тази възможност за спонтанност, за творене на събития впоследствие променя и историята, т.е. частното (субектът), бидейки иманентно предразположен към различни ставания, неизбежно отразява и променя структурата на общото (социалното, историята, епистемата). Следователно онтологията на субекта е историята, но субектът същевременно прави собствената си история. Двете са в отношение, зависими и променящи си едно спрямо друго.

Следвайки дефиницията, че историята е онтологията на субекта, трябва да си дадем сметка за ефекта, че природата на субекта от неизменна става динамична, исторически нюансирана. Всъщност Фуко прави тъкмо това, а впоследствие и Никълъс Роуз през това, което той нарича „генеалогия на субективацията“ (Rose 1998: 19, 23-24). Това означава, че целта е не само да видим какви типове субекти ставаме, но и да изследваме техниките и практиките, чрез които това ставане е възможно. Защото ние всъщност „ставаме“, нашите същности не са взети наготово, а са по-скоро придобити – в повторения, ритуали, отнасяния към себе си, следване на етически програми и т.н. Така вглеждането в практиките би могло да даде знание за начина, за ритъма и динамиката, по които „ставаме“. Ако интуицията и всекидневното себепреживяване предполагат, че субектът е вече готов и практикува нещо, тук ще приема по-скоро обратното – практикуването прави субекта като възможен агент на действие. Ставането субект е по-скоро ефект на повторение и практикуване на определено отнасяне към себе си и света, което изисква специфични действия, ритуали, осмисляния и грижи.

Психологическите експертизи включват такива практики, но не се изчерпват с тях. Психологията играе основна роля и в етическия залог, скачен към различните начини на отнасяне към света. Тук етиката се разбира не като определен морален код, а като етос, отношение към себе си и света, към всекидневното ми съществуване, който трябва да следвам, за да остана верен на себе си. (Rose 1998: 31) Но за да се разбере логиката на етическо отнасяне към себе си в контекста на модерността и свързаността на това отнасяне с психологическите експертизи, ще представя накратко темата за **признанието**, която Фуко засяга в „История на сексуалността“ (Фуко 1993: 81-82).

Признанието е тази наследена от средновековието технология, която позволява две неща. **Първо**, то опосредства разбирането на себе си като биографично същество. Това е така, защото собствената историята е обектът, който трябва да бъде признан. Това е и причината признанието да е толкова силно

вплетено в различните властови режими от XIX век – ако признавам миналото си, аз признавам себе си като биография, т.е. признанието е скачено с целия апарат на дисциплинарната и биовласт, която произвежда индивиди. Не народ или някаква маса човеци, а индивиди. Индивидът се легитимира като уникалност през собствената история, а признанието е практикуване на собствената история, на собствената биография. **Второ**, признанието е съпроводено с усещане за свобода – това усещане за освобождаване е свързано с факта, че признаващият вярва, че признава истината за себе си. Истината пък, от своя страна, е скрита някъде далеч в собствената биография, т.е. тук прозира средновековният модел на покаяние и начинът, по който се изповядва греха. Грехът е винаги минал, винаги нещо, което трябва да се признае, да се „изкара“ и по този начин отделният индивид да се „изчисти“ от него. Получава се така, че истината за мен се чувства, че е в моята биография, което означава, че всяко признаване на тази биография ще се съпровожда с усещане за освобождаване, доколкото изказваме истината за себе си и се „освобождаваме“ от това, което досега сме криели и което ни е пречело да „бъдем себе си“. Всъщност именно това желание за „автентика“, за автентичния „аз“, изчистения „аз“, който е изправен пред самия себе си без тайни, без неразбиране, е една от основните цели на почти всяка психологическа дисциплина. Както казва Роуз, съвременността замества външните системи на морално кодифициране с идеята за автентичността (Rose 1999: 267). Това означава, че кодът, по който човек трябва да води поведението си, вече не е външен, а вътрешен, като единственият ориентир, който остава като система за оценяване на индивидуалното поведение, е автентичността, противопоставена на лицемерието. Съвременните психологически практики до голяма степен следват тази логика – търси се „истината за себе си“, която най-често се достига през признаване, като крайната цел е една автентична визия за себе си. Следователно психологическите експертизи се оказват нещо като наследници на технологията на признанието, като вече целта не е признаване на греха, а признаване на всички важни моменти от моята биография, които биха били значими за моето разбиране тук-и-сега. Разбира се, грехът остава, но апаратите, които обхващат признанието, вече са различни, начинът, по който се овладява това, което се признава, е различен. От църквата, която се грижи за моето послушание, доколкото дискурсивно обхваща признаването на моите грехове, към психоанализата, която се опитва да „разбира“ с цел терапия – вече индивидът и неговият пълноценен живот са център на внимание, а невротата е следствието от непознаването на себе си. Признанието оттук нататък ще освобождава, но не само от греха, а и от срама, травмата, болката, които се явяват невротична пречка пред мечтите на модерния индивидуализиран човек – мечти, които се съсредоточават около щастieto, благополучието и автентичността.

Но как тези психологическите експертизи могат да се мислят като част от процеса на управление на човешкото същество, а не единствено като освоенбождаващи технологии за гарантиране на индивидуална свобода и щастие? С темата за признанието показах в каква историческа логика се разгръщат те, но сега въпросът е по какъв начин се случват като част от процеси на управление. За да стане ясно това, ще се опитам да опиша връзката между психология, субект и управляемост, като въвеждането на понятието управляемост ще има същата участ като останалите понятия, които засегнах досега в текста, т.е. ще бъде засегнато само повърхностно с цел очертаване на цялостната картина.

Управляемостта е това обръщане на логиката на управление, което започва да мисли обекта си като точка на грижа. Народът става население, а държавата започва да се грижи за него – следи епидемиите, детската смъртност, средната продължителност на живота и т.н., т.е. населението не само се случва като обект на управляемостта, но и се случва някак обгрижено (Фуко 1997: 59, 65). Естествено, тази обгриженост има рационални предпоставки – увеличаването на работната сила, което е възможно, само ако са налице здрави, издръжливи, психически и физически укрепнали индивиди и населения. Същевременно производството на обекта „население“, заедно с появилата се преди това дисциплинарна власт, създава условия за развитието на индивиди, които мислят себе си биографично, т.е. както споменах по-горе, случва се процес на индивидуализация. Тази индивидуализация, от своя страна, се противопоставя на големите регулативни модели на управление, но също и на дисциплините. Следователно начинът, по който регулацията трябва да се случва на индивидуално ниво, е през самото отношение към себе си и затова управляемостта като управленческа технология включва не само населението, но и автономния субект (Алън 2012: 94-95). Тук веднага трябва да кажа, че не става въпрос за някаква власт, която търси възможност да се намести навсякъде и да контролира всичко. По-скоро става въпрос за начина, по който регулацията, редът, се случва, когато имаме мащабно историческо производство на индивидуалности. Този ред, тази нужда от само-регулация, са донякъде иманентни на индивида, доколкото отнасянето към себе си, мисленето на себе си като някаква стабилна единичност – морална, етическа, е обвързано с определени закони, правила, които (пак донякъде) сам съм избрал да следвам. Управляемостта на индивидуално ниво се случва като само-управляемост, т.е. натискът идва отвътре, от себе си, от собственото желание и собствената свобода да избирам, доколкото се преживявам като свободно и автономно същество. **И елементът, който опосредява връзката между личната, етическа рамка, която сам избирам, и социалните изисквания, които нашепват това, което избирам, са психологическите експертизи – те са именно свързващото звено между личното поведение и социалните изисквания.** В този смисъл психологията като област на производство на знание, претен-

диращо за обективно познание над човешката психика, е самият механизъм, който опосредява управляемостта на лично ниво. Независимо дали става въпрос за институционални похвати (психиатрии, въдворяване, изучаване) или за лични цели (self-help литература, консултации, медитации), психологията е този инструмент, който позволява моето отношение към себе си да премине през определен дискурс. Тя може да бъде обхващана от различни точки на власт и контрол – експерта, държавата, армията, училището, училищния педагог, майката, бащата и т.н., Психологията е самата технология, която позволява личното само-управление, но (почти) винаги във връзка със социалните изисквания, т.е. може да се мисли, че самата психология е границата между личното и социалното и нейната функция като технология е да опосредява тези две реалности и да осъществява скрита връзка между тях.

Последната тема, която искам да засегна в тази част, е за динамиката на 1960-те и свързаността ѝ с проблематиката на психологическите експертизи. Това е важно, доколкото би могло да помогне за разбирането на историческата логика на разгръщане на голяма част от съвременните психологически експертизи и тяхното отношение с неолибералните тенденции – свръх-индивидуализацията, загубата на политическото, отношението личност-работно място, проблемът за продуктивността, адаптивността и въобще целия набор от вярвания и практики, които се изискват от съвременния субект във връзка с неговата работа.

Разбира се, няма да мога да засегна подробно тези теми, нито ще мога да дам изчерпателна дефиниция на неолиберализма – тема, която може да се разглежда през различни теоретични рамки (икономическа, културологична, историческа). Въпреки това ще дам много ограничена дефиниция, която да послужи в рамките на този текст. Тази дефиниция звучи така: **Неолиберализмът е процес по преобразуване на логиката на управление, съпътстван със силна респонсификация на отделния индивид в контекст на все по-интензивно произвеждаща се социална несигурност.** Тази ситуация на несигурност следва историческата динамика на следвоенна Европа и САЩ, която, в контекста на темата, която развивам, най-минималистично може да се опише така: **вследствие на динамиките 1960-те се ражда нов тип индивидуализъм, който, изпадайки в собствената си успешност, започва да губи политическата си заинтересованост. Впоследствие този индивидуализъм помага за развитието на различни видове практики на „грижа за себе си“, които целят „лично и духовно развитие“. Но капитализмът, действащ не без подкрепата на психологията, успява да преформулира тези техники от медитативно, самовглъбено, солипсистично затваряне в себе си, в една действаща психологическа формулировка, която опростено възпроизвежда екстатични концепции за „мен в света“ и по този начин създава щастие, радост и спокойствие в офиса. По този начин се овладяват**

две неща. Първо се овладява критическия потенциал на самите техники, като се преформулират в обслужващи офиса психологически дискурси. Второ, посредством тези нови техники се овладяват тревожните субекти (които, не бива да забравяме, генерират тревожност в и заради самия офис). Целта е не само успокоение на разтревожения работник/служител, но и прокарването на една нова етика, която трябва да го накара да обича работата си, т.е. да обича това, което го прави тревожен. Това не е някакво поредно връщане към протестантската трудова етика, а реализирането на един нов, по-различен етос – работата като изява, продължение на моята истинска същност. Работата – това съм аз. Офисът – това съм аз.

Процесите, които описах, започват да се случват още в края на 1970-те години в САЩ и западна Европа. В България се появяват много по-късно. Логично е да мислим, че 1990-те години трябва да са времето, в което да търсим навлизането на тези психологически дискурси на локална ниво. Аз обаче бих искал да поставя хипотезата, че 1990-те години не успяват да възпроизведат тези нови техники, доколкото това са години, в които капиталът се вихри с голяма интензивност и предизвиква ситуации, различни от една овладяна икономика. За да са възможни тези „меки техники“ на управление на човешкото същество, трябва да е налична съвременната корпоративна култура, която може да се срещне в ИТ фирмите или в големите маркетингови компании – все неща, които навлизат в България след 2000 година. 1990-те са времената на различните операции по преобразуване на политически капитал към икономически такъв, което води до забавяне с около 10 години на въвеждането на корпоративната култура, която може да позволи и навлизането на тези практики на родна почва. Затова чак след 2000 г. всички тези техники започват да се множат с голяма скорост – психолози, терапевти, коучъри започват да се надпреварват в това да предлагат обучения на килограм. Те „трейнват“, „коучват“, учат хората да говорят, да се държат като лидери, да умеят да преговарят, да умеят да мислят креативно, адаптивно. Учат ги на техники на мислене, техники на четене, техники на манипулиране. И това са по-сухите неща. По-екзотичните стрелят направо към душата и „викат парите“ през различни духовни и акупунктурни техники. Например, една от най-известните такива – ЕФТ или на български ТЕС (техника за емоционална свобода), която първоначално е създадена с цел лечение и терапия на различни психо-физиологически проблеми, се рекламира от един български експерт като техника, която може да „вика парите“, т.е. да ни преформулира, променя по такъв начин, че да станем „магнит за парите“.

Друг често срещан подход са „тийм билдингите“, които са изградени от един меланж, който събира всякакви езици, практики и техники, включително психологически, които извикват клиширани, но добре отработени подходи, целящи да предизвикват и свързват личното духовното израстване

с работната среда, но и да създават специфични отношения между служителите – приятелски, приветливи, усмихнати, но никога дълбоки, любовни, сериозни, защото сериозните отношения не само, че не могат да се модулират, направляват, но и активно се противопоставят на съвременната мрежовост, в която актьорът трябва постоянно да изоставя определени връзки, за да създава други в името на адаптивността.

Не трябва да се пропускат и т.нар. Life coach, които представляват нещо като духовни наставници, но без да се набляга прекалено на духовната част. По същество това са хора с или без психологическо образование, които разчитат на определен набор от техники, езици и подходи, взети от self-help литературата, мениджърската литература, трудово-организационната психология и др., които се явяват нещо като овъншнен свръх-аз, като един леко нашепващ глас, който трябва да регулира моето представяне в публичното пространство и да подобрява качествено моите подходи към успешен живот. Тези успехи се мислят през същата корпоративна логика, която описах по-горе, и се възпроизвеждат през съответстващия им хабитус – средна и нагоре класа, позиционирана в големия град (София, Пловдив, Варна), с достатъчно индивидуален гардероб, изправена стойка, посещение на супатерии и магазини за здравословно хранене, грижа за тялото (през отказ от цигари и други „замърсяващи“ вътрешната чистота неща), грижа за ума (през честото посещаване на различни семинари, свързани с развитие на някаква част от мисленето), адаптивна индивидуалност, претенция за креативност отвъд нормата, голям социален капитал, опити за натрупване на културен такъв (през четене на (по)психологични и подобни success stories книги). Life coach-ърите са едни от най-новите фигури на пазара за „успех“ и в този смисъл са най-гъвкави и трудни за описание – те нямат точна програма, нямат систематично знание, нито някакъв стандартизиран подход. Споделят единствено харизматичната аура и претенция за мъдрост и знание, както и заявката, че са наясно как да стана успешна личност, доколкото те в същността си се представят за това, което аз трябва да стана, пътя, който трябва да извървя, за да се реализирам като многопластово развита личност, използваща целия потенциал (разум, интуиция, емоция) в боравенето ми с нещата от света.

Това са само малка част от множеството различни актьори, които активно участват в целия съвременен ансамбъл от техники за управление на себе си – от езотерици и гуру-та до енергийни психолози, алтернативни психолози, интегрални психолози и много други „лози“, които претендират, че дават най-добрите съвети за моето израстване.

Анализ на интервюта

В тази статия няма да представя анализ на цялата емпирична работа, заложена в дисертационния ми проект. Няма да постигна и плътна картина дори на практиките, които съм избрал да анализирам. Ще направя кратко очертаване, най-общо описание на специфична част от психологическите практики, които се оказват действащи на територията на България. За целта се позовавам на две интервюта, направени с хора, които предлагат обучения в голям диапазон от практики – комуникативни умения, презентационни умения, управление на проекти, личностно развитие. Както показах по-рано, психологическите практики обхващат голямо поле, което не се ограничава единствено до академичната психология. В този смисъл голяма част от нещата, които в контекста на този текст ще се мислят като психология, на пръв поглед няма да изглеждат много психологични. Това е така и благодарение на популяризирането на психологията в списания и предавания, които я показват в по-драматична светлина, отколкото може би ѝ се полага. Всъщност различните полета се припокриват и пропускат взаимно знания и дискурси. Така например, практики по комуникационни умения, нещо на пръв поглед сухо и не-психологично, взима „назаем“ знания от полето на нервно-лингвистичното програмиране (НЛП). Нещото, наречено „личностно развитие“, борави не само с НЛП, но и с когнитивно-поведенческа терапия (КПТ), психоанализа, дори и психиатрия. Следва да се уточни следното – въпреки че се явяват като отделни, ограничени полета, някои от които не приличат много на това, което сме свикнали да мислим като „психология“, голяма част от тях са по същество бриколажи от различни психологически дискурси, които се скачат по различни начини и така образуват само привидно автономни полета.

След това уточнение бих искал да опиша полето на експертиза, което двамата респонденти претендират да владеят. Първият респондент, който тук ще бъде наречен Р_3, предлага обучения в полето на личностното развитие. Започнал от презентационни умения, в момента той предлага голям набор от курсове, свързани с проблема на личностното развитие и засяга теми като представяне в публичното пространство, самочувствие, инициативност, успех и т.н. Вторият респондент (Р_5) е още по-тясно обвързан с пространството на бизнеса и се ограничава до по-„сухите“ техники, предлагайки единствено курсове и обучения, свързани с презентационни умения, управление на проекти и публично говорене/представяне. И двамата респонденти попадат в нещо, което бихме нарекли „по-сухи“ практики, т.е. такива, които са силно обвързани с бизнеса, представянето и личното самоусъвършенстване, но не на мистично/спиритуалистично ниво, което е често срещано, а само на психологично/техническо такова. Избрах тях, доколкото ми се иска да обхвана една специфична, малка част от предлаганото психологическо знание – това, което

не се занимава главно с проблема за душата, мистиката, смисъла и прочее теми, а цели едно по-систематично, контролирано и не-драматично прекрояване на личността с цел по-успешно представяне в публичното пространство и на работното място. Казвам работното място, защото тези практики почти винаги са насочени към развитието на личността във връзката ѝ с работата и по-специално с това, което можем да наречем офис култура, т.е. не се очаква да има много записали се за тези обучения, работещи в областта на миньорството или земеделието. Тук става въпрос за специфични психологически практики на усъвършенстване, които са тясно свързани с големия град и средната класа и затова, пак ще напомня, този текст набелязва много малък отрязък от съвкупността, която означаваме като психологически експертизи.

Сега ще се насоча към експертността и начина, по който респондентите я мислят. Голяма част от хората, които предлагат такъв тип обучения, не преминават през никаква общоприета институционална легитимационна машина, т.е. голяма част от обученията за обучители могат да завършват с издаване на сертификат, който няма съществена стойност. За разлика от клиничните психолози или психотерапевтите, които легитимират знанията си през класически образователни институции (университет), голяма част от хората, които преподават презентационни умения, управление на времето, управление на проектите, лично самоусъвършенстване и т.н. могат да си позволят да започнат тази работа без да са преминали през дългогодишно университетско обучение. Напротив – често сертификатите, че имаш право да „обучаваш“, се издават след сравнително кратък курс, със съмнителна легитимност, който, разбира се, се заплаща. Такива курсове се предлагат от локални и над-локални институции, които, както казах, се движат по периферията на легитимното психологическо познание и често влизат в идеологически сблъсъци и конфронтации с академичното поле.

Въпреки че нямат тази стабилна институционална легитимация, един от начините, по които легитимират собственото си знание и услугите, които предлагат, е именно през лични разкази за придобиването на един мета-поглед, който те искат да споделят, за да могат и останалите да почерпят от мъдростта, която самите те са придобили:

Р_3: ...четейки страшно много литература, както и ти правиш в момента, откривах много готини неща за живота, за света, за себе си. И постепенно ми се... постепенно ми се подреждаше пъзела за света. Нали, никога на може да се каже, че този пъзел се завършва окончателно, въпросът е, че има един фундамент, който след като се мине имаш някаква яснота по повечето въпроси, оттук нататък, естествено, може да се надгражда и в дълбочина, и в качество. Но за повечето хора това не е достъпно, тъй като... най-малко защото трябва да се вложи изключително много време. А времето е дефицитен ресурс. И за-

това исках това, което съм научил, да го споделя. Обективно го споделях с най-близките си хора, които имаха интерес, но това ми даде трибуна да говоря за неща, които ме вълнуват, интересуват по начин, който да помага на хората.

P_3: Когато видиш структурата и схемата, която е абстрактният модел, по който стават нещата, а, събитията в живота и дори епифеномените на културата вече имат предвидимост някаква.

Държа да отбележа, че претенцията за мета-поглед не се среща навсякъде и при всички, но има тенденции, които могат да индикират кога има по-голям шанс за поява на тази претенция. Например претенция за мета-поглед се наблюдава, когато се набляга на спиритуалност, мистицизъм, когато претенцията на учителя или коучъра е, че е видял неща, които са трудно видими и изискват един изчистен поглед върху света. От другата страна са тясно специализирани учители, които се легитимират през това, че просто са решили да се научат, да прочетат, да видят как стават нещата, т.е. не са направили нещо специално, просто са учили и сега искат да възпроизведат наученото, т.е. да водят обучения:

P_5: Може би причината беше, че аз се занимавам с неща, които... водеха до някакво неразбиране. Т.е. примерно работя по някакви софтуерни проекти и виждам, че проектът нещо не върви. И започнах да... изучавам причините – защо, как. Почнах да се занимавам точно заради това с управление на проекти, за да разуча...

СК: То там е много сложно, доколкото знам, с програмирането специално, особено като са много хора.

P_5: Ами, всъщност цялата работа в един момент се оказва, че е въпрос на психология. Аз винаги съм си мислел, че управлението на проекти е някаква наука за процесите, значи, как добре да си организираш процеса, колкото по-ефективно е организиран процеса, толкова по-безгрешно стават проектите. Толкова по-успешни са. И това донякъде е така. Затова има науки за управление на проектите, за управление на качество, аз тези науки ги изучих, даже започнах да ги преподавам до момента, в който разбрах, че каквато и наука да изучиш, какъвто и процес да измислиш...

...ти имаш работа с хора. И тези хора винаги ще го нарушат този процес, водени от собствените си емоции, от собственото си его или от някакви други такива психологически фактори. И тогава започнах да осъзнавам, че всъщност... хората трябва много бавно, трябва им време, за да се научат на тия неща.

Както вече поясних, бизнесът, работата, работното място и собственото ориентиране в него са основна цел на това поле от обучения. Тези практики отговарят на „гърсенето“ на специфични типове субективности, които ще могат да функционират „правилно“ в съвременната фирма, която е и основен клиент на тези обучители. Това „правилно“ функциониране изисква определени характеристики, които да бъдат ясно видими – адаптивност, гъвкавост, асертивност, про-активност...като всички тези характеристики, предефинирания на човека, се мислят като неговото правене качествено, като изграждане на различни типове умения, които ще могат да опосредят ставането гъвкаво, адаптивен и т.н.:

Р_3: Затова наблюдавам на изграждане на качества и умения, на социални качества и умения в този курс, за да могат хората да излязат много... не просто с по-високо самочувствие, а с по-висока социална компетентност и идеята как да я използват. И вече практиката да я използват, защото даваме практически домашни между отделните занятия.

Прекрояването на личността не се мисли като насилствен акт, подчинен на нуждите на пазара, а по-скоро обратното – прекрояването, промяната се мислят като натрупване на качества и умения, които водят до по-висока социална компетентност, която да доведе до по-добро представяне на пазара на труда и оттам – до по-добър живот. Така нуждите на пазара са вече обективирани като „естествени“ нужди за цялото социално пространство и хората, които не съдържат тези частици компетентност (не могат да презентират, да говорят пред публика, да убеждават, да имат изправена стойка...), не само, че няма да се представят добре в работата, но и ще имат проблеми във всички области на живота.

Тук искам да направя кратко отклонение, за да покажа сложната плетка от истина и необходимост, която неолиберализмът е успял да създаде. Когато социалните учени говорят за това как нещо е „обективирано“ или „натурализирано“, често това говорене се съпътства със скритата интенция, че това, което е обективирано или натурализирано е просто невярно и понеже ние сме го „хванали“, сега можем да започнем да полагаме усилия за контра-идеологическото разпространение на истината¹. Ситуацията обаче е по-сложна. Това,

¹ Това е един от основните проблеми на някои от най-изявените социални мислители от втората половина на ХХ век – легитимирането на момента, в който рефлексията, генеалогията, историческото осмисляне спира. Дали ще е Фуко, който критикува антропологическата епистема от една почти мета-позиция (която самият той е осъзнавал, че е невъзможна, но уви – няма как да се напише текст, който да удържа смисъл, ако се признава неговата безсмисленост или казано по-просто – трябва да се изгради временна мета-позиция, за да може да се каже, че мета-позицията не е мета) или Бурдийо, който удобно спира акта на рефлексия в момента преди собственото му твърдение да бъде подложено на рефлексия и сведено до обикновена борба за власт във френското социологическо поле – това е основен проблем, нерешен, но и често непризнат, когато става въпрос за мислители, които участват в следвоенния бум на демистифициране на социалното.

което е обективирано и натурализирано, е всъщност вплетено в самото социално пространство, т.е. социалното го изисква. Това означава, че отговорът на тези изисквания има реални ефекти, т.е. това, което го мислим като „обективирано“ и „натурализирано“, е по-същество не просто една илюзия или идеология, а истина, която действа на две нива – в мен и в социалните ефекти, насочени към мен. Ще дам пример именно с пазара. Пазарът изисква от мен да бъда ефективен и адаптивен. Да притежавам бърза и адекватна ориентация в множество ситуации, да съумявам да не влизам в капани, но ако вляза, да излизам ловко от тях, да се променям бързо, да оставам адекватен на интензивните скорости, с които пазарът работи. Всички тези изисквания са „обективирани“ именно през съвременните дискурси за самонаправилият се човек (the self-made man)², т.е. тези качества са нужни, дори когато не си мениджър в голяма корпорация. Те се считат нужни за всяка личност, доколкото се смятат за обективно правилни. Това, което усложнява ситуацията, е че понеже тези изисквания са социално извикани, те се оказват действащи. Ако съм всичко, което пазарът изисква, аз ще имам по-голям шанс за успех, ако мерим успеха по измерителите, които пазарът дава. Това означава, че целият свят има шанс да се ориентира и работи спрямо тези измерители. В този смисъл казването, че тези субективизиращи форми са „обективирани“ и „натурализирани“ трябва да бъде съпътствано със съзнанието, че именно благодарение на това, че са такива, те се оказват работещи. Те са истина, а не илюзия, доколкото се скачат

Всяка борба с това, което е видно като исторически натурализирано и обективирано, минава през скритата претенция, че именно този анализ е по-близък до истината, доколкото обективира на втора степен това, което е обективирано. Проблемът е, че основанието за тази скрита интенция е това, което вече е било „де-обективирано“ – вярата в разума като инструмент, разкриващ истини.

² The self-made man в съвременния му вариант, който се отличава от класическия либерален мотив именно в липсата на притежание на артефакти на успеха, но и в ненужността от самото притежание – нещо, което юпитата през 1980-те ясно демонстрират: не е нужно да притежаваш скъпата кола, може да я наемеш, но да отидеш на срещата, демонстрирайки скъпата кола; не е нужно да имаш истински телефон в колата, достатъчно е да сложиш куха версия, само слушалката, от която да се преструваш, че говориш; не е нужно да имаш умения, важно е да демонстрираш тяхната наличност по правилен начин. Начинът, по който значението на the self-made man се променя, може да се сравни с начина, по който понятието за предприемач придобива нови значения – от класическия вариант, който описва човек с капитал, който предприема риск, който риск в контекста на класическия либерализъм е уважителен, доколкото е риск, който може да доведе до новост, до ефект, подкрепящ просвещенския идеал и в този смисъл да придвижи човечеството „напред“, към съвременния вариант на нещо сведено почти до лайфстайл – задължително облекло (костюм), специфичен език, храна, потребление, т.е. самозавихряне на специфичен символен капитал, където нуждата от иновация, от истинско поемане на риска, че дори от капитал е сведена до минимум.

с механизмите, които пазарът изисква, и произвеждат това, което всеки човек би приел като *реалност* – причинно-следствените ефекти от моите действия.

От казаното дотук става ясно защо голяма част от разбирането на предлаганите такъв тип психологически услуги за собствената им функция минава не през идеята за „промиване на мозъка“ или някакво друго насилие, а през помощ. Това, че те предлагат помощ, само усилва и затвърждава, че светът търси такива личности, че аз не съм такъв и че е наложително да стана такъв, ако искам да успея (да успея в логиката на пазара, т.е. да стана „успешен“ и всичко, което тази дума носи). Затвърждава се връзката между света и моите качества като реална връзка – ако променя качествата си, ще променя и собственото си място в света, доколкото той ще реагира на моята промяна.

Нека видим как изглеждат практиките, които целят да променят хората и да ги направят по-адекватни към пазарните и офис изисквания. Често тези практики се слагат под шапката на курсове по личностно развитие като логиката е, че всички качества, които противоречат на пазара, трябва да бъдат премахнати. Така например неща като скромност, срам, несигурност, страх, безпокойство и да бъдат заменени с вяра в себе си, адаптивност, гъвкавост, асертивност, сигурност в успехите, смелост, самочувствие и т.н. За тази цел се използват различни психологически похвати – от НЛП до терапия на излагането (*exposure therapy*):

Р_3: Какво е това – малко прилича на градски изследвания, пускаме ги по града и им се дават различни задачи, с които те трябва да излязат от зоната си на комфорта и да... да надградят това, което са постигнали в първия курс. В една динамична среда, очаквайки, че са усвоили нещата, които трябва да са усвоили, просто вървейки нагоре. И... нали, да заговорят непознати, да се правят на глупави, да... ситуации, които уронват престижа им, достойнството им или поне самоуважението в техните очи. М-м, може би като най-шокиращо е когато, нали, помоля двойка, момче и момиче, които не са двойка, нали, просто (от двата) пола да влязат в аптека и да си търсят малки презервативи, нали, за него.

СК: Малки?

Р_3: Да, защото постоянно му падали и така нататък. Нали, давай си сметка, че за един мъж това е, така, малко дискомфортно, нали, и трябваше да се вживее в ролята. И приятелката да мърмори, ето това е едно от така наречените градски мисии. Повечето са с такава насоченост, за да могат хората да си... да застанат в малко необичайни ситуации, за да може след това самочувствието, с което излязат от тези ситуации, да се пренесе и да знаят, че света е отворен за тях и за всичко, което искат да направят. След като са правили такива неща, нали, по-елементарни неща, които преди това са им се стрували труд-

*но – да заговорят момиче, да питат за път, такова, нали, ще изглежда вече супер леко и достъпно. И-и, така че това е фокусът на а*****и курс – върху развиване на социални умения, но чисто практични под мой надзор, плътен надзор.*

Освен поведението, друга цел на експертната намеса е самото мислене и неговите грешки. Както казах по-горе, целта на тези практики е да направи обучаващите се по-адекватни за нуждите на пазара на труда. Но за да бъдат тези цели достигнати, понякога се предлагат обучения, които да открият и елиминират грешните модели на мисълта. Тук под „грешни“ се има предвид не само онези форми на мислене, които не водят до успех и адекватност в контекста на пазара, които не ти позволяват да се мислиш като пазарно същество, но и по-общо – тези мисловни схеми и „програми“ (тук много се заимства от НЛП), които не ти позволяват да се „развиваш“ и „продължаваш напред“.

Р_3... така, в който се говори основно за... типични мисловни грешки. За голяма част от заблудите, които хората не си дават сметка, че им се продават и в тази насока. Т.е. по-теоретично насоченост. И фокусът е върху способността за мислене. И за правилно съждение. Това е нещо, което... и вкарвам хората в ситуации, в които, нали, правят грешки, но тези грешки са причинени не от това, че са глупави, а от това, че използват неправилните инструменти по неправилен начин.

Р_5: Т.е. колкото и да обясняваш, имаш хора, които си имат някаква своя програма в главата, някакви свои мисли и изобщо те не... много трудно възприемат това, което им казваш. Аз бях озадачен да видя как правим някакъв курс, правим някакво обучение, хората са страшно ентузиазирани и казват „Ей, страшно! Ей, не ми дойдоха тези идеи наум, много готино! Това непременно ще го направя.“ и на следващия ден той си отива на работа и там го поглъща същата машина и започва да се държи по стария начин. Изобщо всичко това, което сме си говорили, то не стига до практиката.

Тук е важно да подчертая, че наистина не става въпрос само за пазара и нуждите му, а за по-цялостна концепция за човека в света. Тя изхожда от пазара и от неговата тотализираща функция, но впоследствие произвежда ефекти, които целят да променят човека не само в публичното, но и в личното, къщи, в банята, в семейството. В този смисъл грешното мислене и правилното мислене са положени в едно много слабо очертано и трудно видимо поле, което следва сходна логика, въвеждайки в себе си неолибералните императиви за самоизградената индивидуалност.

Друг тип обучения, които и двамата респонденти предлагат, са т.нар. „презентационни умения“. Тук не става въпрос единствено за Power Point

презентации със слайдове, а за целия набор от възможни мои представяния пред някаква публика, където има залог. Всъщност голяма част от съвременният капитализъм, работейки на принципа, че пари се правят от обещания, се е съсредоточил много във възможностите на представянето. Целта е изграждане на доверие, което впоследствие може да се капитализира именно, доколкото стабилизира обещанието за бъдещи печалби, за по-добър живот и т.н. Начинът, по който ще презентираш продукт, идея, позиция, е от съществено значение в корпоративния свят. Ако не успяваш да употребяваш целия презентативен инструментариум – телесен, дискурсивен, символен – изпадането ти от мрежата е почти сигурно.

Р_5: Всъщност на мене основната ми теза, в моите обучения, е, че когато ти си добър презентатор и комуникатор, ти създаваш доверие. Към теб, към марката, която представляваш, към бизнеса, който представляваш и така нататък. И тогава твоите слушатели биха проявили интерес, биха станали клиенти в някакво по-нататъшно бъдеще. Но ако няма доверието... всичко отива на кино. Така че един от големите фактори един клиент да избере една марка пред друга е доверието. И затова ти трябва комуникация, трябва ти един човек, който да символизира, да го излъчва това доверие и ти да кажеш „Аз на този му имам доверие.“ Той изглежда човек, на който мога да се доверя.

В този смисъл голяма част от обученията, които се предлагат, следват тази нужда от правилно презентиране, което по същността си е правилно говорене. Целта, разбира се, е убеждаване на публиката, като тук се намесват чисто психологическите техники. Начините, по които се убеждава публиката, са именно през създаването на впечатления – пози на тялото, лицеви изрази, произношение, хумор, адаптивност към реакциите на публиката и т.н. Това е цяла технология за отношение към публиката, която цели да създаде доверие и в крайна сметка да убеди.

Преминавам към **управлението на проекти**. Това е много интересен феномен, доколкото директно насочва към начина, по който се мисли проблемът за управлението в сферата на бизнеса. Първото и най-важното нещо, когато се говори за управление на проекти, е да си даваме сметка, че няма точна кодификация, няма точна систематика за начина, по който се случва това. Всъщност управлението на проекти е по-скоро обучение за начина, по който да управляваме себе си.

Р_5: Има си процедури. Тези процедури не са измислени вчера, те са измислени от много години въз основа на опита на хората и те са полезни тези практики, добре е да знаеш практиката. Но от друга страна е добре, това, което аз се опитвам да ги науча тези хора, е да мислят и да минат отвъд практиката. Т.е. да задават въпроса „Защо?“

Р_5: Но... в смисъл, това е нещо, на което аз наблягам – да задаваш въпроси, да оспорваш, да мислиш, да мислиш креативно, да търсиш... смисъла, подтекста, целта зад... простата задача. Не просто като машина да се опиташ да изпълниш задачата така, както...

Да направим себе си рефлексивни, да разбираме и да задаваме въпроса „Защо?“ донякъде противоречи на част от критиката на неолиберализма, която цели да покаже как съвременният човек е потънал в консумативната логика и е невъзможно да погледне извън нея. Всъщност това, което тези управленчески практики създават, често е настояване и възможност за рефлексия, който цели да разшири полето на мисълта. Разбира се, тази рефлексия оперира в определени граници. Няма как да се рефлексира, например, възможността капитализмът да е неправилен или че целият дискурсивен апарат на съвременната неолиберална рационалност може да бъде преодолян. Рефлексията е ограничена по начало, но все пак се учи – как да се ориентираме по-добре, как да мислим, когато сме свикнали да не мислим, как да подхождаме „outside of the box“. Тези техники са наистина техники за усъвършенстване, т.е. те разширяват полето на възможните експертизи, проблемът е, че го разширяват много ограничено – единствено в логиката на капиталистическия успех и неолибералния самонаправил се човек (self-made man):

Р_3: Затова наблягам на изграждане на качества и умения, на социални качества и умения в този курс, за да могат хората да излязат много... не просто с по-високо самочувствие, а с по-висока социална компетентност и идеята как да я използват. И вече практиката да я използват, защото даваме практически домашни между отделните занятия.

И все пак, както всяка практика, и тези създават ефекти, които са отвъд собствената им логика. Колкото и да наблягам на факта, че голяма част от предлаганите обучения целят именно подобряване на моето представяне в офиса, обратното понякога се случва и се постига негативен (или позитивен, зависи от погледа) ефект:

Р_5: Или пък един, един колега, който ми стана курсист, а, там му давам едно упражнение да разкаже за... микропрезентация да направи, за да видя изобицо, така, уменията за говорене. И му казвам „Разкажи с две думи къде работиш, какво прави... хубаво, в позитивен дух, какво хубаво прави твоята фирма за човечеството?“. Какъв продукт произвежда – то може да е нещо много тясно специализирано, ама все пак носи някаква полза някому. „И второ, ти какво правиш полезно за твоята фирма? Ти къде намиращ своята реализация?“. Т.е. с какво си доволен... И, и той... казвам „Помисли си, следващата седмица като дойдеш на курс, ще ми го... ще направиш една презентация на тази тема. Искам да е 3-4 минути презентация, не много, просто да представиш...“.

СК: Да.

P_5: За да се научиш да разказваш. Да видя как разказваш... неща, ти ги знаеш тия неща, ти работиш в тая фирма. Може да кажеш какво прави фирмата и ти какво правиш. И човекът идва на другата седмица и казва „Нищо хубаво не можах да измисля – нито за фирмата, нито за мене. Моята фирма са мошеници, правят зло на хората и аз им помагам в тая работа...“

СК: (смее се).

P_5: „Изобщо се чувствам много гадно и реших да напусна.“ (смее се)

СК: (смее се)

P_5: И човекът си напусна работата.

Заклучение

В този текст имах възможност само леко да загатна различни форми на експертна психологическа намеса, които целят „поправянето“ на човешките същества и модулирането им в специфични форми на субективност. След въвеждането на читателя в проблематиката на психологическите експертизи, неолиберализма и управляемостта направих опит да покажа през две интервюта на обучители възможни практически случвания на тези форми на управление. От умението да правиш добри презентации до изкореняването на страха и срама – това са техники, които целят да направят съвременния субект агент на една императивна свобода, агент на идеята за правилното функциониране на човека в съвременната неолиберална икономическа реалност.

ЛИТЕРАТУРА

- Алън, Е. 2012. *Политиката на нас самите*. София: Изток-Запад.
- Браун, У. 2011. *Отвъд толерантността и оскърблението: Бъдещето на политическата теория*. Пловдив: Жанет 45.
- Градев, В. 1999. *Силите на субекта. Опит върху философията на Мишел Фуко*. София: ИК Лик.
- Фуко, М. 1997. Управляемостта. В: Колева, А., Д. Деянов (състав.), *Власт (антология)*. София: ИК „Критика и хуманизъм“, с. 48-70.
- Фуко, М. 1993. *История на сексуалността т. I. Волята за знание*. Плевен: „ЕА“.
- Boltanski, L., Chiapello, E. 2007. *The new spirit of capitalism*. London, New York: Verso.
- Rose, N. 1998. *Inventing our Selves. Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. 1999. *Governing the Soul. The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Социология

Том 107

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Sociology

Volume 107

ДИСТАНЦИЯ ОТ РОЛЯТА НА МАЙКА В WEB 2.0. ГЕРГАНА НЕНОВА

ГЕРГАНА НЕНОВА

Gergana Nenova. Role Distance in web 2.0.

The article explores both theoretically and empirically the possibility for applying Erving Goffman's concept of role distance in Web 2.0., taking as an example a popular Bulgarian website, dedicated to motherhood. Using content analysis, I investigate the extent and dynamics of the use of role distance. The results of my research showed that in this website role distance functions both as a general position and a critical resource and that it produces diverse effects which in their totality can be seen as questioning and undermining the existing parenting and mothering norms in Bulgaria. I claim that this website provides an example both for the applicability of the concept of role distance in Web 2.0. and the critical possibilities inherent in the use of role distance in the digital culture.

Родителството е дълбоко джендър-специфично (gendered) и рефлектира различно върху мъжете и жените посредством комплекс от джендър-диференциращи предписания, норми, очаквания, културни и символни репрезентации и дискурси. Джендър-специфичната нормативност по отношение на майчинството и бащинството предполага не само определено поведение и избори, но и определен начин на чувстване и мислене. Ролята на майка по-конкретно включва определен набор от практики и отговорности по отглеждането на детето, приписвани на жените по силата на доминиращите социални очаквания и норми и на традиционното полово разделение на труда в семейството. Остава открит обаче въпроса какъв тип субектни позиции заемат социалните актьори спрямо тази роля и какъв тип изразни средства избират, за да ги формулират? Настоящата статия търси отговорите на този въпрос през концепцията на Ървинг Гофман за „дистанция от ролята“, като илюстрира възможностите

за прилагането ѝ в Web 2.0. посредством изследване на Фейсбук страницата на уебсайта Майко мила (<http://www.maikomila.bg/>).

Дистанция от ролята

Понятието „дистанция от ролята“ е въведено от Гофман в книгата му „Срещи“ (1961) в контекста на критичното му преосмисляне на ролевата перспектива в социологията и разбирането за амбивалентната и нееднозначна позиция на индивида към нормативните изисквания на ситуацията и статуса му. Критичният поглед на Гофман произтича от специфичната му теоретична позиция, която придава особена значимост на общуването лице-в-лице и на конкретната ситуация, в която то се осъществява. В противоположност на генерализиращото и хомогенизиращо разбиране за социалната роля, което според него обозначава само неясна и променлива система от референции, Гофман акцентира върху значението на ситуацията и на публиката върху начините, по които се изразява и реализира ролята (Goffman 1972). Без да отрича влиянието на социалната позиция в полза на социално дефиниращата сила на ситуацията, Гофман подчертава, че взаимоотношението между тях е сложно и нееднозначно.

Дистанция от ролята се отнася до прояви на безразличие, отегчение, презрение, присмех, сарказъм и ирония, които изразяват позиция на отдръпване на индивида от ролята, която изпълнява в даден момент. Така експресивните актове, чрез които индивидът се вписва в ситуацията, ако бъдат преобразени чрез съответни вербални и невербални средства, могат да бъдат едновременно с това и актове, чрез които той показва, че „не е на мястото си“ (Goffman 1972: 97). По думите на Гофман дистанцията от ролята е налице, когато „човек влиза в ситуацията само в степенята, в която може да демонстрира, че не принадлежи към нея“ (Goffman 1972: 97). Дистанцията от ролята предполага някаква степен на субективно преживяване на непривързаност, недоволство и съпротива срещу изискванията на ролята, която обаче позволява на личността да ги изпълнява. В този смисъл като специфичен социален механизъм тя илюстрира възможностите, налични във всяка социална интеракция за поставяне под въпрос и противопоставяне на доминиращите дефиниции и очаквания на ролите в действия без експлицитна съпротива срещу самата роля и понасяне на социалните последици от една такава съпротива.

В разбирането на Гофман чрез дистанцията от ролята индивидът не само организира поведението си съгласно ситуираните роли, но и „въвежда пространство на свобода и маневреност, на отчетлива дезидентификация, между себе си и виртуалния Аз, наличен за него в ситуацията“ (Goffman 1972:117). Така дистанцията от ролята не е отхвърляне на самата роля, а на виртуалния аз, който е наличен в нея. Това се случва не от позицията на автономен

Аз (идея, която Гофман системно отхвърля), а поради определени социални характеристики като възраст, пол или позиция в йерархията, които също са източник на идентификация, правят участието в съответната роля недотам желано и налагат необходимостта от разграничаването от нея. Несериозните жестове трябва да покажат на околните, че индивидът не се идентифицира със ситуираната роля, в която се намира и че съществуват части от Аз-а, които са отвъд „ограниченията на момента и ролята, под чиято юрисдикция се случва момента“ (Goffman 1972: 101).

Дистанцията от ролята е знакова за принципната неспособност на индивида да поддържа напълно консистентно поведение. Тя е краен случай на винаги наличното противоречие между Аз-а, появяващ се в ситуираните дейности, и Аз-а, асоцииран със социалната роля. Според Гофман тя е често срещано явление и всъщност е част от типичната роля. Дистанцията от ролята не само не е равностилна на отхвърляне на ролята и не заплашва социалното статукво, но е и функционално необходима за съществуването на самата роля. Всъщност самите роли изискват актове на изоставянето им и това произтича от включеността на индивида в многообразни социални роли и ситуации, всяка от които налага специфични изисквания върху неговото поведение и време. Гофман подчертава, че дистанцията от ролята е явление с широк обхват и че се отнася както до конкретни ситуирани роли, така и до неситуирани общи роли, които дори може да нямат отношение към конкретната ситуация. Всъщност, според него, колкото по-широки са атрибутите на ролята, толкова по-големи са възможностите за дистанция от нея.

Едно от важните за настоящия анализ уточнения на Гофман е, че дистанцията от ролята е улеснена в присъствието на други представители на същата социална категория, принадлежността към която улеснява експресивното разграничаване от ролята, „защото хора, които са „заедно“ изглежда са много по-способни да удържат социално-дефиниращата сила на ситуацията от сам човек“ (Goffman 1972: 97). Участието в група дава „сила на проявата на дистанция от ролята и на желанието тя да се изрази“ (Goffman 1972: 99).

Дистанция от ролята в Web 2.0.?

Как и доколко понятието дистанция от ролята, с което Гофман е визирал само комуникацията лице-в-лице, е приложимо към опосредстваната от компютри комуникация и към съвременния Интернет контекст? Дигитално-опосредстваната комуникация се случва без физическото присъствие на социалните актьори и в допълнение към декорпорирания характер на този тип комуникация, тя е и деконтекстуализирана – може да се случва в разнообразни контексти и ситуации, към които да е напълно нерелевантна. Въпреки това, определяйки Гофман като „социолог на технологиите“, Тревър Пинч посочва,

че всяка интеракция може да бъде материално опосредствана, но това не променя съществено характера ѝ (Pinch 2010). Той обръща внимание на факта, че технологиите и материалните средства присъстват „невидимо“ в изследванията на Гофман като средство за изграждане на социална сцена (staging). В допълнение, както посочва Тревър Пинч, теоретичната перспектива на Гофман позволява да се вземе предвид фактът, че виртуалният актьор не е пасивен спрямо технологичната среда, а се намира в отношения на договаряне с нея, тъй като избира точно определени технически функционалности.

Настоящия етап на развитие на Интернет технологиите, известен като Web 2.0., позволява на потребителите не само да извличат информация, но и да генерират такава във форуми, блогове, виртуални общности, сайтове, подкастове. Това развитие увеличава неимоверно възможностите за себепредставяне в Интернет. Интернет функционира като пространство за действие, като действията са по същността си актове на писане (Розати 2013). Съвременният потребител на Интернет е в позиция на актьор, който има възможност да представя собствената социална ситуация пред широката Интернет аудитория, често използвайки повече от един формат или платформа. През 21-ви век множествеността и флуидността на онлайн идентичностите добре илюстрира разбирането на Гофман за „представяне на Аз-а“ (Pinch 2010).

В тази връзка е важно да се подчертае, че новите възможности на Web 2.0. се използват като средства на един разрастващ се дигитален активизъм, който се наблюдава и в България. Според Ивайло Дичев Фейсбук постът е нов „културен жанр“, който се отличава с колаборативност и бързина и прави възможен един нов киберактивизъм, който мобилизира „дигитална семиотика, съставена от емоция, лично отношение и индивидуализация“ за политически цели (Dichev 2015). На свой ред Анна Кръстева говори за „дигитален преход“ в България – разрастването на активизма в българското посткомунистическо общество посредством съвременните дигитални средства (Кръстева 2013). Според Анна Кръстева, Фейсбук усилва и консолидира влиянието на блогърите и подпомага формирането на дигитална гражданственост – фрагментирана и недотам ангажираща, но спонтанна и реална. Тя подчертава, че дигиталният гражданин има възможност да делегитимира формализираните системи на знание и да постави под въпрос йерархично-институционалните бариери и това е особено важно за българския контекст, в който значими теми на гражданското общество не успяват да бъдат привнесени и разпознати.

От джандър перспектива, Web 2.0. също предлага разнообразни нови възможности за предоговаряне на полови идентичности, за създаване на репрезентации, които проблематизират социалните дефиниции на мъжкостта и женскостта, както и за бързото сформирание на съюзи и мрежи (Carstensen 2009). Карстенсен дори допуска, че уебблоговете са „технологичното реше-

ние на някои от проблемите с политиките на идентичност“, защото позволяват конструирането на множествена субектност (Carstensen 2009: 119).

Ако се върнем върху описанието на дистанцията от ролята в текста на Гофман ще видим, че всъщност Web 2.0. не само предлага необходимите условия за изявяването ѝ, но и увеличава и възможностите за дистанция от ролята. Гофман посочва, че необходимите условия за дистанция от ролята са, от една страна, видимостта на статусните характеристики на индивида и, от друга, социална ситуация, която е проектирана като открито място за показ (showplace) (Goffman 1972: 102). Web 2.0. предполага изключително широка публична видимост на съдържанието, макар и пред невидима публика, и едновременно с това предлага възможност за видимост на статусните характеристики на потребителя тогава, когато той сам ги декларира, и във вида, в който го прави. Писането в Web 2.0. е двойно ситуирано – от една страна във виртуалния контекст, който налага относително широки и вариращи според платформата изисквания, свързани с кохерентността и граматична правилност на изказа, и от друга, в определена социална ситуация или ситуации, към която се съотнася пишещият. В този смисъл Web 2.0. може да се възприема като специфичен вид социална ситуация, която в присъствието на виртуални „други“ предоставя условия за изява на дистанция от ролята в степента, в която се съотнася към социалната позиция и социалните взаимоотношения на индивида, което на свой ред зависи както от неговата склонност и желание да я разкрие, така и от техническите особености на използваната платформа.

Майко мила

Основна изходна точка на настоящето изследване е предположението, че понятието дистанция от ролята е приложимо към сайта Майко мила (www.maikomila.bg/). Преди да представя дизайна на изследването, ще се спра върху особеностите на сайта и основанията за прилагане на това понятие върху него.

Сайтът Майко мила (www.maikomila.bg/) се появява през април 2016 год. и почти мигновено придобива огромна популярност с вече над 53 000 последователи във Фейсбук, които активно споделят и коментират съдържанието му. Сайтът напомня блог поради личния характер на повечето истории и позоваването на субективни преживявания, но в същото време му липсва типичната за блоговете хронологична организация на постовете по години и месеци. Създаден и управляван от две майки, сайтът привлича многобройни свои читатели за автори и така придобива формата на колективен блог със собствен колективен дигитален субект. Освен че набират медийна популярност чрез телевизионни участия, създателките на сайта издадоха и първата си книга „Да оцелееш като родител (по действителен случай)“ през януари 2017.

Основната характеристика на публикациите в сайта е забавният им характер. Зад хумора и разнообразието от теми обаче основното послание на сайта е, че майчинството е изморително и недотам удовлетворяващо изживяване – „живот ли е да го опишеш“. С това Майко мила се позиционира встрани от интернет портала www.bgmamma.com и формиралата се около него „най-голямата регистрирана и регистрируема ... българска виртуална мрежа“ (Ангелова 2009). Докато статиите и темите в Бгмама предоставят информация, подкрепа и съвети за отглеждането на деца и в този смисъл съ-участва в процесите на превръщане на родителството в експертна област, Майко мила обръща фокуса върху майките и е своеобразна реакция срещу тези процеси. В публичното пространство Бгмама се възприема като нарицателно за губене на време и псевдо-експертност и в този смисъл не само укрепва стереотипната представа за грижовна и посветена на детето си майка, но и оголва niskия социален престиж на майчинството. В противовес на това, в медийните си изяви създателките на Майко мила акцентират върху необходимостта от реакция срещу сериозността на посланията и изискванията на майчинството. Посредством хумор, сарказъм и самоирония те си изграждат един бунтарски имидж, който е в противовес на образа на фокусирана върху детето си майка.

Тези съдържателни различия между двете големи „майчински“ платформи се дължат донякъде и на различията в техническите възможности и по-конкретно в средствата за свързване на потребителите. Като виртуална мрежа, Бгмама не създава единен дигитален субект, а многобройни виртуални общности по интереси или конкретни теми, които не само предоставят взаимопомощ и подкрепа, но също така мобилизират членовете си за реални социални каузи с благотворителен и граждански характер (Ангелова 2009). За разлика от Бгмама, Майко мила е централизирана платформа, ориентирана към създаване и разпространение на оригинални авторски материали, в която потребителите имат минимални възможности за свързване един с друг. Освен това, Бгмама е изключително масова платформа, в която участват голямо разнообразие от типове потребители, докато Майко мила има по-скоро елитарен характер – статиите са писани от хора с отлични умения за писане и очевидно добър социален статус.

Какви са основанията за прилагане на понятието „дистанция от ролята“ към сайта Майко мила? Ще се спра върху описанието, налично в сайта и във Фейсбук страницата:

***Maikomila.bg** е сайт, роден с една основна цел – да даде на майките облекчение и подкрепа, а заедно с това – и да ги развесели, показвайки им, че много други майки имат същите преживявания и терзания като тях.*

В обществото битува усещането, че жените инстинктивно и по подразбиране знаят какво е да си майка, което създава очакването те да се справят с този труден и непознат етап от живота им безгрешно и с ус-

мивка на уста. Реалността е съвсем друга – майчинството не е свободно избираем предмет в училище и нито една жена не е подготвена за нещата, които ѝ предстоят.

Отглеждането на дете е истински кръстоносен поход, който изисква много мотивация, добра физическа подготовка, безкрайни часове обикаляне с пълно бойно снаряжение в аномални климатични условия, експертиза в най-неочаквани области и безапелационни умения да убеждаваш местното население (децата), с аргументи или сила, че е крайно време да тръгнат по правия път.

Въпреки това, всички майки си приличаме – ние сме онези готини мацки, които до скоро са кръстосвали баровете и клубовете със същия плам, с който сега кръстосват парковете и градинките, и продължаваме да бъдем забавни, весели и амбициозни – въпреки тежестта на битието.

Можем да обобщим това описание така – отглеждането на дете се описва по хумористичен начин (като „кръстоносен поход“) и се заема субектна позиция на разграничаване от майчинските задължения („тежестта на битието“), в която авторките се позовават и на друга своя роля (кръстосването на барове), за да заявят един личностен континуитет, манифестиран през способността за забавление („продължаваме да бъдем забавни“). Същевременно наред с хумора, иронията и заявеното намерение за подкрепа и забавление на майките е налице и критично позоваване на обществените очаквания към майките и те са описани като несъответни на „реалността“ на майчинството. Адресат и потенциална публика на сайта са майките и отглеждането на деца се използва за очертаване границите на една виртуална общност от майки, към която авторките на сайта принадлежат („всички майки си приличаме“).

На базата на това самоописание определено можем да говорим за онази двойна субектна позиция, която Гофман описва като знакова за дистанцията от ролята. Дигиталният субект Майко мила е едновременно вписан в социалната си роля на майка и критично настроен към нея, като оттласкването от ролята става посредством средствата на самоиронията и сарказма.

Тук е важно да направим едно уточнение, което е ключово за целите на настоящия анализ. Още от описанието е ясно, че привидно хомогенизираната категория „майки“ включва основно майките от средната класа – разполагащи не само с достъп до Интернет, но и до образователния, социалния и финансов капитал, който прави възможна една такава, ориентирана към забавленията и обърнала гръб на очакванията позиция. От една страна, в термините на Гофман, този социален статус е източник на идентификации на индивида с други негови занимания и поприща и е предпоставка за заемане на позиция на дистанция от ролята на майка. От друга страна, следвайки Бурдийо, иронията и хумора функционират като стратегии на дистинкция за определена прослойка майки със сравнително висок статус (Bourdieu 1984).

Цел, изследователски въпрос и задачи на изследването

Цел на изследването е да проучи как Майко мила разгръща и реализира общата си субектна позиция на дистанция от ролята. Основният изследователски въпрос, на който изследването търси отговор е как позицията на дистанция от ролята на майка, заявена в представянето на сайта, се манифестира във виртуалните прояви на Майко мила и доколко чрез тях се проблематизират и критикуват нормативните очаквания към майките? За да съумея да отговоря на този въпрос, си поставих следните изследователски задачи:

- Да се анализират техническите характеристики на Фейсбук постовете (формат и авторство);
- Да се проучат темите, застъпени във Фейсбук страницата на Майко мила;
- Да се анализира степента, в която се критикуват нормативните очаквания към майките.

Обект на изследване и извадка

Обект на изследване е Фейсбук страницата на Майко мила, която още от самото създаване на сайта функционира като основно средство за популяризиране на сайта. Единица на анализа е постът във Фейсбук страницата на Майко мила, а там където постът насочва към статия от сайта, постът е агрегиран със статията в една обща единица. Поради спецификата на видеоклиповете те бяха анализирани единствено като текст. Извадката на изследването се състои от постовете във Фейсбук страницата за месеците януари, февруари и март 2017 година. В извадката попаднаха общо 211 единици.

Метод

За целите на изследването беше избран методът на контент анализ като най-удачен за извличане на систематизирана и обобщена информация от текстове. Количественото измерване на определени индикатори беше съчетано с общи наблюдения по отношение на съдържанието на сайта през разглеждания период. Анализът на текстовото съдържание на изследваните единици се спря на следните индикатори – формат, авторство, тема, критичност, хумористични себеописания, експертност.

Резултати

Формат и авторство

По отношение на формата изследваните единици бяха групирани в пет категории – пост с изображение (снимка или меме), пост с видео, статус, пост с линк към собствения сайт и пост с линк към чужд сайт или Фейсбук страница. Резултатите показаха, че преобладаващата категория единици са постове с линк към статия в собствения сайт – те са почти 40 % от изследваните единици. Постовите с изображение и постовите тип статус са съответно 21.3 % и 18.5 % от всички постове, а постовите с видео и с линк към чужд сайт – 9.5 % и 10.9 %. (табл. 1)

Формат		Честота	Процент
	Пост с изображение	45	21,3
	Пост с видео	20	9,5
	Статус	39	18,5
	Пост с линк към сайта на Майко мила	84	39,8
	Пост с линк към чужд сайт	23	10,9
	Общо	211	100,0

Табл. 1

По отношение на индикатора авторството, въведох три категории – авторски (за текстове, изцяло създадени от двете създателки на сайта), чужди (текстове, в които няма авторско съдържание) и авторство от смесен тип – текстове на гост-автори, които обичайно са представени от създателките на сайта по начин, който ги вписва в сайта както тематично, така и по отношение на концепцията на сайта. Резултатите показват, че решително преобладават авторските текстове (66.4 %), докато текстовете със смесено авторство са 27.5 % от всички текстове, а изцяло чуждите текстове са само 6.2 %. (табл. 2)

Авторство		Брой	Процент
	авторски	140	66,4
	чужди	13	6,2
	смесено авторство	58	27,5
	Общо	211	100,0

Табл. 2

Можем да обобщим този тип данни по следния начин – Фейсбук страницата на Майко мила разчита предимно на авторско съдържание и използва

многообразни визуални и видео средства за презентиране на авторките, на сайта и собствения поглед към родителството и майчинството. Дигиталният субект Майко мила не само генерира и споделя авторско съдържание, но също така организира посланията и статиите на читателите си и информацията, налична в Интернет, и ги представя в съответствие със собствената визия и гледна точка. Позоваването и тагването на многобройни инициативи, сайтове и реални личности едновременно показва неговата плътна вписаност в информационния поток, затвърждава уникалната субектна позиция на Майко мила и подхранва популярността на собствените статии.

Тематичен анализ

Като тематика изследваните единици са изключително разнообразни и бяха организирани в 14 тематични категории:

- Благотворителност/граждански инициативи/права на жените
- Свободно време и пазаруване
- Бременност
- Раждане
- Физическа грижа за детето (кърмене, готвене, гладене, хранене и др.)
- Взаимоотношения на родителите с общността (с роднини, други родители, училище, приятели на детето)
- Взаимоотношения на родителите с децата
- Взаимоотношения с другия родител/партньор
- Теми-табуа (самотно родителство, осиновяване, аборт, липса на дете)
- Физическо здраве на родителя (включително отслабване и външност)
- Субективни преживявания на родителя и психическо здраве
- Странични публични изяви на Майко мила – издаване на книга, медийни изяви и др.
- “Служебни“ съобщения (за технически проблеми, поздравления за празници и др.)
- Други – постове или статии, които не попадат в никоя от гореизброените категории

Най-застъпената категория се оказаха постове, които препращат към публичните изяви на Майко мила – те са 18.5 % от всички постове. Пикът на този род постове е през февруари, когато на тази тема са посветени 31 % от постове през месеца. Това е лесно обяснимо с факта, че през разглеждания от нас период излиза първата книга на Майко мила „Да оцелееш като родител“, което не само изисква допълнителни усилия за промотиране, но и води до ръст в медийните участия и популярността на Майко мила. Заедно с тази тема сравнително застъпени са служебните съобщения (9 %), темата за свободното време и пазаруването (9.5 %), благотворителност/граждански

инициативи, права на жените (6.2 %). Ако добавим към тези категории и категорията „други“ (7.6 %), която включва основно текстове, несвързани с родителството, се оказва, че половината от Фейсбук постовете на Майко мила засягат теми встрани от родителството. Този факт показва, че темата за майчинството, макар и водеща, далеч няма централното значение, приписвано ѝ в описанието на сайта. Тя е отправна точка за комуникацията с читателите, но тематичният обхват е значително разширен към родителството или други теми, които нямат връзка с отглеждането на деца.

Сред свързаните с родителството теми доминиращите категории са темата за физическата грижа за децата (11.8 %), взаимоотношенията с детето (9%), физическо здраве на родителя (5.7 %), бременност (5.2 %), субективни преживявания (4.3 %), взаимоотношения с общността (4.7 %), взаимоотношения с другия родител/партньор (3.3 %), раждане (2.8 %) и теми-табуа (2.4 %).

На тематично ниво специфичната субектна позиция на дистанция от ролята на майка намира своята реализация в три посоки. На първо място, преобладаваща част от постовете, посветени на родителството, са фокусирани върху родителя и оставят детето на заден план, както е в темите за физическото и психическото здраве на родителя, субективните му преживявания, взаимоотношенията с другия родител и с общността, свободно време и пазаруване. В противовес на центрираната около детето перспектива, която доминира публичното пространство през наративите за нуждите на детето и загрижеността за ефектите на родителското поведение върху детското развитие, Майко мила заема и поддържа една алтернативна, по-скоро центрирана около родителя позиция, която акцентира върху личните нужди и преживявания на родителите. От тази позиция Майко мила предоставя една сложна и амбивалентна картина на опита на майките, в която се акцентира върху умората, досадата, самотата, чувствата на вина и страх, депресията и общото разминаване между очакванията и реалността на отглеждането на деца.

На второ място, в начина на представяне на родителските задължения към децата е налице очевидна фрагментарност, манифестирана в тенденцията те да бъдат обрисувани през ежедневни битови ситуации. Така например, една значима в съвременни условия тема -

Критичност	Брой	Процент
Експлицитна критичност	4	1.9
Критичен хумор	10	4.7
Отсъствие на критичност	197	93.4
Общо	211	100,0

Табл. 3 Критичност

Въпреки малкия брой на изследваните единици, в които се открива някаква форма на критичност, ще се спра накратко върху няколко критични линии, поддържани от Майко мила. Част от темите са познати през дейността на български формални и неформални общности (например критиката на родилната грижа в България и на разбирането за бременността като болест), но други са действително новаторски за българския контекст.

Така например, анонимна статия на гост-автор, наречена „змийското гнездо“, адресира критично въпроса за негативните обществени нагласи по отношение на възрастните жени без деца и по-точно натиска, преживяван от тях на работното място (в случая от страна на други жени). Авторката изтъква, че репликите и въпросите на работното място „насаждат чувство на вина. Че не можеш. Че си стар. Че си повреден.“

Открито критична е и статията, посветена на майчиния инстинкт. Според авторката от Майко мила очакването, че „*майчиният инстинкт ЗАДЪЛЖИТЕЛНО се включва автоматично, още първия път, когато виждаме бебето*“ не само е нереалистично от гледна точка на сложните и противоречиви емоции, на трудностите и тежките моменти, преживявани от майките след раждането, но и е източник на вина и срам за току-що родилите майки.

Три от критичните статии в сайта през разглеждания период адресират влиянието на околните и техните очаквания за поведението на родителите – на другите родители и на роднините, включително и познатите във Фейсбук. Тези статии обръщат внимание на факта, че нормативни очаквания за родителското поведение се разпространяват в интеракционния контекст на взаимоотношенията с околните, включително и във виртуална среда. Това е изключително важен аспект на родителството в съвременността, защото Интернет е основно място за търсене на информация за много родители и все повече заема мястото на традиционни източници на информация, като книги или съвети от познати.

Важно е да обърнем внимание и на въпроса как се обосновават критичните позиции и как се отхвърля нормативността. Това почти неизменно се случва през позоваването на личната автономност и неприкосновеност, като например в следното твърдение: „*причината една жена да няма деца не е каприз или егоизъм, а нещо дълбоко лично, което не засяга никой друг*“. По подобен начин майките са съветвани да спрат да ровят „*безуспешно за този мечтан „майчин инстинкт“ и да се съсредоточат „върху изграждането на ваш **собствен** стил родителство.*“

Хумористичните себеописания на Майко мила са проява на дистанция от ролята в особената ситуация на писането в Интернет и през възможностите за себепредставяне, които то предоставя. В процеса на кодиране стана ясно, че създателките на сайта (и в по-малка степен гост-авторите) осмиват себе си в почти всяка възможна ситуация и тема. Вероятно това е знак за едно втвърдя-

ване на позицията на дистанция от ролята на майка, което позволява пренасянето ѝ в други ситуации, привидно несвързани с майчинството.

Резултатите показват, че хумористични себеописания се откриват в 20.4 % или една пета от изследваните единици. Тези себеописания са изключително цветисти и представят авторките на Майко мила като „снегорини“, които „досаждат“, излагат се „чутовно“, правят „маймунджулъци, за да ви се харесаме“, „влачат се по корем, ходят като бледи левкоцити по улиците и се подпират по стените, за да не паднат и да не заспят в някоя канавка“ и т.н.

Що се отнася до експертността на Майко мила, тя може да бъде открита в 5.2 % от постовете. Тук се включват както наистина експертни съвети по теми като здраве и кърмене, така и съвети, чиито послания се доближават до тези на популярната психология – „не се чувствайте зле“, „смейте се, обичайте се“, „гледайте позитивно“, „помнете – всички сте страхотни майки, дори и понякога да не се чувствате точно така“, „няма нужда да се съдите прекалено строго.“ Често срещан лайтмотив е и репликата „това е нормално“, която е основен фундамент на собствената експертност и е използвана за нормализирането на поведения, чувства, нагласи и други, които са отхвърляни или оспорвани от обкръжението.

Дискусия

Дигиталният субект Майко мила е едновременно устойчив, разтеглив и флуиден. С тези си качества той е чудесно вписан в постмодерната ситуация на фрагментирани и несигурни идентичности, като същевременно онагледява нейния потенциал за реални стратегически обединения, удържани в едни променливи граници. Както показва анализа на сайта, Web 2.0. е изключително подходящ контекст не само за проявяване на дистанция от ролята, но и за превръщането ѝ в колективна субектна позиция, която се поддържа в разнообразни теми и контексти. Като резултат, читателите на Майко мила са въввлечени в едно колективно и въображаемо дистанциране от ролята на майка – те не са само пасивна публика, а активно съучастват чрез писане на статии и коментари във Фейсбук, което на свой ред укрепва позициите на дигиталния субект.

Може да се каже, че със своите съдържателни и тематични характеристики Майко мила поддържа собствена дискурсивна линия, която е по-скоро опозиционна спрямо традиционните и общоразпространени репрезентации на родителството и майчинството, и успява да се заяви и утвърди като пространство на артикулиране на критичност. Тази опозиционна линия безспорно произвежда своите джендър ефекти и оспорва нормативните очаквания към майките, макар и основно през ракурса на личния опит и субективните преживявания. Дистанцията от ролята позволява на Майко мила да лавира между критичността, осмиването, собствената експертност и представянето на „реалността на майчинството“.

Важно е да се изтъкне, че освен резултат от дигитализацията и демократизацията на познанието, явлението Майко мила е възможно благодарение на цялостната либерализация на българското общество и съпътстващите я процеси на индивидуализация. Именно новият либерализиран и индивидуализиран социо-културен режим прави възможна една все по-приватизирана като теми и дневен ред културна сфера, към която, макар и донякъде условно, можем да причислим и Майко мила.

Заклучение

В настоящия доклад беше направен опит за пренасяне на понятието дистанция от ролята в контекста на Web 2.0. през темата за майчинството, както и да се проследи доколко тя може да бъде носител на критичност по отношение на социалните норми. Резултатите от изследването показаха приложимостта на понятието като обща субектна позиция, за която Web 2.0. е изключително подходящ контекст. В случая на Майко мила дистанцията от ролята помага да се проблематизират, макар и хумористично, определени аспекти на нормативността на родителството.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелова, В.** 2009. Бг Мама – виртуални „количкарки“ и кърмачки на гражданското общество, в: *Новите млади и новите медии*. София: Институт Отворено общество
- Кръстева, А.** 2013. От (пост)комунистическия към дигиталния гражданин, в: *Дигиталният гражданин*, София: Издателство на Нов български университет
- Розати, М.** 2013. Актьор или автор в мрежата, в: *Дигиталният гражданин*, София: Издателство на Нов български университет
- Bourdieu, P.** 1984. *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Carstensen, T.** 2009. Gender Trouble in Web 2.0: Gender Relations in Social Network Sites, Wikis and Weblogs, in *International Journal of Gender, Science and Technology*, Vol. 1, No.1
- Dichev, I.** 2015. The Personal is (Again) Political: Cyberaligators in Facebook, in: *CE-MIHAP_BG*, issue 3, available here: <http://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/special-issue-3/item/455-cyberagitors-in-facebook.html>
- Goffman, E.** 1972. *Encounters. Two Studies in the Sociology of Interaction*, Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Pinch, T.** 2010. The Invisible Technologies of Goffman's Sociology: From the Merry-Go-Round to the Internet. in *Technology and Culture*, Vol. 51, No. 2 (April 2010), pp. 409-424

Съвременни форми на всекидневно гражданство
в сферата на труда: Гледната точка на експертите.
Интервю с председателя на
Сдружението на надомните работници в България¹

ПЕТЯ КЛИМЕНТОВА

Petya Klimentova. Contemporary forms of everyday citizenship in labor: The opinion of experts. Interview with the President of the Association of Home Workers in Bulgaria

The text represents an analysis that is part of the author's dissertation "Everyday Citizenship in Labor in the Bulgarian Society (after the accession of Bulgaria to the EU), with supervisor Svetla Koleva, assoc. to the Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS. The purpose of the subject is to examine the contemporary forms of daily civic activity in the country, which are distinguished from the traditional actors of the tripartite dialogue in the field of labor (trade unions, state institutions, employers' organizations). The author highlights that the industrial model of trade unionism is in crisis. At the same time, labor problems in post-industrial forms of employment and the protection of labor, social and civic rights are increasingly the subject of individual initiative and personal efforts. In this social-economic situation, 500 000 domestic workers, self-employed and distance workers are in the gray sector and seem to live in a "state-within-the-state". The fact that the Association for Home Workers and a Syndicate of Self-Employed exist shows that individual protection strategies cannot solve complex problems that can be related to both the level of education of workers and their experience and production quality as well as forced compliance with the rules of the darkest spheres of the informal economy. In the analyzed interview, more related facts and explanations become evident.

¹* Анализът, който ще представя, е част от дисертацията ми „Всекидневно гражданство в сферата на труда в българското общество (след присъединяването на България към ЕС), с научен ръководител доц. д.с.н. Светла Колева, доц. д.с.н., Институт за изследване на общества и знанието, БАН.

Key-words:

Предмет на изследването са съвременните форми на всекидневна гражданска активност в сферата на труда, които се отличават от действията на традиционните актьори на тристранния диалог (синдикати, държавни институции, работодателски организации). Основното ми убеждение е, че индустриалният модел на синдикализма е в криза, нараства и десиндикализацията. Същевременно проблемите на труда в постиндустриалните форми на заетост и защитата на трудови, социални и граждански права все повече се явяват предмет на индивидуална инициатива и лични усилия.²

В статията ще интерпретирам само едно интервю – интервюто, проведено с председателя на Сдружението на надомните работници в България. Причината за това е една-единствена. Сдружението обединява и представя интересите на близо половин милион самонаети и надомни работници, чиито житейски и трудови траектории заслужават да бъдат изследвани самостоятелно, за да разберем новите форми на труд и на гражданска активност в условията на десиндикализация и на отслабване на традиционните колективни действия за защита на трудовите права. Започнахме изследването на тази категория работници с интервю на председателя на Сдружението, за да очертаем:

- историята на Сдружението;
- профила на самонаетите;
- изискванията към членовете.

Това е първата стъпка към цялостно изследване на мястото и ролята на Сдружението в префигурирането на отношенията труд-гражданска активност.

История на Сдружението – как и защо възниква?

Сдружението на надомните работници в България (както и партньорската организация в Индия), за разлика от всички останали организации от Европа и по света, е създадено по инициатива на самонаетите работници и надомните работници, тоест отдолу-нагоре. Още тук искаме да отбележим, че редица автори, сред които Кръстьо Петков и Дейв Спунър, защитават тезата, че самоорганизацията дава по-добри и устойчиви резултати от иницираните от синдикалните централи кампании за членство (Петков 2014). Като преподавател по фолклор в Благоевградския университет, бъдещият председател на Сдружението участва в изследвания на труда на жената в шивашката про-

²В този момент като част от дисертацията са направени анализи на ситуацията на труда и синдикатите, анализ на събран консултации и интервюта с консултиращи в трудовия форум на правния портал Lex.bg и др. В рамките на изследването експертите представляват специфична група, защото тяхното експертно знание, основано на опит и компетентност, е търсено с цел директно прилагане в практиката. Като такава група те са едновременно източник на информация и обект на изследване.

мишленост в Югозападния и Североизточния регион. Резултатите показват, че се упражняват различни надомни дейности, като изработка на опаковъчни торбички за гръцки фирми, а има и много самонаети, които произвеждат и търсят начин да продават. Въпреки че в периода 2001–2002 г. броят на наетите и самонаети надомни работници е бил еднакъв, постепенно броят на самонаетите започва да нараства. Те изявяват желание да продават своята продукция чрез организация, тъй като за тях е по-трудно да се регистрират като търговци (свързано е и с много повече разходи). Така се създава търговското дружество „Асоциация на надомните работници“. След това за членовете на дружеството става ясно, че се нуждаят от представителство пред институциите и така се стига до регистрирането на НПО – Сдружение на надомните работници.

През 2014 г. пък се създава Синдикатът на неформалните работници, който има 52 000 души, от тях 45 000 са надомните работници, като съотношението е 75% към 25% в полза на самонаетите. Те обаче не покриват критериите за представителност и затова са принудени да станат асоцииран член на КНСБ, но впоследствие, разочаровани, напускат синдиката през 2013 г. Само за сравнение, по официални данни КНСБ има членска маса от 300 000 български работници. Според председателя на Сдружението обаче, синдикатите нямат политика ориентирана към неформалния сектор, тъй като не признават самонаетите за работници, поради факта, че същите нямат трудови договори. Тази позиция поставя близо 500 000 работещи хора (данни на Сдружението и от блога на проф. Петков) в сивия сектор, но и ги лишава от всякакви възможности за достигане на достойно възнаграждение и пенсиониране. Така една положителна стъпка, като подписаното през 2010 г. Национално споразумение за уреждане регулирането на надомния труд в Република България, остава само с добрите пожелания. Споразумението се основава на препоръки на Международната организация на труда и Конвенция 177 на МОТ относно надомния труд, ратифицирана от Република България. В допълнение, въпросът за надомните работници е уреден вече и законодателно, но въпреки това, техните социални права не са уредени. Синдикатите все още не ги признават (дали защото няма как да правят отчисления за членски внос от заплатите им?), а работодателите твърдят, че сивата икономика намалява от година на година: „Сегашното увеличение на индекса с почти 3 процентни пункта е рекордно и според АИКБ се дължи на мерките за подобряване на сивата икономика и намаляване на административната тежест за бизнеса, финансовата и икономическата стабилност на страната, увеличаване износ и намаляване на мигрантския поток по границите на България,“ (в. Капитал, 2017).

Въпреки отчетените положителни тенденции, самонаетите не могат да си позволят да плащат сумите дори по минималните социални прагове и затова работят в „сивия сектор“, като получават възнагражденията си „на ръка“. Това не само не им осигурява нормален стандарт на живот, но ги лишава от пен-

сия, като могат да разчитат единствено на социална пенсия. Председателят на Сдружението вижда причината за неизпълнението на Закона в ниския капацитет за проверки на Главна инспекция по труда. А е факт, че сред надомните работници има и много деца, които зачистват текстилните материали, работят с детайли и др. Неформалният сектор е приет негативно от обществото, което до голяма степен се дължи на широко разпространените незаконни практики (неплащане, укриване на осигуровки, работа без договор и др.), но тази негативна оценъчност с нищо не допринася за решаването на проблемите. „Надомната работа, самонаемането, дистанционният труд и прочее традиционни и нови форми на икономическа активност, в която индивидът и семейството, малките общности са главни агенти, все повече се налагат като алтернатива на структурната/хронична безработица и несигурните форми на наемане в т.нар. официален сектор.“ (Петков 2014).

По всичко личи, че делът на неформалните работници все повече се увеличава, което означава, че и все повече хора ще останат извън регулираните индустриални отношения. Това поставя въпроса за задълбочаване на бедността и неравенството в обществото. В Азия, Латинска Америка, а вече и в някои страни от Европа, неформалността (информализацията) все повече се възприема като перспектива и за нов икономически растеж, основан на разнообразие от форми на работа. Тези тенденции се очертават в нововъзникващите пазари в Азия и Латинска Америка. (Петков 2014). Подобна изглежда и перспективата за България:

- Предимствата на една много по-малка икономика като България остават:
- развит неформален сектор на заетост, в който преобладават легитимни форми, подлежащи на регулация и чрез КТ (например надомната работа); потенциалът на заетост в тази ниша варира от 250 000 до 450 000 души, главно в периферните региони и големите градски агломерации;
 - наличие на организирани мрежи на надомните работници, които предлагат различни форми на взаимопомощ, осигуряване и социална защита;– интензивен обмен на опит с други страни от Източна Европа, в които неформалният сектор се разраства. (пак там).

Анализът на Кръстьо Петков ясно показва, че неформалността може да бъде предимство и вероятно има бъдеще, като при подходящи политики и действия, няма да се развива хаотично, а ще подпомага основните сектори на икономиката. Проблемът обаче остава фактът, че държавата „не вижда“ близо половин милион работещи, като остава въпросът за тяхното представителство, за регулациите, кредитирането, социалното осигуряване и социалната защита на неефективните казионни синдикати. . .

При тази ситуация Сдружението на надомните работници вижда решението в комплексни мерки, като по-нисък нисък социален праг, осигуряване

на търговска площ, ниски лихви за кредити, достъп до програми за предприемачество, регистър на самонаетите.

Какъв е профилът на самонаетите?

До 2007 г. самонаетите са предимно хора над средната възраст, които са останали без работа и нямат какво друго да работят, освен да превърнат хобито си в своя професия. Наетите пък се трудят за чужди компании, които шият предимно на ишлеме. Те не членуват във федерацията на леката промишленост към КНСБ, която има около 3500 членове. За сметка на това само шивачките, които работят надомно, са 90 000. Тези, които шият във фирмите, са 140 000. Обикновено фирмите имат 50 машини и същия брой работнички в цеха, а останалите 100 работнички шият надомно. Тези хора работят без трудови договори. Нямат осигуровки, не плащат данъци и не могат да получат друга пенсия, освен социална.

Надомните работници обикновено работят “неформално“, тоест те не са в трудово-правни отношения и нямат правна и социална защита. Това позволява на работодателите да плащат много по-ниски заплати и да осигуряват минимални или лоши условия на труд в сравнение с колегите им във фабриките. Работещите не се ползват от социални помощи, като осигуряване при болест и майчинство, нито от пенсии. Работното време при надомниците е 10-12 часа дневно, а заплащането е не повече от 3 щатски долара (на ден). Нито един от работниците не работи на трудов договор.

Много хора работят в продължение на години за един работодател, като имат редовна работа. Други се трудят нерегулярно. При жените, които трябва сами да продават и да търгуват със собствените си продукти, общият проблем е свръх предлагането на стоки, което намалява цените. Особено ако живеят на село, те често са зависими от много посредници или търговци, които им плащат много ниски цени за продукцията.

В България има около 500 000 надомни работници, които работят за собствена сметка и като външни изпълнители. Много от тях работят също във фабриките или като мигранти – особено в селското стопанство в Испания или Италия. В област Плевен например 40 000 души, около 30-40% от трудоспособното население, работят сезонно в Италия и Испания – най-вече в селското стопанство и строителството. Всяко лято, когато напускат България, те взимат със себе си надомно изработени сувенири, които продават. Затова и членовете на местната структура на Асоциацията варират според сезона. Само един пример – един от най-успешните творци на сдружението, тъкачка на гоблени, работи и като чистачка в гръцки тенис клуб.

Какви са изискванията към членовете на Сдружението?

Изискванията са да са самонаети и да плащат членския внос. Организират се по места. Най-много членове има от Благоевград – 11 000. В Петрич са 7500. Ето какво още споделя Председателят на Асоциацията:

С търговското сдружение членуваме в КРИБ. И получаваме помощ, като ни се възлагат дребни производствени задачи за надомен труд, получаваме пазар, помагат ни на местно ниво. За разлика от синдикатите, нашият членски внос остава на местно ниво, където местното ръководство се избира от хората по места, ние нямаме отношение към тези решения и към това как се изразходва членският внос. Никой в структурата на синдиката не получава заплащане за своя труд, освен ако не е включен по проект с допълнително финансиране. Ние се самоиздържаме. Много често от общините получаваме търговска площ за изложение с минимална такса или безплатно, получаваме подкрепа, но няма цялостна политика. Когато хората произведат продукция, те се свързват със структурата ни в съответното място. Ние навсякъде имаме координатор, който поддържа връзка с националното ръководство, имаме човек, който отговаря за връзките с обществеността и секретар. Това са хора, които са избрани на място и които сами се организират и самоиздържат. Има и художествен съвет, където има хора от различни професии. Те се събират, оглеждат продукцията и преценяват какво да се случи с нея. Цената се определя от производителя. Прави се и 20% търговска отстъпка за този, който ще се наеме да носи продукцията, за наема и т.н. Ние отчитаме изложенията с касови бележки и апарати. Отчитаме разходи за транспорт, за наеми. Затова те искат да продават чрез нас, защото сме изрядни.

Асоциацията се гордее с прозрачност и финансова самостоятелност, базирана преди всичко на членски внос. Всяка област има свой касиер, който докладва на областните събрания на членовете. През 2012 г. общият приход на сдружението е приблизително 120 000 лева (75 000 щатски долара), в т. ч. от членски внос и постъпления от магазините.

В допълнение, Националната асоциация получава постъпления от проекти, вариращи от 15 000 до 35 000 щатски долара – преди всичко за работата си в изграждането на мрежа от организации на надомните работници в региона на Балканите. Асоциацията получава също безвъзмездни средства за подпомагане на възможностите за заетост на безработни, които са на обща стойност около 75 000 щатски долара на година, като предоставя 25 000 от тях за обезпечаване на временни работни места.

Ето какво още казва председателят на Сдружението:

По наша инициатива бе създадена мрежа HomeNet Eastern Europe | WIEGO, която включва подобни на нашата организации от 12 европейски страни и централна Азия, като Хърватска, Афганистан, Украйна, Киргистан,

Грузия. Ние искахме да направим синдикат, за да обединим всички неформални работници. Тази идея искахме да реализираме с покойния проф. Кръстьо Петков, който беше наш ценен съмишленик и почти винаги пътуваше с нас в чужбина, когато търсехме решения за неформалните работници.

На фона на икономика, в която десетки хиляди българи „изтичат“ към чужбина³, 500 000 работещи надомни, самонаети, дистанционни работници са в сивия сектор и сякаш живеят в държава в държавата. Фактът, че се стига до необходимостта от създаването на Сдружение на надомните работници и Синдикат на самонаетите, показва, че индивидуалните стратегии за защита не могат да решат насложилите се комплексни проблеми, отнасящи се както до нивото на образование на работещите, техният опит и качеството на продукцията им, така и до принудителното съобразяване с правилата на най-тъмните сфери от неформалната икономика. Могат ли те да бъдат изкарани на светло, така че техните доходи да се доближат до средните за страната? Могат ли да се регулират отношенията им с работодателите, без да се стигне до масови съкращения? Как да се запази балансът между неформална и регулирана икономика? Интервюто повдига и други въпроси, които могат да бъдат част от бъдещо изследване на прехода от неформална към формална икономика и ролята на държавата в този преход. Разговорът разкрива многопластовост на проблемите (няма еднозначни отговори на поставените въпроси), като подчертава необходимостта държавата да изработи цялостна политика в тази сфера. Въпреки че историята и дейността му са свързани със синдикалните централи, Сдружението на надомните работници се доближава по-скоро до формите на всекидневно гражданство, тъй като неговите приоритети реално се определят на локално ниво, където остават и финансовите средства, събрани от членския внос. Целите на Сдружението надхвърлят традиционните синдикални цели за по-високи доходи и социална защита, като се поставя и въпросът за подобряване производителността, а също и за достигането до повече и по-добре регулирани пазари. Именно тази автономност на локалните организации, обединени от силата на множеството, както и иновативните практики, допринасят за автентичността в отстояването на трудови, граждански и социални права на Сдружението.

³ Какви и колко българи „изтичат“, 24 часа, URL = <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/5211729>

ЛИТЕРАТУРА

- Капитал.** Сивата икономика се е свила през 2016 г. URL= <http://bit.ly/2smNDV1>
Кол, Хериберт. Свобода на сдружаване, права на работниците и служителите и социален диалог в Централна и Източна Европа и Западните Балкани, URL = <http://library.fes.de/pdf-files/id/06724.pdf>
- Митев, Петър-Емил, Светла Колева.** 2016. „Преходно и непреходно в социално-икономическото разслояване: българският случай”. В: П.-Е. Митев, *Българите: социологически погледи*. София, Изток-Запад, с. 367-384.
- Петков, Кръстьо.** 2011. Към нов Вашингтонски консенсус. *Блог на Кръстьо Петков*, <http://www.kpetkov.eu/201/кум-нов-vashingtonski-konsensus-prof-krystjo-petkov>
- Петков, Кръстьо.** 2014. Надомните работници в България: светът знае за тях, държавага не ги забелязва! / Дейв Спунър, публикация в бюлетина на WIEGO. Блог на Кръстьо Петков. <http://bit.ly/2hODNrU>
- Томев, Любен.** 2013. Индекс на трудовия климат. София: ИССИ, http://www.knsb-flexicurity.org/docs/pdf/Analysis_1.1_2012.pdf24 часа, Какви и колко българи изтичат? URL= <https://www.24chasa.bg/mnenia/article/5211729>Eurofond database, <http://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/comparative-information/national-contributions/bulgaria/trade-union-strategies-to-recruit-new-groups-of-workers-bulgaria>
- Petkov, K.** 2015. Les nouveaux mouvements syndicaux et sociaux en Europe de l’Est. *Les mondes du travail*, 15: 45-64.
- Koleva, S.** 2013. “Espace urbain et action citoyenne: rapports à géométrie variable”. In: Gilles Rouet (sous la direction), *Mobilisations citoyennes dans l’espace public*. Paris, L’Harmattan, p. 17-29.
- Koleva, S.** 2014. Everyday Citizenship as a Social and Cognitive Challenge: East-West Perspectives, *CAS Sofia Working Paper Series*, Issue no. 6, 2014, Centre for Advanced Study Sofia, 31 p., <http://www.ceeol.com/aspx/issuedetails.aspx?issueid=a23676bf-22f9-4015-93f9-e0c0b2ca65c5>